

Z B O R N I K
P Ě R M B L E D H J E
C O L L E C T I O N
P Ě R M B L E D H J E
Z B O R N I K
C O L L E C T I O N
P Ě R M B L E D H J E
Z B O R N I K

ZBORNIK

TRANZICIONA PRAVDA I POMIRENJE

u postjugoslovenskim zemljama

Glasovi institucija, verskih zajednica,
aktivista, akademije, kulture i žrtava

Uredile
Svetlana Slapšak i Nataša Kandić

SADRŽAJ

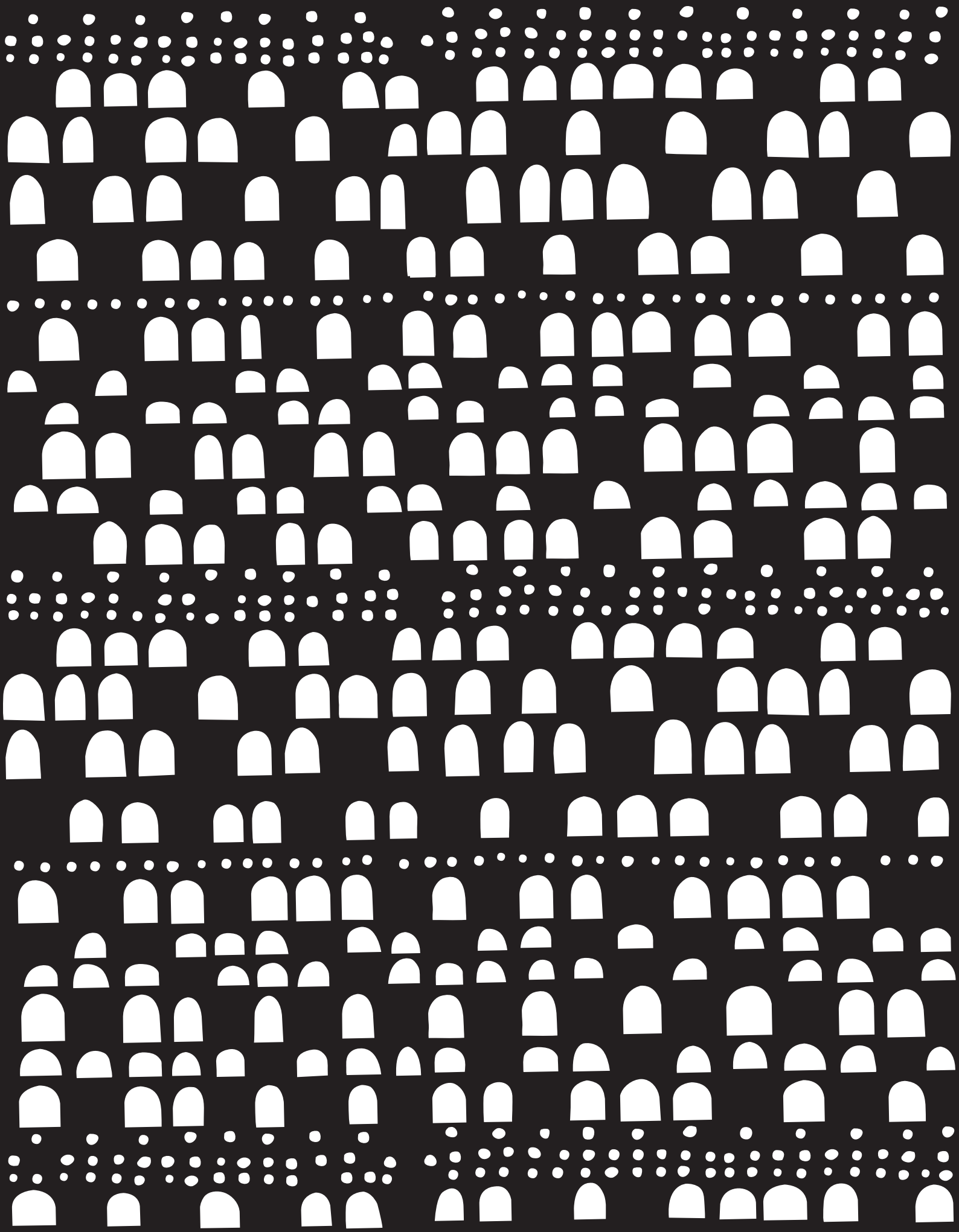
ZBORNİK	9
UVOD	9
Nataša Kandić: REKOM je kamen temeljac odnosa prema prošlosti	9
I TRANZICIONA PRAVDA	11
Niko Grubešić: Postignuća u BiH	11
Tonči Staničić: Žrtve moraju govoriti	12
Selim Selimi: Kosovo je napredovalo	12
Dhurata Hoxha: Osnivanje Međuministarske radne grupe za suočavanje s prošlošću na Kosovu	13
Mary Anne Hennessey: Institucionalne reforme i pomirenje čine osnovu održivog mira	13
Dr Goran Šimić: Strategija tranzicijske pravde u BiH	14
Bojan Glavašević: Napravili smo jasnu razliku između prava i pravde	15
KRIVIČNA PRAVDA	15
Sandra Orlović: Srbija nema strategiju procesuiranja ratnih zločina	15
Dženana Karup Druško: U BiH se ne primenjuje državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina	17
Vesna Teršelić: Zabrinjava porast isključivosti	20
Tea Gorjanc Prelević: U Crnoj Gori nema nijedne optužnice po osnovu komandne odgovornosti	22
Nora Ahmetaj: Prednost suđenjima pred sudovima Republike Kosova	24
Mirko Klarin: Utvrđene i presuđene činjenice glavno su nasleđe Haškog tribunala	26

Dr Denisa Kostovicova: Uslovljavanje evrointegracija saradnjom sa Haškim tribunalom	28
Zoran Pusić: Haški sud je bio uspješan, najedanput se stalo	28
Dr Gentian Zyberi: REKOM je instrument za nastavak rasprave o svemu što se dogodilo tokom ratova	30
Dr Jelena Subotić: Ideja postkonfliktne pravde ugrađena je u celokupan nacionalni diskurs	31
Dr Jasna Dragović-Soso: Sudski narativi nisu imali odjeka u široj javnosti	33
Dr Kristen Perrin: Poziv iz sudnice na zaborav	35
Dr Katarina Ristić: Legalni narativi o žrtvama ne dolaze do zajednice počinitelaca	36
ČINJENICE, ZAJEDNIČKA ISTORIJA	37
Prof. Žarko Puhovski: Naša stvar je sramoćenje počinitelja	37
Dr Anna Di Lellio: REKOM-ovo najveće postignuće jeste vraćanje pitanja pravde u prvi plan javne debate	38
Dr Jasna Dragović-Soso: Izvinjenja nakon obavljenog rada na očuvanju sećanja	39
Dr Jelena Obradović-Wochnik: Tiha javnost nije na strani zločina	42
Dr Sari Wastell: Zajednička istorija	46
Prof. Sergej Flere: Istorija je jedan od kanala najjačeg reproduciranja nacionalnih mitova i legendi	48
Dr Christian Nielsen: Razdoblje prije i posle 1991. jeste povezano	49
Dr Eric Gordy: Najmanje ima slobodne komunikacije između institucija i javnosti	50
Ivor Sokolić: Civilno društvo ima potencijal da predvodi promene u percepciji javnosti	52
Adriatik Kelmendi: Priznavanje žrtava i Kosova	53
Igor Cvetkovski: Diskriminacija i nejednak tretman veterana i civilnih žrtava su i dalje prisutni	54
Prof. Zdravko Grebo: Činjenice, najpre!	56
Prof. Žarko Puhovski: Iz poraza u poraz do konačne pobjede	57

II POMIRENJE	58
Željko Komšić: Treba reagovati, ali i pružiti ruku pomirenja	58
Mioljub Vitorović: Pomirenje je proces	60
Engjellushe Morina: Suočavanje s prošlošću najpre započeti u okviru jednog društva	60
Fra Ivan Šarčević: Moramo se suočiti s našom poviješću, s našom prošlošću	61
Husein efendija Smajić: Vjerske zajednice nisu odgovorne za ono što se dogodilo od 1992. do 1996.	63
Otac Vanja Jovanović: Pomirenje jednih s drugima je proces	63
Jakob Finci: Pomirenje preko povjerenja	64
Hodža Rexhep Lushta: Istinski dijalog i razumevanje između suprotstavljenih strana najbolji je način za opraštanje i pomirenje	64
Dr Christopher Lamont: Odgovornost i praštanje su komplementarne perspektive	65
Fra Ivo Marković: Ideji pomirenja treba vizija i iskorak	66
Nataša Kandić: Razumevanje i tumačenje pojma i procesa pomirenja	66
Dr Hrvoje Klasić: Proces pomirenja ne može se posmatrati odvojeno od procesa razumjevanja	69
Prof. Zoran Pajić: Ponavlja se međugeneracijski ciklus „istorijskog obračuna“ i nasilja	70
Dr Spomenka Hribar: Pomirenje: proces ili konačni cilj?	71
Dr Denisa Kostovicova: Proces pomirenja primarno se odigrava kroz komunikaciju	72
Nebojša Petrović: Potrebno je humanizovati druge	74
Mirko Klarin: Pomirenje iz ugla ratnih zločinaca	76
Dr Avila Kilmurray: Potreba je žrtve da ispriča svoju priču i bude saslušana	76
KULTURA, UMETNOST I ČINJENICE	78
Prof. Svetlana Slapšak: Kultura smelo pita o tome šta je prošlost	78
Prof. Svetlana Slapšak: Širenje istine i etika obada	79

Dino Mustafić: Umjetnička istina ne smije da relativizira	81
Lazar Stojanović: Kada hoće i kada se usudi, umetnost osvaja slobodu za žrtve	82
Ante Perković: Nevidljivi duhovni prostor i danas postoji	84
Prof. Svetlana Slapšak: Pozorište služi da uznemirava i izaziva nelagodnost	84
Alban Ukaj: Otvaranje tema iz rata nije bilo jednostavno	84
Maja Izetbegović: Imam privilegiju da na sceni pričam o svom iskustvu	85
Stevan Bodroža: Umetnost koja propituje	86
Hazim Begagić: Važno je da smo fenomen muzičke škole u Zenici vratili u javni diskurs	87
Andrej Nosov: Pogled iz perspektive drugog	88
Bojan Munjin: Na jednom mestu protagonisti jugoslavenske tragedije	88
Lazar Stojanović: Činjenica u različitim kontekstima menja vrednost i predznak	90
Vesna Kesić: Na žene žrtve gleda se kao na krivce vlastite sudbine	92
Ivana Lalić: Zaštićeni svedoci razočarani su institucijama sistema	93
Pjer Žalica: Žrtve su heroji rata	95
III GLASOVI ŽRTAVA	96
†Mirko Kovačić: Dijalog u logoru	96
Zoran Kosić: Veterani razgovaraju o pomirenju	97
Mirjana Učakar: „Izbrisani“ imaju poteškoće u ostvarivanja prava na odštetu	97
Dragan Pjevač: Oslobađajuće haške presude vratile su proces suočavanja s prošlošću na početak	98
Bekim Gashi: Ja sam najpovređeniji čovek na svetu	99
Nada Bodiroga: Cipela moje mame, jedini preživjeli svjedok	101
Sunčica Antić: Moj mrtav otac se 15 godina vodio kao živ	103
Ljubiša Filipović: Prvo pomirenje, pa povratak	104
Marica Šeatović: Moja potraga za istinom i za pravdom	104
Amir Kulagić: Behar, proljeće nas podsjeća na one kojih više nema	106

Nikola Šašo: Oni su dobili svoj vječni dom, te njihove kosti	108
Kada Hotić: Al' kako će zločinac zaspati kad mu se budu slike vraćale	110
Mevludin Lupić: Treba nam saosjećanje	111
Prek Gjetaj: Porodice nestalih najugroženija su kategorija ljudi pogođena ratom	113
Munira Subašić: Najviše je potrebno povjerenje među ljudima	114
Desanka Pejčinović: Zbog dece smo spremni da kleknemo i ponizimo se	114
ČIJI SU GLASOVI	116

ČIJI SU GLASOVI

ZBORNİK

Zbornik sadrži izlaganja, diskusije i komentare predstavnika institucija, verskih zajednica, nevladinih organizacija, članova epistemološke zajednice i umetnika o postignućima i preprekama u suočavanju sa prošlošću i pomirenju, kao i ispovesti žrtava, učesnika/ica Devetog i Desetog foruma za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama.

UVOD

Nataša Kandić¹: REKOM je kamen temeljac odnosa prema prošlosti

Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama otvaramo jednom dobrom veću. Posle osam godina od prvog Forumu na kojem smo promovisali ideju o regionalnom pristupu u suočavanju s prošlošću, civilno društvo okupljeno oko Inicijative za osnivanje Regionalne komisije za ustanovljenje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije, uspelo je da pridobije političare u regionu da zajednički osnuju komisiju koja će biti usmerena u žrtve, okolnosti u kojima su izgubile život ili nestale, kao i u činjenice o svim ratnim zločinima. Rekla bih da je reč o nečemu što ima potencijal da postane kamen temeljac zajedničkog odnosa prema prošlosti, o važnom instrumentu otkrivanja istine. Koalicija za REKOM 14.11.2014. godine bezrezervno je podržala Izmene Statuta REKOM-a koje su rezultat rada zvaničnih izaslanika predsednika postjugoslovenskih zemalja za REKOM². Svi imamo iskustvo sa političarima, znamo koliko je teško i koliko vremena je potrebno da neka inicijativa civilnog društva dobije konkretnu političku podršku. Nama je bilo potrebno dve godine da uverimo predsednike i dva člana Predsedništva BiH da imenuju svoje izaslanike za REKOM, koji će na osnovu našeg predloga Statuta REKOM-a sačiniti dokument - koji predstavlja pravni, politički i ustavni okvir za osnivanje Regionalne komisije. U postjugoslovenskim državama krivična suđenja postala su glavni i jedini mehanizam suočavanja sa prošlošću. Koalicija za REKOM podržava suđenja za ratne zločine, ali je svesna ozbiljnih ograničenja toga mehanizma tranzicione pravde. Zbog toga je Koalicija, 2006. godine, promovisala Inicijativu za osnivanje zvaničnog vanskudskog tela regionalnog karaktera, fokusiranog na žrtve, koji može da uobličiti činjeničnu sliku o tome šta se dogodilo tokom poslednjih ratova. Godinama, sa velikom upornošću, gradili smo komunikaciju sa političarima kako bismo ih uverili da prihvate da budu politički sponzori te inicijative. I u samoj Koaliciji za REKOM nije bilo lako da izgradimo odnose

¹ Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

² Izaslanika predsednika Hrvatske, Crne Gore, Kosova, Makedonije, Srbije i dva člana Predsedništva BiH.

poverenja, razumevanja i odgovornosti, nezavisno od toga šta privatno i lično mislimo o ratu. Nije bilo lako ubediti žrtve da učestvuju u debati o mandatu regionalnog tela. Bilo im je strano da učestvuju u stručnoj raspravi sa pravnicima, umetnicima i aktivistima, ali vremenom su žrtve razumele da je njihova reč vrlo bitna. Kada smo se svi složili oko toga da i „neprijateljska strana“ ima žrtve, bilo je lakše. Još uvek se događa da se svi saglašavamo, kako kaže profesor Puhovski, da je zadatak civilnog društva da javno sramoti počinioce, naredbodavce i one koji su skrivali tragove o ratnim zločinima, ali da u stvari mislimo na one „druge“ a ne na „naše“. To što smo dostigli trenutak konkretne političke podrške je uspeh, ali to nije kraj našeg angažovanja. Naš zadatak je da pratimo proces koji će voditi državne institucije.

I da ne zaboravimo, Koalicija za REKOM od početka je suočena sa preprekama koju nam postavljaju izbori, posebno predsednički. Taman dobijemo podršku jednog predsednika, uslede izbori, predsednik postane drugi političar i mi smo ponovo na početku. U ovom trenutku, mi jesmo usvojili dokument Izmene Statuta REKOM-a, ali su u međuvremenu završeni izbori u Bosni i Hercegovini, izabrano je novo Predsedništvo, a slede predsednički izbori u Hrvatskoj.³ Ponovo smo u situaciji da čekamo nove vlasti. Sudeći prema dosadašnjem iskustvu, ponovo ćemo biti u starim ulogama - da objašnjavamo, uveravamo, molimo, ali sa našim započetim radom na dokumentovanju ljudskih gubitaka nećemo stati. Što više uradimo na tome poslu, veće su nam šanse da političari preuzmu odgovornost za osnivanje REKOM-a, u kojem među najvažnijim zadacima imamo izradu popisa ljudi koji su izgubili život ili nestali u ratovima, u situacijama pre ili posle ratova i uopšte povezanim sa njima. Konačno, informisanje javnosti o odlukama predsednika i članova Predsedništva o podršci osnivanju REKOM-a uslediće nakon konstituisanja Predsedništva BiH, izbora u Hrvatskoj i nakon što Koalicija za REKOM, odnosno njeni javni zagovarači, dobiju podršku za osnivanje REKOM-a od novoizabranih lidera.

Svih ovih godina gradili smo proces REKOM vlastitim kapacitetima ali uz značajnu podršku istraživača/ica tranzicione pravde i članova/ica akademske zajednice iz Evrope i Amerike, kao i uz podršku Evropskog parlamenta, Evropske komisije i Saveta Evrope: svi su oni poštovali našu upornost da razvijamo proces REKOM vlastitim snagama. Forume, sastanke Koalicije za REKOM i brojne lokalne aktivnosti i događaje, organizovali smo zahvaljujući podršci Evropske komisije, Rockefeller Brothers Found, francuske organizacije CCFD, OEBS-a i norveškog Ministarstva za spoljne poslove. Prilika je da podsetim da su uspehu Inicijative REKOM doprineli njeni javni zagovarači: profesor Zdravko Grebo, profesor Žarko Puhovski, profesor Židas Daskalovski, novinari Adriatik Kelmendi, Dženana Karup Druško, Dinko Gruhonjić, Duško Vuković, reditelj Dino Mustafić, a tu sam i ja.

³ Predsednički izbori u Hrvatskoj završeni su u januaru 2015. izborom Kolinde Grabar Kitanović.

LTRANZICIONA PRAVDA

Niko Grubešić⁴: Postignuća u BiH

Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine, od svog osnivanja 2003. godine, provodi reforme sektora pravde u BiH, koje obuhvaćaju niz strateških programa i aktivnosti. U uvjetima postkonfliktnog društva, efikasan sistem pravde može biti uspostavljen samo uz sveobuhvatne aktivnosti provedene i u oblasti tranzicijske pravde. Razmjena iskustava ove prakse na regionalnoj razini predstavlja izuzetno važan element u svim reformskim aktivnostima: mi koristimo ovaj mehanizam i u drugim oblastima a, evo, i u oblasti tranzicijske pravde.

Što se tiče postignuća Bosne i Hercegovine, mogu istaći sljedeće. Bosna i Hercegovina je pokrenula nekoliko važnih aktivnosti iz oblasti tranzicijske pravde, što je ključna osnova. Ali ostaje i još mnogo toga da se uradi. Na primjer: uspostavljeni su i osnaženi kapaciteti Suda i Tužiteljstva Bosne i Hercegovine i, kao što sam već rekao, usvojena je Strategija za procesiranje ratnih zločina u Bosni i Hercegovini i njezina provedba je u toku. Rezultati koji se postižu u procesiranju predmeta ratnih zločina u Bosni i Hercegovini značajni su, što se može vidjeti u izvještajima Evropske komisije o napretku BiH kada je u pitanju ova oblast.

Naravno, u svakoj aktivnosti ima i problema, uspona i padova, ali generalno se može dati ovakva, pozitivna ocjena. U cilju efikasnijeg procesiranja predmeta ratnih zločina, Bosna i Hercegovina ostvaruje suradnju sa svim susjednim državama u okviru ratificiranih ugovora o pravnoj pomoći i suradnji sa njima i sa drugim državama. Među njima su najvažniji oni potpisani sa Hrvatskom i Srbijom. Isto tako, u Bosni i Hercegovini osnovan je Institut za nestale osobe. Provodeći aktivnosti na rješavanju predmeta ratnih zločina, uočili smo da se oni neće moći završiti u planiranom roku, pa smo Strategijom predvidjeli da manje osjetljive predmete ratnih zločina procesiraju kantonalni, odnosno okružni sudovi i tužiteljstva u Bosni i Hercegovini. Ali smo, takođe, uvideli da treba poduzeti nove napore da bi se pojačali kapaciteti za procesiranje predmeta ratnih zločina, sudova i tužiteljstava na svim razinama vlasti, kao i instrumenata zaštite i podrške svjedocima, a pogotovo svjedocima žrtava. Ovo su ključni izazovi koji stoje pred institucijama vlasti BiH.

Cijeneći jednako i važnost uspostave drugih instrumenata koji osiguravaju socijalnu i ekonomsku pravdu za žrtve i ukazuju na potrebu jačanja kapaciteta institucija vlasti, da bi se time pojačalo i povjerenje građana, Vijeće ministara je početkom 2010. godine donijelo odluku o pokretanju izrade Strategije tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini. Uspostavljena je Ekspertna radna grupa od 15 članova u kojoj su predstavnici institucija vlasti i civilnog društva, uključujući i predstavnike žrtava proteklog rata. Kroz aktivnosti Ekspertne radne grupe organizirane su brojne konsultacije, i danas imamo izrađen radni dokument Strategije koji obuhvaća tri strateška stuba: ovaj četvrti, kako sam rekao, za suđenja za ratne zločine, koji predstavlja poseban dokument,

4 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

mada u suštini oni čine jedan skupni dokument. Ona tri prethodna stuba su: utvrđivanje činjenica i kazivanje istine, reparacije i memorijali, te institucionalne reforme.

Tonči Staničić⁵: Žrtve moraju govoriti

Žrtve imaju pravo da ih se čuje, imaju pravo na pravdu, imaju pravo na javno priznanje, to pravo žrtava i svih stradalnika rata predstavlja jamstvo mira i njihovo se stradanje ne smije zaboraviti. To mora biti stalno upozorenje i sadašnjim i budućim generacijama o pogubnosti i prokletstvu rata. Žrtve mogu svoj glas dignuti samo kao osobe sa imenom i prezimenom, žrtve ne smiju ostati samo brojevi. Potrebno je utvrđivanje identiteta svake od njih. Neriješeni status civilnih žrtava zahtijeva detaljan i predan rad na osveščivanju ovog problema u svim našim državama, kako bi žrtve bile priznate i kako bi ostvarile pravo na pomoć. Problem nestalih je općenito najbolnji u svim našim državama, jer se još uvijek traga za velikim brojem nestalih osoba. U Hrvatskoj, prema službenim podacima – 1.705. Vjerujem da, osim kroz službene državne institucije, i pomoću skupova o tranzicijskoj pravdi možemo doći do saznanja o sudbini tih ljudi i utvrditi njihov točan broj. Osim navedenih, velika buduća zadaća svih stručnjaka i nevladinih udruga koje se bave tranzicijskom pravdom jeste da se radom na utvrđivanju činjenica iz nedavne prošlosti otklone sve moguće svjetonazorske i ideološke predrasude, što jedino može donijeti promjenu atmosfere i izgraditi novu suradnju među našim narodima, zasnovanu na međusobnom uvažavanju i povjerenju. Samo svjesni činjenice da različitost drugog predstavlja bogatstvo svih, kao i da poznavanje naših razlika obogaćuje i nas same, možemo napraviti korak naprijed. Razlike nisu razlog za sukob, nego za suradnju.

Selim Selimi⁶: Kosovo je napredovalo

Što se tiče tranzicione pravde, Kosovo je do sada napredovalo. Kao nova država, počeli smo intenzivnije da se angažujemo na ovome polju. U vezi sa pravosuđem, vi znate da naš sistem predviđa nekoliko rezervisanih kompetencija za misiju Evropske unije, EULEX – neka krivična dela procesiraju se u saradnji sa našim institucijama, ali ratni zločini u nadležnosti su EULEX-a, s tim da se započelo sa uključivanjem lokalnih tužilaca i sudija.

Usvojili smo nekoliko zakona koji se bave ratnim zločinima. Želim da spomenem jedan od njih, Zakon o statusu i pravima žrtava i porodica nestalih, koji predviđa finansijsku nadoknadu kao deo reparacija. Za ove porodice, bez obzira koliko je finansijska nadoknada mala, njena važnost je simbolički velika. Trenutno je ovaj zakon vraćen u fazu izmene, jer je izostavljena jedna veoma bolna kategorija, kategorija žena silovanih tokom rata. Ovom izmenom ćemo nastojati da se poveća kompenzacija žrtvama iznad postojeće finansijske nadoknade, u vidu socijalne kompenzacije.

Što se tiče naše posvećenosti otkrivanju istine, Kosovo je stvorilo nekoliko mehanizama, kao što su Komisija za nestala lica i Međuministarska radna grupa za suočavanje sa prošlašću, i druge.

5 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

6 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Dhurata Hoxha⁷: Osnivanje Međuministarske radne grupe za suočavanje s prošlošću na Kosovu

Tema koju pokreće Međuministarska radna grupa za pomirenje i suočavanje sa prošlošću, osnovana Odlukom Vlade Kosova, teža je nego bilo koja druga tema o kojoj su raspravljale radne grupe u Vladi Republike Kosova. Svrha ove grupe jeste razvijanje državne strategije za suočavanje sa prošlošću, a ova strategija će obuhvatiti načine i metode pronalaženja istine na osnovu onoga što grupa bude smatrala da je potrebno Kosovu. Takođe, cilj ove grupe je suočavanje sa masovnim kršenjima ljudskih prava i ozbiljnim kršenjima međunarodnog humanitarnog prava u prošlosti na Kosovu, koja obuhvataju period rata i tranzicije. Još jedan cilj je i da se promoviše pomirenje i održiv mir, koji uvek zahteva i obezbeđuje odgovornost: oni koji su počinili zločine treba da budu izvedeni pred lice pravde, što podrazumeva postizanje pravde, pružanje nadoknade žrtvama i stvaranje mehanizama za traženje istine. Ja vas kao predsednica ove grupe uveravam da će sve kategorije žrtava biti tretirane na dostojanstven način i da će čitav proces biti usmeren ka žrtvama, imajući uvek u vidu njihove potrebe. Na sreću, naša grupa ima podršku organizacija civilnog društva, a najvažnije je da imamo podršku članova porodica žrtava i udruženja žrtava.

Mary Anne Hennessey⁸: Institucionalne reforme i pomirenje čine osnovu održivog mira

Za Savet Evrope, demokratija, ljudska prava i vladavina prava predstavljaju temelj održivog mira i pomirenja u čitavoj Evropi. Kada o tranzicionoj pravdi razmišljamo iz te perspektive, primetićemo da su postignuća u oblasti krivične i građanske pravde u regionu puno izražena od šireg koncepta pravde, zasnovanog na pomirenju i institucionalnim reformama kao osnovi održivog mira u budućnosti. U regionu je ostvaren priličan napredak u procesu restitucije i povraćaja imovine, uz ograničeni pomak u oblasti povratka izbeglica i proteranih. Sprovedeni su ogromni naponi da se utvrde sudbine i da se pronađu posmrtni ostaci nestalih. Mnogima je tako vraćen izgubljeni identitet, a izgrađena su i brojna komemorativna mesta za odavanje počta žrtvama. Određeni napredak je ostvaren i u rešavanju stambenog pitanja izbeglica, kao i u pomoći najugroženijim osobama nakon zatvaranja poslednjih kolektivnih centara i prihvatilišta. Pored toga, međunarodna saradnja je danas usmerena u formalno okončanje rada Tribunala i donošenje konačnih presuda u svim preostalim predmetima. Sve države regiona (osim, naravno, Kosova) članice su Saveta Evrope, a time i deo sveobuhvatne saradnje država-članica u oblasti prava i pravosuđa. Tu im se na raspolaganje stavljaju sve pravne norme i standardi Saveta Evrope, uključujući brojne konvencionalne mehanizme za bavljenje ratnim zločinima i ekstradiciju optuženih, kao i pristup Evropskom sudu za ljudska prava. Tako su, recimo, uputstva Komiteta ministara za sprečavanje nekažnjivosti počinitelaca ratnih zločina danas primenjiva na čitav region. To su, dakle, pozitivni aspekti, i možemo ih razumeti i kao izvor pozitivnih prilika.

7 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

8 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Tu bih htela da se osvrnem na tri pitanja koja nisu direktno obuhvaćena mandatom Saveta Evrope, ali koja, posmatrana zajedno, predstavljaju ključne izazove za stvarnu pravdu, mir i pomirenje u regionu. Prvo: opovrgavanje retoričke i medijske manipulacije činjenicama; drugo: reparacije, uključujući reparacije u globalnom smislu – ne samo u pogledu imovine već i civilnih žrtava i žrtava seksualnog nasilja, kao i svih individualnih trauma koje još uvek traju. Takođe, i javna potvrda i priznanje svih žrtava (ne samo civilnih). Taj izazov smo već pominjali u kontekstu procesa memorijalizacije i komemoracije u Bosni i Hercegovini. I zatim: povratak izbeglica. Mislim da međunarodna zajednica treba veoma ozbiljno da se pozabavi tim pitanjem, kako ne bi poslala pogrešan signal ili ostavila utisak nezainteresovanosti, a posebno u pogledu regionalnih stambenih programa, jer ogroman broj ljudi i dalje želi da se vrati svojim kućama. Pomirenje je u tom procesu ključno. Ljudi se moraju osećati sigurno i bezbedno, i moraju imati razlog da veruju u bolju budućnost za sebe, svoje porodice i buduće generacije (što je, inače, u direktnoj vezi sa značajem institucionalnih reformi koji je istakao komesar Saveta Evrope u svom izveštaju o stanju tranzicione pravde i održivosti mira u bivšoj Jugoslaviji). Dakle, institucionalne reforme koje garantuju neponavljanje zločina, obrazovanje, nezavisnost sudstva, medijska i kulturna pitanja i, na kraju, ljudska prava.

Goran Šimić⁹: Strategija tranzicijske pravde u BiH

Ja bih se koncentrirao na tri stvari koje smatram da su najvažnije kada je u pitanju konsultativni proces, kada su u pitanju aktivnosti oko njega, i u konačnici odnos strategije i utvrđivanje činjenica, odnosno Koalicije za REKOM koja zagovara uspostavu regionalne komisije. Tri godine je brzo prošlo od onog trenutka kad sam bio imenovan u Komisiju za izradu strategije tranzicijske pravde u BiH: upotrebio sam Google i upisao *strategy for transitional justice*. Izašlo je nula rezultata. Ono što smo na početku morali odrediti kao najvažnije jeste - ko će biti u središtu naše strategije. Odlučili smo da u središtu ove strategije može biti samo žrtva i niko drugi. I da aktivnosti koje želimo ponuditi moraju biti orijentirane prema svim žrtvama u Bosni i Hercegovini, u konačnici prema svima nama. Ja se ponekad ljutim na svoje studente kada žrtvama nazivaju samo one koji su preživjeli nekakve psihosocijalne ili društvene ili fizičke traume. Rekao bih da smo svi mi koji živimo na području bivše Jugoslavije žrtve rata koji smo preživjeli. Zato smo odlučili da pozovemo žrtve i njihove predstavnike iz udruženja žrtava, građane, članove akademskih, religijskih i drugih zajednica iz cijele BiH, da zajedno kreiramo konsultativni proces. U konačnici dobili smo dokument od 130 stranica koji sadrži više od 80 aktivnosti za koje mi smatramo da moraju biti provedene u BiH. Strategija sadrži sve ostale mehanizme, od vansudskog utvrđivanja činjenica, od reparacija, restitucija, podizanja memorijalnih centara, memorijalizacije stradanja i u konačnici aktivnosti koje imaju za cilj da se provedu određene institucionalne reforme, kako bismo dobili institucije od javnog i društvenog povjerenja u koje bismo svi mi mogli vjerovati.

9 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Bojan Glavašević¹⁰: Napravili smo jasnu razliku između prava i pravde

Ono o čemu ću ja govoriti jesu konkretne stvari koje je hrvatska Vlada učinila po pitanju tranzicijske pravde. Prije svega, napravili smo jasnu razliku između prava i pravde. Kada govorimo o tužbama, granicama, odštetama, to su stvari koje nemaju veze sa pravdom koja je subjektivna, i zato smo ih morali odvojiti. Tim stvarima bavi se Ministarstvo pravosuđa i druge srodne institucije. Međutim, kada je u pitanju pravda, to je nešto subjektivno, tu govorimo o ljudskim sudbinama, o smislu koji ili imamo ili nemamo, o pomirenju i suživotu, to su puno kompleksnija pitanja, koja zahtijevaju puno veću ozbiljnost u pristupu. Prije svega, tu su nestale osobe, osobe za kojima još uvijek tragamo nakon završetka rata. Zakon o žrtvama seksualnog nasilja zapravo će nam poslužiti kao svojevrsan uvod u izmjenju, temeljitu izmjenju Zakona o civilnim žrtvama rata. Treće područje kojime se bavimo kada je u pitanju tranzicijska pravda jeste suočavanje sa traumom. I na kraju, četvrto područje, ja bih ga nazvao istina o ratu, odnosno izgradnja mira. Ideja je konsolidirati kurikulum učenja o Domovinskom ratu, napraviti nešto što je objektivno, jednako za sve, prihvatljivo svima, lišeno govora mržnje i nešto što na kraju završava sa školom mira. To do sada u Hrvatskoj nije postojalo. Učenici različitih nacionalnosti idu u različite škole i uče različitu povijest. Hrvatska vlada je uložila izvjesne napore da se napravi integrirana škola.

KRIVIČNA PRAVDA

Sandra Orlović¹¹: Srbija nema strategiju procesuiranja ratnih zločina

Uspostavljanje i primena mehanizama tranzicione pravde u odnosu na zločine počinjene tokom 1990-ih godina, ne nalaze se na agendi nosilaca političkih vlasti u Srbiji. Do danas, uspostavljanje specijalizovanih institucija za krivični progon počinilaca ratnih zločina predstavlja jedini primenjeni mehanizam tranzicione pravde u Srbiji. Problemi u pogledu zadovoljenja pravde za zločine iz 1990-ih meta su kontinuiranih kritika međunarodnih organizacija i institucija, ali institucije Republike Srbije ne ulažu ni minimum napora da te probleme otvore i posvete im pažnju.

Tokom prethodnih deset godina, u Srbiji su podignute optužnice protiv 154 osobe u 48 predmeta, a njih 56 do sada je pravosnažno osuđeno. Mereći prema razmerama i karakteru počinjenih zločina u ratovima vođenim na teritoriji bivše Jugoslavije, nameće se zaključak da je izvođenje počinilaca ratnih zločina pred lice pravde u Srbiji, uprkos solidnom zakonskom i institucionalnom okviru, imalo skromne rezultate.

Među brojnim razlozima nedovoljnih dostignuća, treba najpre izdvojiti društvene i političke okolnosti koje direktno utiču na rad institucija specijalizovanih za procesuiranje ratnih zločina. Nesumnjivo je, naime, da generalna nezainteresovanost aktera političkog i društvenog života

10 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

11 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

za proces suočavanja sa zločinima iz 1990-ih godina negativno utiče i na procesuiranje ratnih zločina. Dodatno, brojni primeri u Srbiji tokom prethodnih deset godina pokazuju i da predstavnici institucija neretko otvoreno opstruišu rad, odnosno vrše pritisak na institucije nadležne za krivični progon počinitelaca ratnih zločina.

Odsustvo odgovornog odnosa političkih institucija prema pitanju uspostavljanja krivične pravde za ratne zločine ostavlja najteže posledice u domenu zaštite i podrške svedocima i žrtvama. Problemi u zaštiti svedoka – bivših pripadnika vojske i policije koji su pokazali spremnost da svedoče o nedelima bivših kolega – već godinama izazivaju oštre kritike međunarodnih organizacija, ali ne i reakciju domaćih institucija koje bi ove probleme mogle da reše. Podsećanja radi, više bivših pripadnika oružanih snaga javno je govorilo o pritiscima i pretnjama pripadnika policijske jedinice zadužene za njihovu zaštitu, a neki od njih bili su prinuđeni da potpuno napuste program zaštite svedoka. U pogledu podrške žrtvama koje svedoče u predmetima ratnih zločina, postojeći sistem ne zadovoljava međunarodne standarde u ovoj oblasti. Podrška se svodi na jednu službu u okviru Višeg suda u Beogradu, čiji je mandat ograničen na period boravka žrtava u sudu. Iz godine u godinu, problemi u ovom domenu izazivaju pažnju Saveta Evrope i EU, ali to do sada nije dovelo do angažovanja domaćih institucija.

Rad Tužilaštva za ratne zločine (TRZ), u prethodnih nekoliko godina, karakteriše značajan pad aktivnosti, što se primećuje prostim uvidom u broj optužnica i u činjenici da se optužnice podignute u poslednjih par godina tiču manje kompleksnih predmeta. Nema procesuiranja složenih slučajeva u kojima se iskazuje sistemski karakter zločina iza kojih je stajala država, poput masovnih egzekucija na Kosovu ili politički osetljivih predmeta, kao što su genocid u Srebrenici ili logori u Vojvodini, Šljivovici i Mitrovom Polju. Takođe, kontinuirana primedba na rad TRZ-a tiče se faktičke amnestije lica odgovornih za zločine po komandnoj odgovornosti, jer do sada nije primenilo ovaj pravni institut ni u jednom od svojih predmeta.

Objektivne poteškoće koje su uticale na nedovoljnu efikasnost TRZ-a jesu i pasivnost policijskih službi zaduženih za istragu zločina, ali i nedostatak resursa, posebno kada je reč o saradnicima i istražiteljima koji u tužilaštvima ove vrste čine okosnicu rada na istrazi, analizi i pripremi predmeta.

Postupanje specijalizovanih sudskih veća pri Višem i Apelacionom sudu u Beogradu generalno se može oceniti stručnim, profesionalnim i uspešnim. Međutim, pojedini aspekti rada ovih odeljenja podložni su kritici. U više presuda činjenični i pravni zaključci bili su motivisani namerom umanjivanja odgovornosti i uloge države Srbije u ratnim sukobima u bivšoj Jugoslaviji. Osim toga, presude odlikuje i blaga kaznena politika, posebno kada je reč o primeni olakšavajućih okolnosti.

Jedan od uzroka skromnih dostignuća u domenu procesuiranja odgovornih za ratne zločine jeste i činjenica da Srbija, za razliku od BiH i Hrvatske, nema strategiju procesuiranja ratnih zločina. U tom smislu, usvajanje (i primena) strategije kojom bi sve relevantne institucije preuzele veću odgovornost i konkretne zadatke na unapređenju procesuiranja ratnih zločina u narednom

periodu, predstavlja imperativ. U okviru izrade sveobuhvatne državne strategije, posebna odgovornost leži na TRZ koje, po uzoru na druga tužilaštva u regionu, mora ustanoviti strategiju i prioritete za naredni period, uzimajući u obzir dosadašnje primedbe na sopstveni rad, posebno u vezi sa optužnicama protiv odgovornih po komandnoj odgovornosti i složenijim predmetima.

Kada je reč o obavezi države da žrtvama obezbedi pravične reparacije, bez sumnje je da Srbija demonstrira najlošiji tretman žrtava u poređenju sa svim državama regiona. Zakonski okvir kojim se utvrđuje priznavanje statusa civilne žrtve rata predstavlja primer systemske diskriminacije žrtava bez presedana u regionu i šire. Prema važećim zakonima, samo jednoj desetini stvarnih žrtava koje danas žive u Srbiji priznat je status žrtve i obezbeđena su im prava koja iz tog statusa proističu. Van zakona su ostale žrtve srpskih snaga, žrtve koje su stradale na teritoriji drugih država, porodice nestalih, žrtve sa psihičkim posledicama i žrtve seksualnog zlostavljanja. Sa druge strane, žrtve iz drugih država koje svoje pravo na reparacije pokušavaju ostvariti sudskim putem, suočavaju se sa brojnim problemima čiji je zajednički imenitelj zaštitnički odnos sudova prema državi. Višegodišnje zanemarivanje obaveza Srbije u pogledu prava žrtava i kršenje međunarodnih obaveza u ovom domenu konstatovano je u izveštajima UN-a, Saveta Evrope i Evropske unije.

U Srbiji do sada nisu sprovedeni ni proces lustracije niti provere ratne prošlosti pripadnika vojske i policije. Na veoma važnim pozicijama u vojsci i policiji, kao i u drugim institucijama, nalaze se osobe koje su učestvovala u planiranju, izvođenju i prikrivanju masovnih ratnih zločina tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji. Čak i u slučajevima kada je podignuta optužnica za ratne zločine protiv njih, oni ostaju na svojim pozicijama.

Dženana Karup Druško¹²: U BiH se ne primenjuje državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina

Krivični progon odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava jedan je od glavnih mehanizama tranzicijske pravde u BiH. Zbog toga je nesprovođenje Državne strategije za rad na predmetima ratnih zločina dovelo u pitanje i druge mehanizme tranzicijske pravde. Strategijom, koja je urađena 2008. godine, bilo je predviđeno da se složeni slučajevi završe za sedam godina, dakle do 2015, a ostali u roku od 15 godina, odnosno do 2023. godine.

Jedan od ključnih problema u BiH, ali i u regionu, jesu političke opstrukcije potpisivanja sporazuma o razmeni dokaza i saradnji, kojim se blokira izručenje sopstvenih državljana kada su u pitanju procesi za ratne zločine, iako se u drugim oblastima krivičnog progona ne pravi smetnja. Nije mali broj slučajeva da osobe protiv koji se vodi krivični progon u BiH, pa i oni koji su pravosnažno presuđeni, utočište nađu u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, koristeći se dvojnim državljanstvom. Uz to, ne poštuju se potpisani sporazumi BiH sa Srbijom, Hrvatskom i Crnom Gorom o izvršenju krivičnih sankcija (primjer: slučajevi pravosnažnih presuda protiv Momira Savića, Boška Lukića,

12 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Velibora Bogdanovića, Mirka Todorovića). Neriješena međudržavna pitanja u oblasti progona zločinaca u znatnoj su mjeri politički riješena potpisivanjem protokola i sporazuma, ali ona nisu riješila i suštinske probleme.

U BiH se skoro cjelokupna tranzicijska pravda svela na krivičnu pravdu, koja je nesumnjivo među njenim najbitnijim stubovima, ali s obzirom na sve navedeno, postavlja se pitanje treba li ubrzati realizaciju projekata koji obuhvataju druge mehanizme tranzicijske pravde, prije svega pravo na istinu (kazivanje istine).

Jedini aktivni projekat koji ima regionalni karakter, što je najvažnije, jeste Inicijativa za osnivanje REKOM-a.¹³ Revitalizacija tranzicionih metoda i mehanizama, kada je u pitanju BiH, između ostalog, ostvaruje se i u djelovanju Koalicije za REKOM. Očigledno je da bi fokus tranzicijske pravde mogao biti na (uvjetno) drugom mehanizmu, odnosno na pravu na istinu, na kazivanju istine. Naravno, u BiH postoje mogućnosti da se paralelno razvijaju i drugi mehanizmi tranzicione pravde, prevashodno u oblasti reparacija, odnosno obeštećenja, rehabilitacije, memorijala...

Kad su u pitanju reparacije u BiH, ključno je usvajanje jedinstvenog zakona na državnom nivou o žrtvama torture i civilnim žrtvama rata BiH. Sadašnja rješenja su parcijalna, ne obuhvataju sve žrtve, postoje nejednakosti u tretmanu žrtava. S tim u vezi, potrebno je riješiti pitanja različitog postupanja u pogledu procjene invalidnosti civilnih žrtava rata i ratnih vojnih invalida (RVI), te različite visine finansijskih primanja kod određenih kategorija. Podijeljenost između entitetske legislative doprinosi i nepostojanju jedinstvenog spiska korisnika, njihovih prava i statusa.

Jedino racionalno i utemeljeno objašnjenje za dugogodišnju agoniju, kad govorimo o reparacijama, jeste da vlasti u BiH ne žele jedinstvene zakone zbog svojih uskih nacionalnih/nacionalističkih interesa. Jedinstvenim i sveobuhvatnim zakonima, žrtve bi se dovele u ravnopravan položaj. Politika ne želi ujednačavati sadašnju rascjepkanu i različitu legislativu, sa prostog razloga što preko budžetskih sredstava na može kontrolirati većinu organizacija (ili njihovo članstvo) i stoga ne želi ujednačiti zakone koji bi obeštećenje, rehabilitaciju ili bilo koji vid reparacije postavilo kao državni institut; pomoću njega bi se uvela sistemska i ravnopravna pomoć žrtvama bez ikakve diskriminacije.

Zakon o negiranju genocida nije dobio podršku u Parlamentarnoj Skupštini BiH, iako je više puta stavljan na glasanje, nakon čega je Federacija BiH donijela Zakon o negiranju genocida. Sigurno je da bi se usvajanjem ovog zakona na državnom nivou u velikoj mjeri onemogućile političke manipulacije, što bi doprinijelo implementiranju najvažnijih segmenata tranzicijske pravde.

¹³ www.recom.link Nezavisna regionalna inicijativa civilnog društva, čiji je cilj uspostavljanje regionalne međudržavne komisije za istinu, polazi od temeljne pretpostavke da je neophodan regionalni pristup u procesu kazivanja istine, s obzirom na historijski kontekst i regionalnu dimenziju kršenja ljudskih prava tokom rata.

Preporuke:

U BiH je potrebna hitna integracija, ali i prekompozicija i redefiniranje tranzicijskih mehanizama. Potrebno je dominaciju krivične pravde hitno dopuniti i pomoći s drugim mehanizmima tranzicijske pravde, prioritarno s pravom na istinu (kazivanje istine); istovremeno bi trebalo hitno, kroz strukturirani dijalog sa EU i unutrašnjim mjerama otkloniti kolaps Državne strategije BiH za rad na predmetima ratnih zločina.

Regionalna inicijativa za osnivanje REKOM-a pomogla bi redefiniranju tranzicijskih mehanizama u BiH, a pomogla bi i povratku prilično posrnuloj tranzicijskoj pravdi u regionu fokusiranjem na integraciju tranzicijskih mehanizama, posebno kroz uspostavu komisije za utvrđivanje činjenica, odnosno kroz pravo na istinu. Samo integracija i redefiniranje tranzicijskih mehanizama može obnoviti, učvrstiti i dopuniti ranija postignuća, za šta je, uz civilnu inicijativu i podršku međunarodne zajednice, potrebna i podrška lokalnih političara.

Civilno društvo je ravnopravan partner i neophodno je raditi na reanimaciji civilnog društva u BiH, u pogledu jačanja ili otklanjanja zastoja tranzicijskih mehanizama. Nerijetko su upravo organizacije civilnog društva bile kočnice za određene akcije tranzicijske pravde.

Svakako, ne treba zaboraviti da je jedan od najvažnijih ciljeva tranzicijske pravde obeštećenje žrtava, kako bi se bar donekle uklonile posljedice zločina i sprečavanje činjenja zločina u budućnosti. Stoga je neophodno usvajanje jedinstvenog zakona na nivou BiH o žrtvama torture i civilnim žrtvama rata BiH, kako bi žrtve bile ravnopravne; političar se moraju onemogućiti da i dalje žrtve drže kao svoje taoce.

U okviru mehanizama institucionalnih reformi treba pokrenuti inicijative za donošenje zakona o lustraciji i zakona o negiranju genocida. Zahtjeve Haškog tribunala za formiranje fonda za žrtve, koji su upućeni Vijeću sigurnosti UN-a trebalo bi podržati, čime bi se uslovno na regionalnom nivou dobio fond koji bi mogao opet biti inicijator za interne državne i međudržavne akcije na rješavanju reparacija za žrtve.

U okviru krivične pravde, osigurati pravdu za žrtve seksualnog nasilja, jer je broj podignutih optužnica, a time i presuda u BiH, veoma nizak u usporedbi sa drugim procesiranim zločinima iz oblasti teških kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Također, treba nastaviti pružati adekvatnu podršku zaštiti svjedoka ratnih zločina kroz stvaranje sveobuhvatnog sistema zaštite, koji još uvijek ne postoji.

Zakon o nestalima nije u potpunosti preciziran i usvojen. I dalje se vrše politički pritisci na Institut za nestale, a prema podacima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (MKCK) na Zapadnom Balkanu još uvijek se vodi 11.155 nestalih, od toga 7.282 u BiH.

Integracija mehanizama tranzicijske pravde, uz podršku međunarodne zajednice i redefiniranje metodologije tranzicijskih mehanizama i regionalna suradnja, preduvjeti su za novi nastup nosilaca tranzicijske pravde u BiH. Krivična pravda, pokazuje se, nije dovoljna i treba biti dopunjena osnivanjem REKOM-a, koji je nezaobilazni subjekat u novom pristupu tranzicijske pravde u BiH i u regionu.

Vesna Teršelič¹⁴: Zabrinjava porast isključivosti

Dok su devedesetih u Hrvatskoj istraživani gotovo samo zločini koje su počinili pripadnici srpskih jedinica, poslije 2000. godine, pokrenute su i istrage zločina koje su počinili pripadnici hrvatskih postrojbi. No, i danas se samo iznimno istražuju zločini koji nisu imali smrtne posljedice. Sa zakašnjenjem se intenzivira procesiranje silovanja u ratu, a sustavne deložacije, miniranja kuća ili deportacije zasad se ne kvalificiraju kao ratni zločini. Iako organizacije za ljudska prava smatraju da bi se lista krimena za koja nema zastare u praksi Državnog odvjetništva i sudova trebala proširiti, ne možemo znati koliko će djela, sada opisanih kao kršenja ljudskih prava, ubuduće dobiti kvalifikaciju ratnog zločina.

Koliko je zločina zapravo procesirano? Dosta se razlikuju podaci državnog odvjetništva¹⁵ i različitih organizacija civilnog društva. Podaci neizbježno ovise o razumijevanju što su ratni zločini, a što teške povrede ljudskih prava, i nisu konačni. Nastavkom istraga i terenskih istraživanja organizacija za ljudska prava, neki će krimeni koji danas podliježu zastari možda biti okvalificirani kao ratni zločini.¹⁶

Čak ako se to i ne dogodi, vrijedi imati na umu da nepravde i povrede ljudskih prava ostavljaju dubok trag. Posljedice za žrtve, njihove zajednice i društvo nisu tako drastične kao kod ratnih zločina, ali povrede kao što su deportacije, deložacije, miniranja kuća i gubitak posla, svojim dugoročnim posljedicama obvezuju reakciju institucija i društva.

I nakon izbora 3. siječnja 2000, vlasti, zastrašene silinom prosvjeda podrške optuženim pripadnicima hrvatskih postrojbi u Splitu i drugim mjestima, ostale su vrlo oprezne u stvaranju preduvjeta za pravične sudske postupke, za koje je prije svega trebalo priznati pogreške svih nadležnih institucija u devedesetima i okrenuti list. Dok je zakonodavac u domeni korupcije istrage povjerio novom uredu u sklopu Državnog odvjetništva, kod ratnih je zločina, začudo, računao na one koji su devedesetih sudjelovali u zataškavanju. Za neke profesionalce bilo je razumno očekivati da će u novim političkim okolnostima iskoristiti priliku za kvalitetniji rad, no time se neminovno pomjerio nastavak prekinutih postupaka i onim istim ljudima koji su ih zbog političkog oportunitizma svjesno „zaboravili“ kako ne bi ugrozili svoj položaj ili napredovanje u policiji ili državnom odvjetništvu. Zakoni koje je zakonodavac deklarativno usvojio kako bi obešteti žrtve rata, nisu riješili njihove probleme, već su većinu doveli u još gori položaj¹⁷, jer

14 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslavenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

15 Krajem 2013. godine DORH-u su bili poznati počinitelji 317 zločina. Počinitelji 173 zločina bili su nepoznati, no samo 115 zločina (23,47 %) u cijelosti je riješeno. Od 490 evidentiranih zločina u bazi DORH-a, 393 zločina (80 %) počinili su pripadnici srpskih formacija – JNA ili formacija tzv. SAO Krajine, 86 (18 %) pripadnici hrvatskih postrojbi – HV-a ili MUP-a RH, 2 (manje od 1 %) pripadnici tzv. Narodne obrane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna i 7 (1,4 %) pripadnici za sada neidentificiranih postrojbi. Od 31. prosinca 2013. vodi se istraga protiv 316 osoba, 613 je optuženo, ali je postupak u tijeku, a 608 osoba je osuđeno. Postupci su, nakon istrage ili nakon podizanja optužnice, obustavljeni ili su donesene oslobađajuće presude u odnosu na 2.052 osobe.

16 Za detaljniji prikaz vidi knjigu Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću, koju su pripremili Documenta, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek i Građanski odbor za ljudska prava, Zagreb, 2014.

17 Zakon o odgovornosti za štetu nastalu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija (NN broj 117/03), Zakon o odgovornosti RH za štetu uzrokovanu od strane pripadnika hrvatskih oružanih i redarstvenih snaga tijekom Domovinskog rata (NN broj 117/03).

mnogi ne samo da nisu dobili ni naknadu, ni priznanje patnje, nego su dužni plaćati visoke troškove parničnog postupka.

Postupci za zločine počinjene u Medačkom džepu, Gospiću i Osijeku pokazali su svu društvenu osjetljivost i kompleksnost kaznenog progona pripadnika vlastite strane, no osude počinitelja ukazale su da je hrvatsko pravosuđe sposobno provesti ovakve postupke. Posebno su pravomoćne presude u postupcima za zločine u Gospiću i Osijeku bile značajne za priznanje patnji žrtava i društveni proces suočavanja s prošlošću, a djelomično i za proces izgradnje povjerenja. No, ostaje teret djelomice ili posve neistraženih zločina. Zbog kratkoće vremena mogu se osvrnuti samo na nekoliko primjera.

Zločin na poljoprivrednom dobru Ovčara kod Vukovara počinjen u noći 20/21. 11. 1991. godine nad ranjenicima, bolesnicima, ratnim zarobljenicima, djelatnicima bolnice u Vukovaru i civilima, istražen od strane MKSJ, do danas nije dobio sudski epilog, ni u Hrvatskoj, ni u Srbiji¹⁸. Među žrtvama je bilo malodobne djece, mlađih punoljetnih muškaraca, dvije žene, jedna u životnoj dobi od 60 godina, jedna u poodmakloj trudnoći. U masovnoj grobnici pronađeno je 200 tijela žrtava. Za posmrtnim ostacima mnogih odvedenih s Veleprometa i drugih lokacija u Vukovaru još se traga.

Za zločin u Medačkom džepu počinjen nad civilima i ratnim zarobljenicima u rujnu/septembru 1993. pravomoćno je osuđen Mirko Norac. Nakon više godina zagovaranja od strane organizacija za ljudska prava za nastavkom istrage zločina počinjenog nad srpskim civilima i ratnim zarobljenicima u Medačkom džepu, tijekom 2012. provedena je istraga i podignuta optužnica protiv dvije osobe. Međutim, osobe na vrhu zapovjednog lanca ostale su netaknute. Postupak je još uvijek u tijeku.

Kada govorimo o procesiranju odgovornih za kaznena djela ratnog zločina počinjenih tijekom vojno redarstvene akcije Oluja, imamo tek jednu pravomoćnu presudu pred hrvatskim pravosuđem, i to za zločine u Prokljanima i Mandićima. Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava (HHO) je nakon VRA Oluja evidentirao 677 civilnih žrtava, te oko 20.000 uništenih (spaljenih, srušenih ili temeljito oštećenih) objekata.

Organizacije za ljudska prava koje prate suđenja za ratne zločine zaključile su: „Učinkovit progon počinitelja sve više ovisi o suradnji između pravosudnih tijela država u regiji, ali i od spremnosti svjedoka za svjedočenjem, odnosno njihovog povjerenja da će se u drugim državama regije provesti pravični postupci i neselektivno procesirati neposredni počinitelji i zapovjedno odgovorne osobe. Iako je srbijansko tužiteljstvo podignulo optužnicu protiv petorice okrivljenika za zločin počinjen u Sotinu, ukidanje prvostupanjske presude za zločin počinjen u Lovasu, neprimjereno niske kazne zlostavljačima u logoru Morinj, te neprocesiranje visokih vojnih i političkih struktura u Srbiji i Crnoj Gori na svjedoke zasigurno djeluje demotivirajuće.“¹⁹

18 Zbog odluke Ustavnog suda Srbije presuda nije pravomoćna.

19 U izvještaju „NALAZI I PREPORUKE za razdoblje 1. srpnja 2013 – 30. lipnja 2014.“ koji su pripremili Documenta, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek, i Građanski odbor za ljudska prava <http://www.documenta.hr/assets/files/objave/Sudjenja-za-ratne-zlocine->

U godini u kojoj je Republika Hrvatska postala punopravna članica EU potpuno je zaustavljen proces pomirenja. U Hrvatskoj se uništavanjem dvopismenih ploča tijekom 2013. i 2014. godine iskazivala netrpeljivost prema srpskoj manjini. I u drugim zemljama u susjedstvu i EU zabrinjava porast isključivosti, što ne može imati dobar utjecaj na pravosuđe.

Zaključno, želim postaviti pitanje hoće li u Hrvatskoj i u drugim postjugoslavenskim zemljama biti političke mudrosti za odustajanje od političkih utjecaja na pravosuđe, kako bi se omogućilo ujednačavanje standarda u postupanju između pravosudnih tijela država u regiji, a što veći broj počinitelja i zapovjedno odgovornih osoba priveo pravdi, ali i da bi se okončali progoni osoba za koje ne postoje dokazi da su počinitelji ili ukinule presude protiv neopravdano osuđenih.

Tea Gorjanc Prelević²⁰: U Crnoj Gori nema nijedne optužnice po osnovu komandne odgovornosti. Vlast u Crnoj Gori smatra da je sa procesiranjem ratnih zločina uglavnom završeno. O tome svedoči predlog Vlade da se Specijalnom tužilaštvu oduzme nadležnost za ratne zločine („treba se okrenuti budućnosti, to je stvar prošlosti“).²¹ Uprkos jasnoj preporuci Evropske komisije da Crna Gora treba da suzbije nekažnjivost za ratne zločine, Vlada smatra da to može da reši tako što će tu zahtevnu nadležnost prevaliti na redovna, viša tužilaštva, koja su nadležna za procesiranje gotovo svih drugih krivičnih djela iz Krivičnog zakonika.

Od 90-ih godina do danas, u Crnoj Gori je procesirano 6 predmeta ratnih zločina. U 3 predmeta optuženi su mahom i osuđeni, u 2 predmeta svi su oslobođeni, u jednom svi su oslobođeni prvostepenom presudom. Optuženo je 36 osoba, osuđeno 10, oslobođeno 26. Međutim, iza ove statistike krije se to da se samo jedan predmet u kome je neko osuđen ticao odgovornosti Crne Gore, tj. njenih državljana, tada pripadnika rezervnog sastava JNA. Radi se o slučaju zlostavljanja Hrvata u logoru Morinj na teritoriji Crne Gore, koji je Hrvatska prosledila Crnoj Gori i u kojem su, na kraju, četvorica neposrednih izvršilaca osuđeni minimalnim kaznama.²²

U jednom od preostala tri predmeta, koji su završeni bez utvrđivanja bilo čije odgovornosti, postupak teče po žalbi, a prvostepenom presudom svi optuženi pripadnici JNA su oslobođeni (slučaj *Kaluđerski laz* – ubistva civila izbjeglih sa Kosova na teritoriju Crne Gore 1999).

Dva slučaja koja se i te kako tiču odgovornosti Crne Gore, koju je ta država donekle i prihvatila, pravosnažno su okončana oslobađanjem svih optuženih. Radi se o slučaju torture i protjerivanja muslimanskog stanovništva iz Bukovice i o jednom od možda najbolje dokumentovanih ratnih

--nalazi-i-preporuke--01-07-2013-30-06-2014-2.pdf

20 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslavenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

21 Izjava eksperta kojeg je Vlada Crne Gore angažovala da je savjetuje na izradi Zakona o specijalnom tužilaštvu prilikom rasprave o Nacrtu zakona 22.09.2014. u Podgorici.

22 Tri predmeta koja su dovela do utvrđivanja odgovornosti ticala su se: 1) ubistva tročlane muslimanske porodice Klapuh na teritoriji Crne Gore od strane tri pripadnika Vojske Republike Srpske, dakle, u ovom slučaju je veza Crne Gore s ovim zločinom bila puki slučaj da se događaj desio na njenoj teritoriji (u ovom predmetu je pravosnažno osuđeno pet izvršilaca); 2) osude jedinog optuženog izvršioca otmice i ubistva putnika iz voza na liniji Beograd–Bar u stanici Štrpci, u BiH, 1993. (Nebojša Ranisavljević, inače Srbin iz Srbije, bio je jedan od nekoliko pripadnika paravojne formacije kojom je komandovao Milan Lukić, Srbin iz BiH; ostalima nije suđeno); 3) treći je predmet za zločine u logoru Morinj u Crnoj Gori – od više okrivljenih, optužena su šestorica, od kojih su onda dvojica oslobođena, a osuđena četvorica.

zločina ikada – tzv. „deportaciji” bosansko-hercegovačkih izbeglica iz Crne Gore vlastima Republike Srpske, zapravo nezakonitom hapšenju i izručivanju civila u svojstvu talaca njima neprijateljskoj vojsci susjedne države. U oba slučaja, sudske odluke bazirane su na pogrešnom tumačenju prava. U slučaju *Bukovica*, Vrhovni sud je na kraju utvrdio da se nije moglo retroaktivno suditi za zločin protiv čovečnosti, jer on nije bio u Krivičnom zakonu SFRJ, iako su takva djela bila zabranjena međunarodnim krivičnim pravom koje je obavezivalo Crnu Goru (tj. SFRJ) i iako je to, utvrđeni stav u pravosuđu BiH, koji je potvrdio i Evropski sud za ljudska prava.²³ U slučaju „deportacija” politički uticaj bio je još očigledniji – tamo je zaključeno da, iako su optuženi pripadnici policije i Državne bezbjednosti počinili nezakonita hapšenja i izručenja, tj. prinudna preseljenja civila, oni ne mogu da odgovaraju za to kao za ratni zločin jer nisu bili u sastavu strane u oružanom sukobu u BiH, što je bio nekakav unutrašnji sukob. Na ovaj način, proizvoljnom interpretacijom međunarodnog i domaćeg humanitarnog prava, sud je poručio da, ako činite radnje ratnih zločina, a pritom nemate člansku kartu zvanične strane u tom ratu, možete da radite što god hoćete. Naravno, ovakvo stajalište nije pravno već političko, i datira iz vremena Slobodana Miloševića – da Srbija i Crna Gora nikako nisu učestvovala u ratu u BiH. Ovaj slučaj hapšenja i izručivanja civila kao talaca vlastima Republike Srpske, da bi im poslužili za razmjenu ratnih zarobljenika, upravo dokazuje učešće državnih službenika Republike Crne Gore u tom sukobu na strani bosanskih Srba.²⁴

Tako je zatvoren krug. Vlada je u slučaju deportacija platila reparacije za 200 žrtava i članova porodica stradalih - žrtava ovog zločina, za koji na kraju niko nije postao i individualno odgovoran. Vlada obnavlja kuće protjeranih iz Bukovice uz program za njihov povratak, dok nažalost, zbog pogrešne kvalifikacije sopstvenog tužilaštva, nema nikakvih osnova za krivičnu odgovornost.

Očigledan nedostatak volje na svim nivoima da se kazne ratni zločini u Crnoj Gori, logična je posljedica činjenice da je predsjednik Vlade Crne Gore ista osoba koja je na tom položaju bila i u vrijeme kada su se zločini dešavali. Za pravosuđe koje stremi ka Evropi, ta je činjenica morala da bude podsticaj da se dokaže nezavisnost i spremnost za sagledavanje i suočavanje sa zločinima iz prošlosti. I mada je jasno da Crna Gora nema takvo pravosuđe, sad je bar postalo jasno da na takvom pravosuđu insistira Evropska unija da bi prihvatila Crnu Goru,²⁵ pa to ostaje nada za boljitak.

Na kraju, u odnosu na ono što su koleginice i kolege rekly i u prilog zaključcima – ni u Crnoj Gori nema nijedne optužnice po osnovu komandne odgovornosti za nesprječavanje i/ili nekažnjavanje za izvršene zločine, niti je poznato da je ijedna takva istraga uopšte pokrenuta. Nije sproveden ni proces lustracije ni provjere ratne prošlosti pripadnika vojske i policije, jer za to i nema zakonskog

23 *Simsic v. BiH* iz 2012.

24 Detaljnije o procesuiranju ratnih zločina u CG vidi „Sudjenja za ratne zločine u Crnoj Gori”, Akcija za ljudska prava u saradnji sa Bogdanom Ivaniševićem: <http://www.hraction.org/wp-content/uploads/20-maj-2013-Sudjenja-za-ratne-zlocine.pdf>

25 „Nije bilo ozbiljnih napora da se suzbije nekažnjivost za ratne zločine. ... CG mora da ubrza napore da suzbije nekažnjivost i da djelotvorno istraži, procesuiraj, sudi i kazni ratne zločine u skladu sa međunarodnim standardima.” Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2014.

osnova.²⁶ Postupci za reparacije u nekim slučajevima, kao što su *Kaluderski laz* i žrtve NATO bombardovanja u mjestu *Murino*, prekinuti su do okončanja krivičnog postupka ili je proglašena zastarelost. Spomenici žrtvama ne postoje, uprkos zahtjevima građanskog društva, već postoji jedan spomenik, jedna staklena ploča u jednom parku u Podgorici, posvećena svim „civilnim žrtvama ratova na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 2001. godine“.

Osnivanjem REKOM-a, mnoge zajedničke boljke mogle bi da se prevaziđu u okviru tako objedinjenog foruma. U međuvremenu, korisno je da razmenjujemo iskustva i zajednički pomognemo Evropskoj komisiji da sagleda situaciju u regionu i ne odustane od daljeg uslovljavanja napretka u evropskim integracijama upravo ostvarivanjem tranzicione pravde.

Nora Ahmetaj²⁷: Prednost suđenjima pred sudovima Republike Kosova

Inicijativa za REKOM predstavlja jedinstvenu priliku za suočavanje sa nasleđem rata u bivšoj Jugoslaviji, i, kao takva, predstavlja ogroman izazov. U proteklih osam godina pokazalo se da je proces pokretanja dijaloga, u kome bi učestvovala sva društva regiona, suočen sa nekim nezaobilaznim preprekama. REKOM tako predstavlja mogućnost suočavanja sa prošlošću, iako je trogodišnji proces mobilizacije društava u regionu da među sobom uspostave dijalog pokazao da taj zadatak nije nimalo lak, te da su neke od prepreka na tom putu bile neizbežne.

Kontekst rada u oblasti tranzicione pravde na Kosovu

U posleratnom periodu uvek postoji potreba za inicijativama usmerenim ka pomirenju i izgradnji poverenja među zajednicama. Pomirenje nije neki statičan proces, naprotiv, ono je fluidno i zahteva holistički pristup suočavanja sa prošlošću.

Čitav proces pomirenja, poput reparacija, treba shvatiti u kontekstu holističkog skupa ciljeva. On uključuje obezbeđivanje pravde za žrtve, utvrđivanje odgovornosti počinitelaca i uspostavljanje demokratskih institucija, odnosno obnovu onih institucija koje su uništene u nasilnom sukobu i u sistematskom razaranju koje ga je pratilo. Iskorenjivanje straha od zajedničkog života tako uključuje obnovu poverenja u vladu i njene institucije, ali i izgradnju društvene solidarnosti među građanima. Svi ovi ciljevi zajedno čine holistički tranzicioni paket, koji doprinosi obnovi celokupnog društva.

Čitav region Balkana uopšte, a posebno Kosovo, ne može se pomiriti sa svojom prošlošću bez stvarne političke volje, odlučnosti i priznanja. Proces pomirenja ne može biti posmatran kao odvojeni proces, ograničen na Kosovo, jer su nasleđa oružanog sukoba uticala na sve zemlje bivše Jugoslavije, i on mora biti tretiran kao takav.

²⁶ Predlog Zakona o lustraciji koji je 2007. podnijela Liberalna partija CG nikad nije ni postavljen na dnevni red parlamenta.
²⁷ Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15-16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Prenos nadležnosti

Kada je reč o ratnim zločinima, Skupština Kosova je 24. aprila 2014. godine donela odluku o produženju mandata EULEX-a. Na taj način su bili ispunjeni preduslovi za prosleđivanje osetljivih sudskih predmeta koji su otvoreni zahvaljujući istragama Specijalne istražne jedinice o navodima iznetim u Izveštaju Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, 2011. godine. Novi saziv Skupštine treba da usvoji izmene nekih ključnih zakona, uključujući i Ustav, koje će omogućiti uspostavljanje posebnog suda i kancelarije tužilaštva.²⁸

U ovome trenutku, dok EULEX smanjuje svoju misiju i prebacuje nadležnosti na kosovske organe, postavlja se pitanje kako će kosovske institucije izaći na kraj sa većim obavezama prema žrtvama rata generalno, a posebno prema porodicama nestalih osoba. Uopšteno posmatrano, i dalje ne postoje dovoljna politička podrška i odgovarajući mehanizmi za prikupljanje relevantnih informacija za sprovođenje istraga o ratnim zločinima i nestalim osobama. Zastrašivanje svedoka i dalje je zabrinjavajući problem, iako je policija ipak ostvarila značajan napredak uspostavljanjem Direktorata za zaštitu svedoka.²⁹ Uprkos nedostatku lokalnih kapaciteta, ja sam jedna od malobrojnih Kosovara koji bi više želeli da naša zemlja sama procesira zločine, bez ikakve međunarodne pomoći, jer bi to, istovremeno, predstavljalo i napor na izgradnji države i uspostavljanju odgovornosti. S tim u vezi, u jednom intervju za *Foreign Policy*, rekla sam da to vidim kao prečicu, injekciju i spoljni podstrek za proces suočavanja s prošlošću, i da, uprkos tome što na Kosovu možda još uvek nisu ispunjeni svi neophodni preduslovi – što više taj proces bude okupljao obične ljude i delovao odozdo, to će korist za našu zemlju biti veća.

Izveštaj o napretku iz 2014. godine sugerise da vlada treba da odobri pravilnik koji bi regulisao rad Interministrarske radne grupe za suočavanje sa prošlošću i pomirenje i da usvoji sveobuhvatnu strategiju tranzicione pravde na Kosovu. Međutim, s obzirom na to da vlada ovu grupu ne shvata dovoljno ozbiljno, ona do sada nije ostvarila nikakav značajniji napredak.

Pitanja koja treba da budu rešena u okviru procesa suočavanja s prošlošću

Kao što je navedeno u Izveštaju o napretku na Kosovu iz 2014. godine, nerasvetljena sudbina nestalih u sukobima devedesetih godina i dalje predstavlja značajan humanitarni problem na zapadnom Balkanu. U tom kontekstu, ukupno 1.709 lica sa Kosova i dalje se vode kao nestala, i tom pitanju je, u okviru tekućeg dijaloga Prištine i Beograda, dat humanitarni karakter. Navodeći napredak na rešavanju nekih važnih pitanja, poput sudbine nestalih i priznavanja žrtava seksualnog nasilja izvršenog tokom oružanog sukoba, UN nastavljaju da ohrabruju zajednice na Kosovu da rade na unapređivanju pomirenja i integracije.³⁰

28 http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-kosovo-progress-report_en.pdf

29 Idem.

30 Specijalni predstavnik Farid Zarif, 27. 5. 2014. Uprkos sporosti koja je u poslednje vreme primećena u implementaciji ciljeva političkog dijaloga između Beograda i Prištine pod pokroviteljstvom Evropske unije, jedan viši zvaničnik Ujedinjenih nacija danas je izvestio Savet bezbednosti da su dve strane „smanjile preostala neslaganja“ i izrazio nadu da će, nakon kosovskih izbora, dijalog biti nastavljen bez daljeg odlaganja.

U avgustu, četiri zemlje iz regiona – Srbija, Hrvatska, Crna Gora i Bosna i Hercegovina – potpisale su zajedničku Deklaraciju o nestalim licima, nastojeći da se na taj način oslobode svog moralnog tereta. Kosovska vlada o tom pitanju nije raspravljala: iskrenu nameru da istraži sve slučajeve nestalih morala bi dokazati potpisivanjem Regionalne deklaracije o nestalima Komisije za nestala lica. Time bi potvrdila svoju privrženost aktivnom učešću u razmeni informacija i međudržavnoj saradnji u sprovođenju istraga.

Prema novom mandatu EULEX-a, donetom u skupštini Kosova maja 2014. godine, nacionalne institucije će preuzeti bivše nadležnosti i odgovornosti EULEX-a za čitav niz novih zadataka, uključujući i istrage o ratnim zločinima.

EU – štap i šargarepa

Iako su evrointegracije jedini mehanizam koji je u stanju da pokrene proces tranzicione pravde na zapadnom Balkanu, EU je propustila priliku da razvije sveobuhvatan koncept i objedinjeni okvir tranzicione pravde za ovaj region, koji još uvek prolazi kroz postkonfliktni period³¹; EU nikada nije artikulirala koherentnu politiku o tome da „pravda“ u širem smislu treba da vodi i usmerava njene aktivnosti na izgradnji mira na zapadnom Balkanu. Savet Evrope je tek u februaru 2012. objavio izveštaj o tranzicionoj pravdi na zapadnom Balkanu, u kojem je iznet čitav niz preporuka³² u vezi sa sprečavanjem nekažnjivosti, potrebom za utvrđivanjem istine o nestalima, pružanju delotvornih reparacija i daljim reformama bezbednosnog sistema. Međutim, u tom kontekstu nikada nije postavljen bilo kakav čvrst zahtev ili uslov, niti je ponuđen ijedan konkretan instrument.

Organizacije civilnog društva sa zapadnog Balkana bi trebalo da izgrade zajedničku, regionalnu platformu i, istovremeno, zatraže podršku od Evropske unije u razvoju strategije tranzicione pravde kao instrumenta uslovljavanja evrointegracija zemalja bivše Jugoslavije.

Mirko Klarin³³: Utvrđene i presuđene činjenice glavno su nasleđe Haškog tribunala

Počnimo od toga da se za trenutak zamislimo šta bi bilo da nema Tribunala. Da li bismo mi danas bili ovde i razgovarali o pomirenju ili bismo se već pomirili, kako kaže moj prijatelj Lazar, pošto smo oprostili jedni drugima, zaboravili šta je bilo i tako išli napred u sretnu budućnost? Možda bi sve i bilo tako. Zapravo, jednom smo to već pokušali, da u ime svetle budućnosti zaboravimo krvavu prošlost, pa nam se ta prošlost vratila. Mi smo zločine iz Drugog svetskog rata pomeli pod tepih, leševe zaključali u plakare i to nam se osvetilo jer je, kada je došao trenutak za to, bilo vrlo lako manipulirati žrtvama iz Drugog svetskog rata, budući da nisu postojale nikakve utvrđene i presuđene činjenice o tome ko je šta kome uradio i zašto i ko je za to odgovoran.

31 http://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/transitional_justice_sr_11_2013_05_i_kisic.pdf

32 http://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/Prem14712_GBR_1700_PostwarJustice.pdf

33 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15-16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Ono što smatram glavnim nasleđem Haškog tribunala upravo su te utvrđene i presuđene činjenice, te hiljade i hiljade utvrđenih i presuđenih činjenica o tome šta se i kako tog i tog dana u tom i tom mestu širom Bosne i Hercegovine, u Hrvatskoj ili na Kosovu ili Makedoniji dogodilo. I koje će, ako ništa drugo, onemogućiti da neko time manipuliše u nekoj daljoj budućnosti. Jer u bližoj je sve moguće, budući da niko, manje-više, i ne zna za te u Tribunalu presuđene činjenice. Znamo za presude, znamo za godine zatvora, znamo za pravne kvalifikacije, ali uopšte ne znamo na čemu se sve to zasniva, jer praktično to nije stiglo do javnosti u ovim zemljama.

To je polazna tačka od koje moramo da pođemo u proceni nasleđa Tribunala. Haški tribunal je taj princip *accountability*, odnosno odgovornosti, primenio na relativno malom uzorku od 161 optuženog, ali je vrlo uspešno pokrio praktično sve važnije lokacije masovnih zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, na Kosovu, a malo i u Makedoniji. I utvrdio je šta se tamo dogodilo. I ponavljam, nikada neće biti previše ponavljati to da su utvrđene i presuđene činjenice najdragocenije nasleđe i da transkripti i baze podataka Tribunala sadrže zaista pravo bogatstvo. Ali nažalost, malo ko, sem naučnika za sopstvene potrebe, čita te transkripte, jer su toliko opširni i obimni. Potpuno razumem ljude što to ne čitaju. Kao što, uostalom, ne čitaju presude koje u poslednje vreme dostižu i po hiljadu stranica.

U Hagu sam praktično dvadeset godina, prvih pet za *Našu Borbu* a poslednjih petnaest za Agenciju SENSE. Iz dana u dan pratimo sva suđenja. Objavili smo desetine hiljada dnevnih izveštaja i analiza o suđenjima. Napravili smo skoro 600 polusatnih nedeljnih televizijskih emisija o radu suda. Nijednu radnu sedmicu od 3. marta 2000. godine nismo propustili u našim programima. Napravili smo sedam dokumentarnih filmova ali, uprkos svemu tome, moje je osećanje da smo tek zagrebali po površini onoga što je Hag radio u ovih proteklih 20 godina. I da smo možda ispričali, hajde da budem velikodušan, čak 10 odsto Tribunalove priče. I sad, kako se približava kraj mandata Tribunala, razmišljamo šta da radimo sa svim tim materijalom koji smo prikupili i koji ćemo prikupiti u ove poslednje dve-tri godine. Nadamo se, naime, da ćemo uspeti da ostanemo tamo do kraja, iako imamo sve više problema, budući da u međunarodnoj zajednici ratni zločini više nisu prioritet; sada je prioritet borba protiv organizovanog kriminala i korupcije, tako da je zavladao izvesna prezasićenost, zamor Tribunalom i ratnim zločinima i onima koji se time bave, uključujući i mene, a pretpostavljam da se sa istim problemima susreću i Koalicija za REKOM i druge nevladine organizacije koje se time bave.

Razmišljamo, dakle, šta da radimo sa svim tim materijalom. U našoj arhivi trenutno ima oko 20.000 sati izabranog audio-vizuelnog materijala sa svih suđenja održanih u proteklih 20 godina, sa iskazima hiljada i hiljada svedoka, preživelih žrtava, očevidaca zločina, sa dokumentarnim snimcima nastalim u vreme tih zločina i na mestima tih zločina. Tu je, smatramo, onih 90 odsto Tribunalove priče koja tek treba da bude ispričana javnosti. Verujemo da će vremenom u javnosti rasti interesovanje za ono što se u proteklih 20 godina događalo u Hagu, da će doći nove generacije koje će postavljati pitanja o tome šta je i kako tamo utvrđeno, spremamo se da sav taj materijal prenesemo u region i da odatle nastavimo Tribunalovu priču, jednom kada Tribunal zatvori svoja vrata.

Denisa Kostovicova³⁴: Uslovljavanje evrointegracija saradnjom sa Haškim tribunalom

Evropska unija (EU) je nastala kao mirovni projekat. U srcu tog projekta nalazila se ideja francusko-nemačkog pomirenja i integracije, kako Evropa nikada više ne bi iskusila sukob poput Prvog i zatim Drugog svetskog rata. Kako se Unija širila, taj projekat integracije pretvarao se u tehnički projekat. Ideja o EU kao mirovnom projektu bila je skoro zaboravljena, sve do događaja na Balkanu sa početka 1990-ih. Tada je, odjednom, proces evropskih integracija u regionu ponovo postao mirovni projekat. Za ljude Balkana, ulazak u EU podrazumeva i održiv mir u regionu. Iz tog ugla, primećujem da EU regionu nije nužno prepisivala isti recept koji se pokazao delotvornim u procesu pomirenja unutar same EU. Glavni instrument tranzicione pravde u rukama EU, koji je na neki način predstavljao i instrument pomirenja, bio je uslovljavanje evrointegracija saradnjom sa Haškim tribunalom. EU je tako prišla procesu tranzicione pravde na jedan veoma uzak način. Ne bih želela da u vezi sa tim budem pogrešno shvaćena – ja smatram da je Haški tribunal odigrao veoma važnu ulogu u regionu. Ukoliko se priselite perioda iz ranih 1990-ih, setićete se da je Tribunal zapravo stvorio prostor za raspravu o ratnim zločinima, sprečio nekažnjivost i zaustavio proces zaborava ratnih zločina. Međutim, Tribunal je imao, i još uvek ima problem sa projektovanjem poruke da zaista ostvaruje pravdu. O razlozima bi moglo da se priča unedogled, ali želim da kažem da se zapravo dosta čudim što se EU nije izrazitije upuštala u inicijative na polju restorativne pravde. Takve inicijative su u svojoj biti mnogo bliže ciljevima obnove društvenih odnosa, koji su u samoj srži pomirenja.

Završiću izlaganje onim što sam i prvobitno nameravala da kažem – a to je moje viđenje najznačajnijih postignuća tranzicione pravde u poslednjih petnaestak godina. Ona se ogledaju u *deliberativnim* i *participatornim* aspektima tranzicione pravde, i ovaj Forum odražava oba ta principa. Deliberacija zapravo znači rasprava. O svim elementima tranzicione pravde u regionu žučno se raspravlja: o činjenicama zločina, njihovom kontekstu, o tome da li bi tranziciona pravda trebalo da bude regionalna ili nacionalna. Ne ulazim u sama pitanja – rasprava se svakako vodi. To je, samo po sebi, velika stvar, baš kao i učešće u toj debati. Mislim da tu moramo da se osvrnemo i na ogromnu ulogu koju je liberalno društvo odigralo u promociji ideje suočavanja sa prošlošću. Samo želim da dodam – kao kratku fusnotu – da nisu svi segmenti civilnog društva u regionu doprineli tom procesu. Nasuprot njima, ovaj forum demonstrira i participatornu dimenziju tranzicione pravde. Mislim da održavanje ovakve civilne debate, a posebno činjenica da u njoj učestvuje sve više predstavnika institucija država iz čitavog regiona, treba sve da nas ohrabri. Ona zapravo označava ključnu promenu u kontekstu čitavog procesa tranzicione pravde.

Zoran Pusić³⁵: Haški sud je bio uspješan, najedanput se stalo

Haški tribunal je osnovan Rezolucijom 827, 1993. godine, tačno prije 20 godina. To je bilo baš u maju 1993. godine, tačnije 25. maja. I u tih 19 godina djelovanja, prošao je različite faze. Meni se čini da je ostavština impresivna, što se tiče Hrvatske u 90-tim godinama, kada su i politika i

34 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH
35 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH

pravosuđe bili vrlo negativno okrenuti prema Tribunalu. Tribunal je bio sotoniziran. Vodeći političari su smatrali da je to direktno upereno protiv nezavisnosti i suvereniteta zemlje. Sudovi su 90-tih godina bili izuzetno pristrani, otvoreno pristrani, i presude su u velikoj mjeri ovisile o etnicitetu žrtve i počinitelja. Za zločine u Novskoj donesena presuda koja će verovatno još stotinak godina u budućnosti biti primjer sudske sramote gdje sud donosi pravorijek na presudu, u kojoj kaže da je nedvojbeno ustanovljeno da su počinioci pripadnici Hrvatske vojske, u uniformama Hrvatske vojske i sa oružjem Hrvatske vojske, ali da je zločin počinjen izvan radnog vremena. Prema tome, Hrvatska nije odgovorna. I onda su tužitelji osuđeni od tog istog suda na dugogodišnje plaćanje parničnih troškova, trećina njihove male penzije odlazila je na to. Godine 2011. i 2012, prvi puta u izricanju presude za ratni zločin počiniocima koji su bili pripadnici Hrvatske vojske, sudac je eksplicite rekao: „To što ste bili pripadnici Hrvatske vojske nije olakšavajuća nego otežavajuća okolnost, jer ste osramotili svojim ponašanjem Hrvatsku vojsku.“ To je ogromna promjena i ja mislim da je tu u bio ključan utjecaj Haškog suda zbog toga jer je Haški sud bio uspješan. On je u tih 19 godina od 161 optuženog doveo pred Sud 161 optuženog. Kada su uhićeni Karadžić, pa Mladić, pa Hadžić, ugled Haškog suda je neobično porastao. Oni koji su bili uvijek vrlo negativno raspoloženi prema Haškom sudu, zbog toga što su ga osjećali kao ugrožavanje svoje ideje nacionalne nezavisnosti, počeli su gajiti respekt prema njemu. Na Haškom sudu osuđeni su predsjednici država, gotovo cijelo vojno i političko rukovodstvo Republike Srpske, veći dio političkog i vojnog rukovodstva Herceg-Bosne, predsjednik Srbije, premijer Srbije, hrpa generala - mnogi ljudi po zapovjednoj odgovornosti. Najedanput se ovdje stalo. Zašto? Ja sam zbilja protivnik bilo kakve teorije zavjere, ali ja naprosto objašnjenje nemam, osim da se tu prvi puta vidjelo da Haški sud sudi pojedincima, ali ako vi sudite predsjednika, ako sudite vodeće generale, naravno da je ta granica između pojedinca i država vrlo blizu i da zapravo vi počinjete suditi ratu kao takvom. To je jedna od najznačajnijih ostavština Haškog suda, to je značajan korak, ali su ove zadnje presude znak da su se neki tog koraka preplašili. Prema tome, da se rat kao društvena djelatnost kriminalizira kao što je danas kriminalizirano trgovanje robljem. Ja se nadam da ćemo jedanput ratove tako gledati. Svako od nas ko je učio povjest zapravo zna da je učio samo niz ratova. Mislim da smo na pragu toga, i da je Haški tribunal vrlo važan korak u tom smjeru, kao što je, recimo, bila neuspješna Liga naroda a kao što su uspješne Ujedinjene nacije. Iz Lige naroda velike su sile izlazile, iz Ujedinjenih nacija nikome ne pada na pamet da izlazi. Poštovanje Haškog suda iniciralo je poštovanje niza drugih sudova, među ostalim Međunarodnog kaznenog suda, i jedanput će to voditi onome što ostaje pred REKOM-om, a da to nije pomirenje. To nije pomirenje stavova, nego je to promjena stavova. Mi se s nekim stavovima nikad nećemo pomiriti. Možemo se pomiriti s ljudima koji možda promjene svoje stavove.

Gentian Zyberi³⁶: REKOM je instrument za nastavak rasprave o svemu što se dogodilo tokom ratova

Moj utisak je da mnogi nisu toliko zainteresovani za sam sudski proces i kompleksne pravne teorije, poput teorija o zajedničkom zločinačkom poduhvatu i saizvršilaštvu, koliko za krajnji ishod suđenja. Takav ishod će zatim biti protumačen u skladu sa nacionalnim narativom koji je specifičan za svaku od zemalja, etničkih grupa i naroda (u našem slučaju – Bosnu, Srbiju, Hrvatsku, Kosovo i Makedoniju). Štaviše, međunarodna pravda u tom pogledu suočena je sa veoma teškim protivnikom koji nam je podarila sama priroda, a koji se zove kognitivna disonanca. Moje kolege su je ovde definisale kao psihološki proces kojim pojedinac teži da izbegne sve situacije ili informacije koje u njemu bude osećanja nelagodnosti ili disonance. Da, mi jesmo moralna bića, ali prihvatanje kolektivne odgovornosti za teške zločine sasvim je druga stvar. Sada ću preći na drugu tačku, koja se tiče interakcije MKSJ sa ostalim akterima koji rade na pomirenju. Želim da u vezi sa tim budem sasvim jasan – ja smatram da je MKSJ veoma važna komponenta međunarodnog sistema zbog svoje uloge i doprinosa osiguravanju individualne krivične odgovornosti za najteže zločine. Međutim, da bi pomirenje zaista pustilo korenje, neophodno je da aktivnosti međunarodnih krivičnih sudova budu praćene snažnom međunarodnom podrškom nacionalnim pravnim strukturama, institucijama i procesima. Uprkos čestim kritikama da međunarodni krivični sudovi ne doprinose nužno društveno-političkom napretku i pomirenju u postkonfliktnim društvima, treba naglasiti da je, strogo uzevši, njihov mandat zapravo ograničen na procesiranje počinilaca genocida, ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti najvišeg ranga, čina ili profila. Šta se događa kada političke elite i mediji u nekoj zemlji šire nacionalni narativ koji podriva rad nekog međunarodnog suda? Kada sudski narativ utvrđen pred MKSJ protivreči nacionalnom narativu nekog od društava kojima se ovde bavimo – šta mislite, koji će od ta dva narativa odneti prevagu? Iako MKSJ može, i zapravo već jeste otvorio određeni prostor za uvođenje drugačijih, uravnoteženijih narativa – dugoročno posmatrano, širi efekti takvih napora će, bez snažne društvene podrške, u svakodnevnom životu verovatno biti zanemarljivi. To je još jedan od razloga zašto podržavam i cenim Inicijativu za REKOM – ona je istovremeno i instrument za nastavak rasprave o svemu što se dogodilo tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji. U krajnjoj liniji, ta rasprava tiče se istine – i pitanja u kakvom društvu zapravo želimo da živimo. Osvrnuću se sada ukratko na treću i poslednju tačku svog izlaganja. Ona se tiče značaja *outreacha* međunarodnih krivičnih sudova i tribunala, uključujući i MKSJ. Želeo bih u vezi sa tim da postavim jedno pitanje: šta je za pomirenje ljudi i naroda bivše Jugoslavije važnije – presuda MKSJ obrazložena na preko 600 strana ili javno izvinjenje žrtvama koje bi uputio lider neke od zemalja u regionu? Oba čina su važna, međutim, funkcija presude MKSJ baš i nije da približi strane u postupku. Gestovi dobre volje i kontakti na najvišim nivoima vlasti jesu mere koje pomirenje mogu da unaprede mnogo brže. Nažalost, do sada nismo videli dovoljno takvih gestova

36 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH

u bivšoj Jugoslaviji. Da zaključim, međunarodni krivični sudovi, uključujući i MKSJ, postoje da bi osigurali određenu meru odgovornosti, iako nepotpune, i doprineli jačanju vladavine prava na međunarodnom nivou, odnosno ohrabрили i podržali domaće napore u tom pravcu. Međutim, kada je reč o pomirenju, njihove presude u stanju su samo da ponude mogućnosti za pokretanje rasprave o mračnoj strani oružanih sukoba unutar datog društva. Pomirenje se ostvaruje i na nacionalnom, i na međudržavnom nivou, a to je proces koji zahteva, ne samo vreme i strpljenje već i posvećenost, upornost i koordinaciju svih aktera u procesu.

Jelena Subotić³⁷: Ideja postkonfliktne pravde ugrađena je u celokupan nacionalni diskurs

Želela bih da počnem od par kratkih zapažanja o određenoj „usmerenosti na prepreke“ u tranzicionoj pravdi i u većini drugih političkih nauka i studija o ljudskim pravima. Analize na temu „gde je zapelo“ i šta su razne prepreke postignućima u oblasti ljudskih prava su u literaturi mnogo prisutnije od „priča sa srećnim završetkom“, jer je ta vrsta istraživanja za praktičare daleko interesantnija i zahvalnija. Naime, veoma mali broj akademika se proslavio pišući knjige o uspehu procesa tranzicije i primerima unapređivanja stanja ljudskih prava koja su se odigrala maltene preko noći. Ono što je većinu nas usmerilo na akademsko istraživanje su upravo razne vrste globalnih problema, i zbog toga smo danas pripremljeni da istražujemo samo prepreke i izazove. Takva kognitivna pristrasnost nije beznačajna i mogla bi ozbiljno da utiče na izbor pitanja koja ćemo istraživati, a koja, opet, oblikuju i naše zaključke. Akademsko istraživanje nije izolovano ni u vakuumu, naprotiv, pokreću ga razne vrste pristrasnosti, uključujući metodološke, političke, lične, situacijske i kulturne.

U oblasti tranzicione pravde došlo je do jasne promene tona u odnosu na rana istraživanja s kraja devedesetih i početka prve decenije ovog veka, koja su bila veoma optimistička i puna nade u pogledu obećanog uspostavljanja institucija tranzicione pravde i opštih, globalnih težnji za zaštitom ljudskih prava. Kako to obećanje o krupnim međunarodnim institucijama tranzicione pravde nikada nije u potpunosti ispunjeno (rad ad hoc tribunala za bivšu Jugoslaviju i Ruandu pratile su ogromne teškoće, dok je stalni Međunarodni krivični sud bio suočen sa dubokim problemima legitimnosti, posebno u Africi), veliki deo novijih radova o tranzicionoj pravdi imao je puno kritičniji ton. Zapravo, taj ključni zaokret u istraživanju tranzicione pravde takođe bio je posledica potencijalno nerealnih, a svakako prilično maksimalističkih očekivanja, koja su generalno postavljana pred sve projekte tranzicione pravde. S obzirom na to da se od tih novih i neproverenih institucija toliko očekivalo, ne samo iz ugla teorije već i politike, zaista ne treba da nas čudi opipljiva razočaranost onim što su postigle.

Upravo iz tog, kritičnijeg ugla, želim da vam ponudim jedan sažet pregled postignuća u oblasti tranzicione pravde u ovom regionu. Nakon toga ću izaći iz okvira metakritike, kako bih se osvrnula na neka konkretna postignuća, koja svakako treba priznati i pohvaliti.

37 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15-16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Konceptualni problem merenja postignuća

Veliki deo akademske literature o pitanju kvantifikovanja tranzicione pravde podeljen je, i teško da postoji samo jedan zadovoljavajući odgovor. U studijama o tranzicionoj pravdi ne postoji konsenzus – ni o tome kako se postignuća mere, niti, u slučaju bivše Jugoslavije, o tome da li su razni pokušaji ostvarivanja tranzicione pravde doveli do željenih ishoda. Umesto da se tome predamo i kažemo da ne znamo, mi često govorimo samo da sve to „zavisi“.

Odgovor na pitanje da li je tranziciona pravda nešto ostvarila u bivšoj Jugoslaviji „zavisi“ od toga šta smo zapravo želeli da ostvari. Da li je donela „pomirenje“? Pa, donela je REKOM, daleko najambiciozniji projekat pomirenja u regionu. REKOM je uspeo da okupi grupe žrtava i preživelih koje se u suprotnom nikada ne bi srele i podelile svoje priče. Ali, kako možemo znati da li su njihove priče i iskustva prodrli u šire društvo, izvan okvira neposrednih učesnika u forumima koji primarno okupljaju žrtve?

Da li je tranziciona pravda donela „pravdu“? Ovde je još teže dati ocenu, i taj problem delom proističe iz različitih shvatanja pravde. Retributivna pravda, odnosno kažnjavanje u krivično-pravnom okviru, predstavljala je glavni mehanizam pravde u ovom regionu. Pored očiglednih kritika na račun MKSJ (nekonzistentnost izrečenih presuda i kazni, greške tužilaca i slab *outreach*), očigledni problemi prate i procesuiranje ratnih zločina pred domaćim sudovima. Od nezamislivo velikog broja predmeta u Bosni i Hercegovini, preko malog broja pokrenutih postupaka u Srbiji, do odsustva bilo kakvih krivičnih procesa na Kosovu, odnosno nasumičnih i nekonzistentnih procesa u Hrvatskoj – taj domaći model suđenja svakako je podbacio. Štaviše, kada uopšte i dođe do pokretanja krivičnog postupka pred nekim domaćim sudom, njegove efekte u širem smislu, ukoliko ih uopšte ima, veoma je teško precizno utvrditi. Da li šira javnost uopšte i zna za ta suđenja? Da li mediji o njima izveštavaju? I, da li svedočanstva svedoka zaista doprinose pravdi za zločine iz prošlosti u jednom širem smislu? U pogledu ovih kritika, teško je dati neku snažnije pozitivnu ocenu.

Iz puno uglova, na ova pitanja zapravo uopšte nije moguće dati odgovor. Možda bi bilo korisnije da pokušamo da identifikujemo konkretna postignuća, od kojih su mnoga, iako ostvarena u znatno manjim okvirima, ipak opipljiva.

Stvaranje arhive dokumenata

Iako indirektna i manje emotivno zadovoljavajuća od potrage za direktnom pravdom, pomirenjem ili istinom, činjenica je da, upravo zahvaljujući aktivnostima MKSJ i (u manjoj meri) domaćih sudova za ratne zločine, danas imamo na raspolaganju obilje dokumenata i podataka o povredama ljudskih prava iz devedesetih, a njihova vrednost zaista je neprocenjiva. Ništa od te dokumentacija danas ne bi postojalo bez međunarodnih sudova i upornosti aktivista za ljudska prava u potrazi za međunarodnom pravdom. Puna vrednost ove arhive postaće očigledna tek u godinama i decenijama koje predstoje, kada se neki novi istraživači budu bavili novim temama i tražili nove odgovore na pitanja o nasilju iz devedesetih i njegovim posledicama.

Usađivanje koncepta „tranzicione pravde“ u javnu svest

Iako u zemljama bivše Jugoslavije tranziciona pravda možda nije toliko popularna, niti je tretirana sa poštovanjem koje zaslužuje (i koje joj je preko potrebno), ipak treba naglasiti jednu veoma važnu činjenicu. Naime, danas svi znaju šta je „tranziciona pravda“. To nije mala stvar. Aktivisti u oblasti tranzicione pravde uspeali su, dakle, da ugrade ideju postkonfliktne pravde, ili suočavanja sa prošlošću, u celokupan nacionalni diskurs. Možda nam se neće dopasti sve što je on proizveo, ali dijalog ipak postoji. To je ogromna razlika u odnosu na stanje tranzicione pravde od pre 15, ili čak 10 godina. Tranziciona pravda je danas prisutna, i to se neće promeniti.

Jasna Dragović-Soso³⁸: Sudski narativi nisu imali odjeka u široj javnosti

Htela bih da se osvrnem na dva proučavana tipa tranzicionalne pravde i njihova postignuća i prioritete, koji su i ovde prisutni. Prvi se tiče sudskih mehanizama o kojima smo već govorili, a zatim bih želela da pređem na drugi tip i samo nakratko pomenem komisije za istinu.

Kada je reč o sudskim institucijama, puno toga, nesumnjivo, može da se kaže o njihovim postignućima, ali, rekla bih, i o brojnim propuštenim prilikama i problemima o kojima smo slušali i u vezi sa procesuiranjem ratnih zločina pred domaćim sudovima. Tu, naravno, treba pomenuti i Tribunal. S tim u vezi, trebalo bi reći da se stručna literatura prevashodno bavi sudskim institucijama i procenom njihovog rada, i to je glavni akcenat svih istraživanja na polju tranzicione pravde i u ovom regionu. O tome očigledno treba organizovati odgovarajuću raspravu, ali mislim da to ne možemo postići ovde i sada, niti je to naša svrha. Ukupno posmatrano, moja ocena je da, sa pozitivne strane, nismo imali blanko amnestije koje smo u mnogo slučajeva sretali u prošlosti, tako da neki krivični postupci ipak jesu pokrenuti i određeni pojedinci umešani u naređivanje i izvršenje zločina na kraju su osuđeni i u nekom vidu kažnjeni. Ostvarena su i neka prilično značajna postignuća u razvoju međunarodnog krivičnog prava, pre svega u vezi sa seksualnim nasiljem i komandnom odgovornošću. Želim tu da podvučem jednu stvar koja je ovde često naglašavana i kojom se, između ostalog, bavio i Mirko Klarin – a to je arhiva dokaza i ogromna količina informacija o izvršenim zločinima koja nam je danas na raspolaganju, što je zaista veoma značajno. Međutim, u duhu svoje profesije, moram da se osvrnem i na neke probleme i veoma ozbiljne greške koje su napravljene, i koje utiču na sve aspekte sudskih procesa – od optužnica, preko svedoka i dokaza, do trajanja postupka, oslobađajućih presuda i sličnog. Ukupno posmatrano, mislim da, a čini mi se da ne grešim, kod velikog broja, ili čak većine preživelih i porodica žrtava (baš kao i među organizacijama za ljudska prava i u stručnoj javnosti), vlada uverenje da istinska odgovornost nikada nije zaista uspostavljena, i da nekažnjivost i dalje predstavlja ozbiljan problem širom regiona.

Pre toga, a ovo je nešto čime bih želela da se pozabavim malo detaljnije – kada razmišljamo o efektima sudskih institucija, istovremeno treba da razmišljamo i o širim obrazovnim ili pedagoškim

38 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15-16. 11. 2014. Beograd, Srbija

ciljevima kojima one teže (u nekim slučajevima eksplicitno, poput Tribunala za Ruandu, iako uglavnom implicitno), i koji su svakako deo njihovog posla. Ti ciljevi, rekla bih, uglavnom nisu ostvareni. Iz brojnih razloga sudski narativi nisu imali odjeka u široj javnosti, a time ni među stanovništvom koje je zapravo glavna ciljna grupa ovih procesa. Rekla bih i da su efekti koje je MKSJ ostvario u borbi protiv poricanja zločina u postjugoslovenskom regionu bili posebno ograničeni, a svakako ograničeniji nego što su se njegovi zagovarači nadali. Mislim da je odgovor na pitanje „zašto“ oblast za dalje istraživanje i debatu, te da je ono svakako povezano sa greškama koje su napravile same institucije, odnosno sudovi; tu sam već pomenula stvari poput problematičnih i preopterećenih optužnica, proceduralnih problema, lošeg izbora svedoka u nekim instancama, neadekvatnih mehanizama zaštite svedoka, problematičnih oslobađajućih presuda o kojima smo govorili prošli put, ali i zakasnelog uspostavljanja mehanizama za *outreach*, što mislim da je zaista usporilo rad Tribunala. Tu treba pomenuti i veoma teške i nepovoljne lokalne okolnosti; mislim da je tu glavni problem bio visok stepen kontinuiteta između starih i novih režima u postjugoslovenskim državama – ne samo institucionalnog i ideološkog kontinuiteta već, pre svega, kontinuiteta u pogledu njihovih pravosudnih i bezbednosnih sektora. U kombinaciji sa upornim nacionalizmom i onim što Jelena Subotić naziva otimanjem pravde od strane domaćih elita za sopstvene političke potrebe, ovi faktori su se negativno odrazili upravo na tu vrstu pedagoških poruka Tribunala. Sve ove argumente ćete pronaći i u literaturi, koja je u ovom trenutku zaista obimna i značajna. Htela bih takođe da dodam i da mislim da međunarodnu pravdu treba posmatrati u paketu sa međunarodnom intervencijom u regionu kao celini. Lokalne percepcije pravde i narativa o odgovornosti i poricanju zločina su tesno povezane sa lokalnim percepcijama međunarodne intervencije u širem smislu koji, opet, uključuje čitav niz pitanja – poput toga da li je intervencija došla prekasno; da li je bila opravdana (u zavisnosti od toga koga pitate); da li je upotreba nekih instrumenata diplomatske prisile, poput ekonomskih sankcija, bila ispravna i primerena; da li su međunarodni diplomatski naponi i mirovni sporazumi zaista bili pravični; da li su omogućili stvaranje održivih država; da li je međunarodno uslovljavanje evrointegracija bilo opravdano i delotvorno; i, na kraju, da li smo zapravo svedoci toga da neokolonijalizam poprima jednu novu formu, formu međunarodnog protektorata. Mislim da sve ove stvari utiču na naše shvatanje međunarodne pravde. Mi ne možemo da izolujemo tranziciju pravdu, pre svega međunarodnu, od međunarodne intervencije u regionu kao celini, niti od toga kako se ta intervencija shvata i tumači lokalno. To je nešto što mislim da nije u dovoljnoj meri priznato i to je razlog što smatram da spoljna intervencija u oblasti tranzicije pravde u regionu može imati samo ograničene efekte u promociji procesa suočavanja s prošlošću. Da bi do takvog suočavanja uopšte i došlo, mislim da ono mora da bude vođeno i nadzirano lokalno; u suprotnom, čitav će proces biti suočen sa problemima legitimizacije.

To me sada dovodi do druge stvari o kojoj sam želela da govorim, a tiče se komisija za istinu. Kao što svi sigurno već vrlo dobro znate, bilo je više pokušaja da se u postjugoslovenskom regionu uspostave komisije za istinu i pomirenje. Svi su pokušaji, bez izuzetka, bili neuspešni, bar do ovog trenutka, ali nemam vremena da sada analiziram zašto, jer iza neuspeha svake od tih komisija stoji čitav skup kompleksnih razloga. Reći su samo da je reč o tri povezane stvari: prva je mandat ili svrha takvih komisija, druga se tiče lokalnog angažovanja, odnosno, drugim rečima, legitimizacija

i postupaka domaćih političkih aktera, i na kraju, treća, koja obuhvata međunarodne faktore (na primer, MKSJ je u prošlosti imao negativan uticaj na pokušaj uspostavljanja komisije za istinu u Bosni i Hercegovini). Opšta tvrdnja koju tu želim da iznesem jeste da, barem u stručnoj literaturi, komisije za istinu u osnovi predstavljaju političke institucije. Razlog za to, kao što tvrde brojni stručnjaci, jeste činjenica da narativi o istini koje takve komisije pružaju, zapravo sadrže veoma specifično tumačenje stvarnosti, koje istovremeno podrazumeva i procenu legitimiteta i odnosa moći. Drugim rečima, istina koju prenose komisije za istinu neizbežno privileguje jedan narativ o prošlosti, čime zapravo potiskuje ili zanemaruje sve ostale. Tako su odluke o tome koji će narativ biti privilegovan, kako treba definisati žrtve i počiniocima ili utvrditi uzroke i odgovornost za događaje i zločine koje komisija pokušava da opiše – inherentno političke odluke i njihov je značaj ogroman. Kada je reč o prepoznavanju ove inherentno političke prirode komisija za istinu, mislim da je dobra polazna tačka upravo pristup koji ima REKOM, koji je primarno usmeren na utvrđivanje činjenica i pojedinačne žrtve.

Za kraj ću samo objasniti zašto to verujem. Mislim da stvaranje arhive zvanično prihvaćenih i potvrđenih činjenica o ljudskim gubicima i povredama ljudskih prava u regionu, zajedno sa narativom koji je usmeren na žrtve, predstavlja prvi korak ka nečemu što smatram veoma važnim, a to je dijalog o prošlosti. Mislim da, kako je to formulisano u literaturi o tranzicionoj pravdi i istraživanjima o raznim komisijama za istinu, zajedničke činjenice ne vode nužno do zajedničkih istina, a to je nešto što je nekoliko govornika već naglasilo. Činjenice, same po sebi, nisu u stanju da ponude odgovore na neka važna i teža pitanja u vezi sa utvrđivanjem uzroka i odgovornosti u nekom sukobu. Narativ o pojedinačnim žrtvama i zločinima tako može biti samo uvod u jedan održiviji javni dijalog o tim, težim pitanjima. I mislim da moramo da prihvatimo da će ljudi do te tačke doći iz različitih perspektiva i da je rad na izgradnji sećanja („travail de memoire“) koji taj proces podrazumeva jedan veoma dug proces. Međutim, ako komisija na kraju zaista bude uspostavljena i ukoliko bude imala legitimitet, to će, u krajnoj liniji, u velikoj meri zavisiti od njenog sastava i članova, ali i sposobnosti da deluje nezavisno od domaćih političkih interesa. Mislim da će to biti značajan prvi korak u pokretanju i promociji dijaloga o tome zašto su nam se sve te stvari desile u prošlosti, i zašto su se odigrale baš onako kako jesu.

Kristen Perrin³⁹: Poziv iz sudnice na zaborav

Ukratko ću vam govoriti o svom istraživanju na UCN-u (University College London), kako bih vam izložila jedan malo drugačiji pogled o temi pomirenja. Moje istraživanje prilično detaljno ispituje komunikaciju koja se odvija unutar sudnice Haškog tribunala i zasnovano je na ideji da nam transkripti Tribunala mogu reći mnogo više o zajednicama, pojedincima i grupama, nego što im to u ovom trenutku dozvoljavamo. Oni nam na prvi pogled ne otkrivaju sve što bi mogli, i zato se koristim jednom veoma temeljnom vrstom kognitivne lingvistike, koja nam omogućava da iz njih saznamo više. Lingvistička disciplina koju koristim zove se diskursno-prostorna teorija.

39 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Kada je reč o sudu, mi zapravo imamo jedno kodifikovano i mehanizovano telo koje postoji da bi ostvarilo određenu funkciju (u ovom slučaju pravdu), dok u svedocima prepoznajemo raznovrsnu i svojevrsnu grupu pojedinaca koji su se pred sudom pojavili iz različitih razloga – od ličnih do profesionalnih i političkih. To, u zavisnosti od perspektive posmatrača, inherentno dovodi do razlika u percepciji pravde, razlika u mandatima (ciljevima) pojedinačnih tribunala, a time i do različitih očekivanja od njih. Kognitivnom lingvistikom i diskursno-prostornom teorijom mi zapravo dublje istražujemo snagu tih različitih perspektiva i njihove potencijalne efekte na širu zajednicu.

Primer koji ću vam navesti je iz transkripta, i konkretno se bavi sudskom instrukcijom o tome šta treba zaboraviti. Sada ću vam pročitati izvod iz svedočanstva zaštićenog svedoka B u predmetu *Kvočka*. Na kraju njenog veoma dugog i teškog svedočenja, odbrana joj se obratila sledećim rečima: „Hvala vam puno, gospođo. Nemam više pitanja. Ja bih vas zamolio da ovo zaboravite što je pre moguće, kako bismo svi mogli da se vratimo u normalno stanje.“ Direktan zahtev da se zaboravi ovde je veoma značajan, kao i način na koji se različiti identiteti pojavljuju u jeziku koji je iskorišćen. On kaže: „Ja bih vas zamolio da ovo zaboravite što je pre moguće, kako bismo **svi** mogli da se vratimo u normalno stanje.“

Dakle, imamo referencu na grupu koja potiče od pojedinca, i tu se pojavljuje nekoliko značajnih stvari. Socijalnopsihološka tumačenja efekata koje ova vrsta izjava može imati na šire sudsko okruženje ukazuju da ove ideje – stvaranje barijera između žrtava i izmirene ili normalne grupe ili grupa, odnosno barijere formirane od sećanja same žrtve – mogu biti u pozadini ne samo sudskog već i jednog šireg društvenog diskursa ili diskursa zajednice. Iako ovaj tip analize može delovati preterano komplikovano i detaljno – shvatam da sve ovo nije lako objasniti – on ipak naglašava potencijal transkripata Haškog tribunala kao poučnih socioloških i psiholoških skupova podataka koji su u stanju nešto da nam otkriju. Kada je reč o pomirenju, ovakva analiza nam omogućava bolje razumevanje efekata Tribunala na više nivoa – kako na individualnom, tako i u pogledu sociološke percepcije suda, čime nam zapravo govori nešto više i o nekim novim sudskim pitanjima i aspektima iskustva svedoka u procesu. Nadam se da će u budućnosti ovi transkripti biti u većoj meri korišćeni kao izvor podataka koji prevazilazi okvire pravne i političke analize, jer verujem da sadrže veliki potencijal za dalja saznanja i uvide.

Katarina Ristić⁴⁰: Legalni narativi o žrtvama ne dolaze do zajednice počinitelaca

U svom istraživanju, koje je u stvari moja doktorska teza, pratim šest suđenja pred Haškim tribunalom. To su Mrkšić, Gotovina i Milošević, u kontekstu rata u Hrvatskoj i Kunarac, Orić, Krstić, u vezi sa ratom u Bosni i Hercegovini. U prvom delu analiziram legalne dokumente, za šta su optuženi i za šta su osuđeni u prvoj i u drugoj presudi. U drugom delu dajem svedočenje žrtava, ono što je rečeno tokom suđenja, a onda pratim predstavljanje suđenja u zajednici počinitelaca i u zajednici žrtava, kako sam ih nazvala. Nešto ambivalentniji odnos prema legalnim narativima

40 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

postoji u Hrvatskoj, gde se narativi koji potvrđuju da je Hrvatska bila žrtva koriste u stvaranju nacionalnog identiteta, ali ne u stvaranju identiteta nacionalne grupe nego države. U tom smislu mi ovde možemo da govorimo o „sećanju pobednika“ koje se primarno ne bavi žrtvama i ne bavi zločinima, nego se bavi herojima i uzdizanjem generala, bitaka, i nasleđem tih bitaka za kreiranje države koja je najvažnija stvar u javnom govoru. U slučaju ova dva sećanja, u slučaju sećanja žrtve i sećanja pobednika, imamo delimično korišćenje legalnih narativa, u onom stepenu u kojem ove presude i ovi procesi doprinose formiranju ovakvog sećanja. Najproblematičnija je, naravno, situacija u Srbiji zato što u Srbiji vlada konfuzija - premalo je legalnih narativa koji mogu da se koriste za neku upotrebljivu priču o prošlosti. Skoro nigde i skoro ni u jednom slučaju zajednice žrtava nisu bile toliko zadovoljne da bi rekle kako su te presude donele zadovoljenje pravde. Naprotiv, presude su korišćene da se stvaraju nove optužbe i da se smisli prebacivanje kolektivne krivice na drugog. Legalni narativi o žrtvama koji mogu da se čuju u Haškom tribunalu ne dolaze do zajednice počinilaca. Oni se prenose u zajednicu žrtava, dakle perpetuiraju se u okviru iste zajednice koja ih doživljava kao potvrdu onoga što pripadnici zajednice već znaju – da su oni bili žrtve. U tom smislu, na zajednicama ove tri države jeste da tek u nekom budućem radu otkriju šta je to nasleđe Haškog tribunala.

ČINJENICE, ZAJEDNIČKA ISTORIJA

Žarko Puhovski⁴¹: Naša stvar je sramoćenje počinitelja

Mi se bavimo time kako se nepravda prošvercala iz prošlosti u naše vrijeme i što možemo učiniti da smanjimo negativne efekte te nepravde. Posao nevladinog sektora jeste da čini ono što vlada ne može i ne treba, da ide protiv struje. Da se bavi sramoćenjem počinitelja. To je ono što mi ne radimo. Mi smo se upleli u široko prihvaćeno postjugoslavensko prvenstvo viktimologije, ko ima više žrtava; ne, naše žrtve su najteže. To nije naša stvar, ili je marginalno naša stvar. Naša stvar mora biti sramoćenje počinitelja. Naše nije da im sudimo, naše je da ih sramotimo. I to mi se čini da treba uzeti u obzir kada govorimo o nečemu što bismo zvali tranzicijskom nepravdom, da se pokuša vidjeti što se može učiniti da se ljudima pomogne, što se može učiniti da se činjenice dovedu u prvi plan, a onda i njihova interpretacija. Jer činjenice trebaju biti osnova za interpretaciju. Kod nas je naravno obrnuto, činjenice se izmišljaju na osnovi interpretacija. I zato imamo situaciju u kojoj se ni elementarne podatke o 1945. godini ne mogu pronaći, a kamoli od 1991. ili 1995. Uvjet za to je ono što REKOM ima kao pretpostavku, da je zapravo završeno kad pređemo do državne razine, da ustanovimo imena žrtava i da barem, što radi Nataša Kandić sa *Kosovskom knjigom žrtava*, pokažemo kontekst u kojemu je do sudbine žrtve došlo. Jer kad se govori o žrtvi, onda su naprosto svi jednaki. I onda se jednako tako mora razumjeti i tuga majke čiji je sin bio ratni zločinac, pa je nakon ratnog zločina ubijen, i tuga majke, ili sina ili kćeri nekoga

41 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslavenskim zemljama, 15– 16. 11. 2014. Beograd, Srbija

ko je doista ubijen, a da sam pritom ništa zlo nije učinio. Uplićemo se u neke emocionalne i psihologijske kontekste iz kojih je veoma teško izaći objektivno van. Treba pomoći žrtvama, to je nešto sasvim drugo. Njima se ne pomaže, ali treba se okrenuti počiniteljima. To je ono što se meni čini bitnim. Jer će se inače doista prihvatiti normalnost života sa zločincem u susjedstvu. A to sigurno jamči nastavak serije ratova na ovom području.

Anna Di Lellio⁴²: REKOM-ovo najveće postignuće jeste vraćanje pitanja pravde u prvi plan javne debate

Pre oko godinu dana, napisala sam jedan članak o REKOM-u. On se zapravo bavi Kosovom, odnosno svim onim što sam tamo naučila tokom 12 godina istraživačkog rada, posmatranja i dijaloga sa ljudima Kosova. Na taj način sam došla do tri stvari koje smatram posebno problematičnim – prva se ogleda u skorijem razvoju tranzicione pravde kao profesije koja proizvodi ogroman broj konsultanata; druga proističe iz upotrebe tranzicione pravde kao zamene za rešavanje sukoba koji su i dalje otvoreni (kosovski konflikt, bez sumnje, još uvek je delimično otvoren – postoji određeni sporazum, ali Srbija i dalje ne priznaje Kosovo; pored toga, i dalje prevladava duboko nepoverenje među različitim etničkim grupama da bi se taj konflikt mogao smatrati u potpunosti okončanim); i, treća – upotreba tranzicione pravde kao palijativne forme, kao vida pomoći ili zamene za pravo rešenje (sukoba), čime se zapravo insinuiira da je čitav taj proces u potpunosti nezavisan od politike. Na početku, retributivna pravda je svakako važna. Kada razgovarate sa žrtvama, to je jedna od stvari koju žele najviše – da počinioci zločina na kraju završe u zatvoru. Na taj način, sudska pravda im zaista pruža određenu satisfakciju. Ona je poželjna i iz perspektive ljudskih prava. Smatram da je REKOM ostvario izuzetne rezultate kada je reč o pokretanju javne rasprave u regionu i uključivanju ljudi svih profila u nju. Namerno koristim reč ljudi, a ne civilno društvo. Civilno društvo je još jedan pojam koji se konstantno zloupotrebljava, i on danas skoro da ne znači ništa. U tom kontekstu se nazire i jedno od REKOM-ovih najvećih dostignuća – vraćanje pitanja pravde u prvi plan javne debate. Zato ne želim da govorim o REKOM-ovom neuspehu, jer ne mislim da je on nešto realno. REKOM je već puno toga uradio – mi danas imamo priliku da raspravljamo o svim tim važnim pitanjima, i za to je zaslužan upravo REKOM. Međutim, REKOM nam je takođe ukazao i na neka ograničenja ovakvih poduhvata, i stoga želim da vam sugerišem dve stvari. Alternativa nečemu što ne funkcioniše u potpunosti nije ne raditi ništa. Postoje stvari koje možemo da uradimo. Ne želim da vam govorim šta treba da radite, već samo ukazujem na nešto što sam primetila tokom jučerašnje i današnje rasprave – da je potraga za nestalima, telima ubijenih i utvrđivanje svih okolnosti njihove smrti ili nestanka – jedan od glavnih prioriteta svakog napora na polju tranzicione pravde u regionu. U skladu sa tim, kada Nataša govori o putu koji je definisan konkretnim aktivnostima i postupcima, mislim da se jedan od prioriteta – nasuprot sugestijama nekih eksperata da lokalnim zajednicama treba davati instrukcije šta da rade – ogleda u snažnom prekograničnom aktivizmu koji bi podržao udruženja nestalih i žrtava u procesu izgradnje širokog

42 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

društvenog konsenzusa i masovne podrške njihovim porodicama (uključujući sve one koji su, širom regiona, pretrpeli gubitak bliske osobe). Takav napor je u svojoj biti regionalan, i treba primarno da bude usmeren na pronalaženje nestalih i utvrđivanje svih okolnosti njihove smrti ili nestanka. Druga stvar je, i tu ću završiti, sagledavanje vremenskih i kontekstualnih ograničenja svega što tranziciona pravda zaista može da ostvari u (ovom) regionu, ali i napor da se shvate, a time možda i prevaziđu, sva ograničenja međunarodne zajednice u ovoj oblasti.

Jasna Dragović-Soso⁴³: Izvinjenja nakon obavljenog rada na očuvanju sećanja

Govoriću o pokrenutim naporima na promociji inicijativa za kazivanje istine, kako regionalnim, tako i nacionalnim (unutar BiH), kao i na pitanje upućivanja izvinjenja za počinjene zločine.

Počeću svoje izlaganje kratkim komentarom o izvinjenjima (u vezi sa nečim što je Nataša već pomenula, i o čemu je Anna Di Lellio govorila u vezi sa Kosovom), a to su izvinjenja kao preduslov šire participacije u procesima kazivanja istine, poput prakse REKOM-a. Izvinjenja su zaista veoma važan element čitavog procesa pomirenja - mislim da je to van svake sumnje. Kao što su brojni stručnjaci i naučnici već primetili, formalno izvinjenje koje uputi parlament ili predsednik neke države može predstavljati neverovatno važan ritual političke transformacije, i otvoriti put ka iskupljenju i pomirenju. Međutim, stručna literatura takođe pokazuje da je kroz istoriju veoma mali broj izvinjenja upućen u uverljivom tonu i sa ubedljivom iskrenošću, i da većina njih nije ostvarila efekte koje je, recimo, imalo ikoničko klečanje (*Kniefall*) Willija Brandta ispred spomenika žrtvama varšavskog geta. Izvinjenja su često rezultat političkih kalkulacija i dogovora. Drugim rečima, iza njih često ne stoje plemeniti motivi. Mislim da smo u regionu i sami bili svedoci brojnih izvinjenja koja su upućena sa takvom, ne preterano plemenitom motivacijom.

Izvinjenja su najdelotvornija i najsmislenija ukoliko su upućena nakon sprovedenih napora na memorijalizaciji ili, da iskoristim nemački termin, već donekle obavljenog suočavanja s prošlošću. Primeri takvih napora jesu zvanične istrage ili usvajanje izveštaja komisije za istinu koji, recimo, detaljno opisuje prirodu i posledice počinjenih zločina. Takođe, zvanična izvinjenja posebno su smisljena ukoliko ih, kako navodi Denisa Kostovicova, prati demokratsko i deliberativno razmatranje prošlosti. Drugim rečima – izvinjenja su smisljena ukoliko čitav proces obuhvata i debatu u koju su uključene sve suprotstavljene strane (odnosno grupe i pojedinci koji ih čine), i ukoliko im ona omogućava da iznesu svoje poglede. Pored toga, neophodno je i da na kraju takve deliberacije i dijaloga bude izgrađen određeni konsenzus – ne samo o počinjenom zločinu, već i o odgovornosti države za taj zločin. Zato smatram da zahtevanje zvaničnih izvinjenja pre okončanja čitavog tog procesa, kao preduslova za širu društvenu participaciju u istragama o prošlosti (koje bi se, na primer, sprovodile kroz REKOM ili neki drugi mehanizam za kazivanje istine) – nažalost, ne bi bilo produktivno. U najboljem slučaju, ono što bismo time dobili jesu instrumentalizovana izvinjenja kakva sam upravo opisala, koja se upućuju iz političkih razloga. U

43 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013, Jahorina, BiH

najgorem slučaju – ona će samo produbiti tvrdoglavost društva i otpor bilo kojem vidu utvrđivanja istine, a time zapravo i sprečiti pokretanje dijaloga.

To me dovodi do druge tačke koju želim da pomenem u vezi sa mehanizmima kazivanja istine i sa ulogom koju u tom procesu imaju institucije države sa jedne, i civilno društvo sa druge strane. Osvrnuću se sada na nešto što smo imali prilike da vidimo i na ovom skupu, a sigurna sam da ste svi vi, koji ste angažovani u oblasti tranzicione pravde, toga i te kako svesni – naime, širom regiona u jeku je veoma žučna debata o prednostima i manama restorativnih naspram retributivnih formi pravde. Činjenica da međunarodne i lokalne institucije krivične pravde nisu same u stanju da primoraju društvo da konačno svede račune iz prošlosti i suoči se sa nasleđem masovnih povreda i ratnih zločina (ne samo u ovom već ni u jednom drugom regionu na svetu) – izazvala je velike frustracije kod naučnika i aktivističkog dela civilnog društva. Takve frustracije prisutne su i kod nekih drugih aktera civilnog društva, poput organizacija za ljudska prava i udruženja žrtava, i posledica su čitavog niza faktora. Tu su nedostatak političke volje za rešavanje onih pitanja koja se smatraju važnim (i koja se ne tiču isključivo potvrde i priznanja počinjenih zločina, već i uklanjanja pojedinaca umešanih u ratne zločine iz svih državnih institucija, a posebno iz policije i bezbednosnih službi), do procesiranja počinitelja pred domaćim sudovima i utvrđivanja sudbine nestalih. Reč je i o zanemarivanju nekih ključnih praktičnih pitanja iz svakodnevnog života, poput zdravstvene i duševne nege za preživeli i srodnike žrtava, penzija, imovinskih prava, socijalne pomoći, nasleđa, itd.

Još jedno značajno pitanje vidi se u rezultatima brojnih ispitivanja javnog mnjenja koja su obavljena prošle godine i koja pokazuju izraženu tendenciju rasta društvene amnezije o pojedinim zločinima iz devedesetih. Iz toga proizlazi i zaboravljanje svih žrtava tih zločina. U vezi sa tim, slažem se sa Ericom Gordyjem i nekim drugim panelistima da je direktno poricanje zločina u javnoj sferi opalo u odnosu na, recimo, period od pre desetak godina, i to svakako predstavlja pozitivan pomak. Međutim, podjednako je jasno i da smo – u ovom periodu velikih ekonomskih teškoća i nesigurnosti, praćenim još uvek rasprostranjenom nespemnošću institucija države da se bave prošlošću – i dalje svedoci dijametralno suprotnih etno-nacionalnih kolektivnih sećanja i zvaničnih verzija istorije. U suštini, proces suočavanja sa prošlošću u regionu nije mnogo napredovao, i to uprkos napornom radu civilnog društva na promociji sećanja na žrtve i priznavanju počinjenih zločina.

Tako smo sada suočeni sa pitanjem – u kom pravcu treba ići dalje? Nataša je u vezi sa tim pomenula dve interesantne i važne inicijative – prva je, naravno, REKOM, a druga predlog UNDP-a za uspostavljanje zvaničnog Foruma za kazivanje istine u Bosni i Hercegovini. Zanimljivo je da je reč o predlogu za osnivanje Foruma kao tela koje koordinira aktivnosti, a ne o Komisiji za istinu, koja se ne bi poklapala sa zvaničnom strategijom BiH (koja, opet, teži stvaranju nacionalne komisije za istinu). I REKOM, i predloženi forum zapravo su zasnovani na svesti, odnosno priznanju toga da je ogromna većina inicijativa koje su pokrenute u civilnom sektoru relativno uskog i lokalnog karaktera. Mislim da je ta vrsta priznanja važna, a to je prethodno pomenula i Anna Di Lellio u svom izlaganju. Takve inicijative među sobom nisu koordinisane, njihovo finansiranje i kredibilitet često

zavise prevashodno od političkih faktora, a povremeno su čak i u sukobu jedne sa drugima. Uz sve to, nedostaje im širi društveni uticaj, a posebno u pogledu prevazilaženja postojećih nacionalnih podela. Drugo, i REKOM i UNDP-ov predlog, a to smo u krajnjoj liniji mogli da primetimo i na ovom skupu – prevashodno se bave idejom pomirenja. E, sada, pomirenje – a to smo takođe čuli mnogo puta danas – veoma je opterećen pojam, bez univerzalno prihvaćene definicije. Čuli smo i da ga neki smatraju krajnjim ciljem, dok drugi u pomirenju vide proces koji je sastavljen od brojnih i raznovrsnih elemenata (poput pravde, istine, reparacija, izvinjenja, itd., pri čemu je svaki od tih pojmova podjednako opterećen značenjem i težak za definisanje) – koji, svi zajedno, teže rešavanju nasleđa sukoba i suočavanju sa prošlošću. Mislim da je važno što – uprkos svim razlikama u tumačenju i nejasnim definicijama – većina stručnjaka ipak vidi pomirenje kao nešto što stoji u vezi sa izgradnjom zajedničke vizije društva. Tu ću citirati Kevina Avrucha: „Pomirenje podrazumeva stvaranje narativa o prošlosti i vizija budućnosti koje građani među sobom dele bar minimalno, a verovatno i u mnogo većoj meri (od minimalne).“ Avruch takođe primećuje da, u najmanju ruku, moramo biti spremni da priznamo istinu „drugih“ kao deo sopstvenog narativa. Mislim da je danas – i ja sa velikim žaljenjem konstatujem da sam u tom pogledu pesimista – veoma teško zamisliti izgradnju zajedničke vizije u tim okvirima, ili čak u nacionalnim okvirima, unutar, recimo, BiH. To će sasvim sigurno biti još teže u regionalnim okvirima, a posebno ako pokušamo da uključimo i državne institucije u čitav taj projekat. Građani regiona i, što je još važnije, političke snage u regionu, još uvek nisu spremni za, kako je to juče opisao dr Šarčević – ideju prihvatanja narativa druge strane kao validnog, čak i kada se sa njim ne slažemo. Mislim da smo i dalje veoma daleko od te vrste pomirenja – zapravo, nisam čak sigurna ni da bi to trebalo da bude rukovodeći cilj u ovom trenutku. Međutim, uprkos tome što se pomirenje zasnovano na zajedničkom narativu ne nalazi na dnevnom redu u ovom trenutku, to ne znači da inicijative usmerene na kazivanje istine, poput REKOM-a i foruma koji je predložio UNDP – nisu dragocene kao procesi sami po sebi. Za kraj, samo još želim da naglasim značaj oblasti u kojima vidim najveći doprinos te dve inicijative.

Prvo, njihov doprinos vidim u stvaranju veza unutar samog civilnog društva i u koordinaciji aktivnosti različitih grupa koje ono obuhvata, kako na nacionalnom (kroz predloženi forum za kazivanje istine u BiH), tako i na regionalnom nivou, preko REKOM-a. Takođe, mislim da je doprinos svih grupa koje su uključene, ili su u nekom trenutku bile uključene u REKOM – od velikog značaja u toj priči. Nataša je u tom kontekstu pomenula projekat *Kosovske knjige mrtvih* i drugih popisa mrtvih, brojne napore usmerene na imenovanje svih žrtava, utvrđivanje činjenica i okolnosti njihove smrti ili nestanka, i slično – sve to svedoči o načinima na koji ovaj vid saradnje može da bude veoma, veoma delotvoran i značajan.

Drugo – opet ću se nadovezati na nešto što je Nataša već pomenula – REKOM-ov fokus na pojedinačne žrtve je, po mom uverenju, odlična polazna tačka za negovanje empatije koja prevazilazi etno-nacionalne podele. U kontekstu u kojem delujemo, u kojem kolektivne vizije žrtvovanja i odgovornosti nacije dominiraju čitavim regionom, i u kojem svako postavljeno pitanje o uzrocima nužno ukazuje na nove i dugoročne podele – fokusiranje na žrtve jedan je od načina da napravimo korak napred. Pružanje platforme žrtvama da o svojim iskustvima govore direktno

– sopstvenim rečima i bez posredovanja institucija u koje ionako nemaju poverenja – zapravo bi suočilo sve građane regiona sa ljudskom stranom patnje koju su pretrpeli pripadnici drugih nacionalnih grupa. Time bi se olakšao i proces buđenja empatije i rehumanizacije drugoga.

Ukupno posmatrano, projekti poput REKOM-a i Foruma za kazivanje istine u BiH, koji su usmereni na utvrđivanje činjenica i rehumanizaciju drugoga – ne mogu, barem ne sami po sebi, proizvesti onu vrstu zajedničkih narativa i vizija koji omogućavaju pomirenje. Međutim, ono što oni jesu u stanju, i ono čemu se ja lično nadam – jeste da će nam svima dati polaznu tačku za jedan konstruktivniji dijalog o prošlosti – ne samo unutar pojedinačnih postjugoslovenskih država već i na nivou čitavog regiona.

Jelena Obradović-Wochnik⁴⁴: *Tiha javnost nije na strani zločina*

Kada govorimo o „postignućima“ i „efektima“ tranzicione pravde, često tražimo nešto što je odmah moguće kvantifikovati: broj suđenja i osuđenih ili broj učesnika u inicijativama tranzicione pravde, poput REKOM-a. Ovakva merenja su korisna, ali samo do određene mere. Ona oslikavaju važna dostignuća i pokazatelje, ali to je samo jedna od dimenzija tranzicione pravde. Posvećujući pažnju ovim pokazateljima, proizvodima i izmerljivim efektima, mi istovremeno rizikujemo da izgubimo iz vida neke manje vidljive i marginalizovanije vrste odgovora na nasleđe prošlosti. Zato ću u svom današnjem izlaganju pokušati da se pozabavim tim manje vidljivim aspektima tranzicione pravde, i osvrnuću se na neke manje primetne aspekte procesa suočavanja sa prošlošću. Mislim da je sa tim u vezi važno naglasiti da ti „alternativni“ ili ređi pristupi prošlosti nisu nužno u suprotnosti sa inicijativama kao što je REKOM, a sasvim sigurno sa njima nisu međusobno isključujući. Moj cilj je da ilustrujem moguće tačke spajanja ove dve vrste pristupa – vidljivog, javnog angažovanja praktičara iz redova civilnog društva, i manje vidljivih, neformalnih shvatanja prošlosti u „običnoj javnosti“ – kako bismo bolje razumeli prostor i prilike u kojima ove dve vrste pristupa mogu delovati zajedno. U tim „nevidljivim“ aspektima leže dostignuća, ali i izazovi. U svakom slučaju, te manje vidljive priče i prakse zapravo ilustruju činjenicu da je bavljenje tranzicionom pravdom jedna nezamislivo kompleksna i kontroverzna praksa. Osvrnuću se stoga i na dostignuća, i na izazove, ali prvo želim da se pozabavim time šta doživljavam kao manje vidljive i tihe, odnosno kompleksne vrste odgovora na događaje iz prošlosti, a to su priče, narativi i sećanja koja ne opažamo neposredno, posebno ako je naš interes usmeren u javni diskurs i dijalog.

Prvo, kada govorimo o dostignućima tranzicione pravde, često nailazimo na jednu temu koja se iznova ponavlja i stalno pojavljuje – a to je nešto što *nije* ostvareno, i reč je o uključivanju javnosti. Često se veruje da šira javnost u postjugoslovenskim prostorima nije dovoljno ili adekvatno angažovana u inicijativama tranzicione pravde, i da žrtve i prošlost u javnosti nisu u dovoljnoj meri priznati i potvrđeni. To je u mnogo aspekata tačno, i to *odsustvo* angažovanja javnosti i javne potvrde prošlosti stvaran je problem (ovde ne želim čak ni da pominjem nedostatak

44 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

angažovanja političkih elita i njihovu nespremnost da priznaju nasleđe prošlosti, jer svi znamo da su one u tom pogledu daleko od onoga gde bi trebalo da budu).

To je ono na šta želim da se usmerim danas, jer mislim da je važno „otpakovati“ svu kompleksnost stvari za koju se čini da je nikada nismo rešili, a to je odsustvo učešća javnosti u procesu suočavanja sa prošlošću i u inicijativama tranzicione pravde. Mislim da to što na prvi pogled deluje kao neuspeh, ili kao nešto što nikada nismo ostvarili, zapravo izgleda tako samo zato što stalno čitamo o nedovoljnom angažovanju i ćutnji javnosti, dakle u negativnom kontekstu. To je nešto što je Jessica Greenberg nazvala „dihotomijom tumačenja odsustva participacije u postsocijalističkim zemljama“, u okviru čega se uspostavlja korelacija između „neuspeha“ i „nedostatka“ (na primer, da iskoristim njene reči, „pomirenje i njegov nedostatak“, odnosno „politička participacija i njeno odsustvo“). Ovo je, naravno, jedno ograničeno shvatanje, s obzirom na to da nas navodi da previđamo ćutanje kao produktivan prostor: ukoliko malo bolje pogledamo ono što deluje kao „javnost koja ćuti“, pronaći ćemo ne samo priče o prošlosti već i odnose moći, angažovanost, otpor i, naravno, potencijalan prostor za uključivanje.

Obična javnost nije uključena u inicijative i debate o tranzicionoj pravdi, posebno u Srbiji. Ovde ne govorim o delovima javnosti koji obuhvataju razna udruženja žrtava i ratnih veterana, jer ona redovno učestvuju, na primer, u konsultacijama i forumima koji se bave Inicijativom za REKOM. Ne govorim ni o studentskim udruženjima i drugim lokalnim organizacijama i akterima koji redovno dobijaju pozive da učestvuju u konsultacijama oko REKOM-a. REKOM je, inače, svakako uradio mnogo toga u svojoj nameri da bude što inkluzivniji – dovoljno je samo pogledati raznovrsne učesnike u javnim konsultacijama koje su održane tokom proteklih nekoliko godina. Međutim, podjednako važna kao i njihova participacija, jeste činjenica da najveći deo učesnika u REKOM-ovim konsultacijama nisu „obični“ učesnici. Naprotiv, većina njih, poput studentskih udruženja i udruženja veterana, već je organizovana u neki vid kolektiva – oni, dakle, imaju svoje interese u javnoj sferi i svoj glas u javnosti, i u raspravama učestvuju na osnovu svojih platformi. Njihovo učešće u konsultacijama ih tako čini privilegovanim, jer im omogućava da se njihovi glasovi i iskustva čuju iznad glasova i iskustava drugih, koji nisu pozvani da učestvuju.

Na koga onda mislim kada govorim o „običnim“ ljudima koji generalno ne učestvuju u raspravama o tranzicionoj pravdi? Bukvalno – na „tihu većinu“ bilo kog društva. Uzmimo Srbiju, na primer. Kada šetam Beogradom, vidim ljude koji se bave svojim svakodnevnim poslovima: kupuju namirnice, voze se autobusom, idu na posao. Većina njih nisu članovi političkih partija, nevladinih organizacija ili nekakvih udruženja. Većina njih ne posećuje forume o tranzicionoj pravdi kao što je ovaj, niti javno učestvuje u raspravama – oni ne pišu pisma medijima, ne dolaze na panelne rasprave i, zapravo, mnogi od njih možda nikada neće razgovarati sa svojim komšijama o prošlosti. Ali, svi oni ipak jesu deo „društva“, i njihovi glasovi i iskustva sastavni su deo društvenog sećanja. Međutim, istraživanje kojim se bavim navodi me na zaključak da oni nikada neće moći da slušaju rasprave o tranzicionoj pravdi – jer su iz njih, namerno ili ne, najčešće isključeni. Oni su bukvalno – da citiram Spivakovu [Gayatri Chakravorty Spivak] – subjekti koji ne govore, ili to ne mogu.

Njihovo isključivanje je višestruko. Na prvom mestu, previđaju ih i isključuju sami istraživači, koji uglavnom imaju tendenciju da se bave nevladinim organizacijama, političkim elitama, intelektualcima ili studentima. Drugo, previđaju ih nevladine organizacije i celokupna praksa tranzicione pravde, iako možda nenamerno, jer većina inicijativa tranzicione pravde u regionu primat daje javnim debatama i razmatranjima, odnosno vidljivom dijalogu, a on se, opet, vodi na forumima poput ovog, u okviru nekakvih javnih panela i sličnih događaja. Sa tim u vezi, moj stav je da ovi događaji svakako jesu važni, i smatram da je javni dijalog ključan za pokretanje debate o prošlosti. Od tranzicione pravde očekujemo da bude sprovedena javno, ali mi moramo shvatiti da javni dijalog ne dopire do svih, i da ne mogu (ili ne žele) svi da govore javno.

To je ujedno i najveći previd svih inicijativa tranzicione pravde koji prioritet daju učešću javnosti. Nova istraživanja o tranzicionoj pravdi širom sveta, a posebno u raznim afričkim zajednicama, pokazuju da akt javnog istupanja i govora o prošlosti nije samo jedna zapadno-centrična normativna praksa, već da kod velikog broja zajednica i pojedinaca uopšte nema kulturni odjek. To odražava i zaključke nekih kritičkih studija o bezbednosti, poput radova naučnica Lene Hansen i Cai Wilkinson, koje sugerišu da akt javnog istupanja, odnosno vidljivost i glas u javnosti, u mnogim zajednicama nisu uvek ni mogući, ni poželjni. Taj zapadno-centrični, odnosno konfesionalni anglosaksonski model suočavanja, ne samo s prošlošću već i sa svim ostalim političkim ili politizovanim pitanjima, podrazumeva da su svi pojedinci slobodni i da mogu da govore slobodno, kad god to požele i bez ikakvih ograničenja. To očigledno nije slučaj u autoritarnim društvima, ali ni u slučajevima u kojima pritisak zajednice, društvena očekivanja, lična iskustva, rodni, klasni i odnosi moći i drugi „nevidljivi“ mehanizmi – mogu da spreče pojedinca da javno govori ili učestvuje u javnoj raspravi.

Takva situacija vlada u brojnim zajednicama širom sveta, pa i u postjugoslovenskim prostorima. Ne smemo zaboraviti da javno istupanje govornika čini vidljivim, a time i ranjivim. U ovom regionu, gde se ljudi još uvek sećaju premlaćivanja na protestima, ili otkaza na poslu zbog „pogrešnog“ političkog opredeljenja – činjenica da mnogi biraju da ćute, uopšte ne treba da nas iznenađuje. Ovaj region se često shvata u okvirima nepostojanja energičnog civilnog društva, a posebno u poređenju sa nekim drugim postsocijalističkim državama. Međutim, taj nedostatak učešća i angažovanja javnosti ima manje veze sa društvenom apatijom, nego sa povlačenjem pojedinca u privatnu sferu. Meni je prilično jasno da je ovde, a posebno u Srbiji, od devedesetih godina u toku proces povlačenja pojedinca iz javnog života u privatni, što uopšte ne iznenađuje kad uzmemo u obzir koliko su Miloševićev režim, ratovi, korupcija i opšta nestabilnost otežavali učešće u javnom životu i opoziciju vlasti. Mnogi ljudi ovde i dalje žive sa tim sećanjima, mnogi od njih su zato odabrali da se povuku iz javnog učestvovanja i svoje poslove obavljaju isključivo u okvirima svojih porodica, naselja ili čak zgrada.

To je istovremeno dovelo i do nečega što sam nazvala „nečujnom dilemom tranzicione pravde“. U jednom članku koji sam nedavno objavila, oslanjajući se na rad Lene Hansen, zaključila sam da nedostatak običnih glasova u javnoj debati o tranzicionoj pravdi obične ljude čini nevidljivim, ali ih istovremeno dovodi i u položaj da budu shvaćeni kao „nečujni subjekti“, a time često i kao „oni koji poriču prošlost“. Takvo shvatanje ih samo dodatno ućutkuje – kada odluče da progovore, oni

zapravo samo reaguju na predstavu o sebi kao ljudima koji poriču prošlost. Zato brojne inicijative, paneli i projekti tranzicione pravde imaju za cilj da obrazuju ljude koji poriču prošlost, ali su oni na taj način bukvalno dovedeni u dilemu – naime, svojim učešćem u projektima tranzicione pravde, oni su zapravo primorani da učestvuju i u predstavama o sebi kao „lošim momcima“ koji ne razumeju prošlost, ne znaju činjenice i poriču počinjene zločine.

Važno je naglasiti i da odsustvo glasa u javnosti, odnosno nedostatak formalne participacije pojedinaca u debati o tranzicionoj pravdi, ne podrazumeva i potpuno odsustvo suočavanja s prošlošću. Naprotiv, oni se prošlošću bave na manje formalne načine, i to je usađeno u njihovu svakodnevnu praksu. Istraživanje koje naglašava ovu dinamiku veoma je dobro utemeljeno, međutim, ono se uglavnom bavi afričkim zajednicama, i tek se odnedavno proširilo na studije postjugoslovenskih prostora. Na primer, Johanna Mannergren Selimović u svojim radovima primećuje da se „ratne priče“ usađene u svakodnevni život građana Bosne često razlikuju od dominantnih narativa u Bosni, ali istovremeno i od sudskih narativa MKSJ.

Tokom svog rada, utvrdila sam da to važi i za Srbiju. Kada sam, 2006. godine, sprovedila jedno istraživanje sa „običnim“ ljudima, primetila sam da većina onih sa kojima sam razgovarala (reč je o mlađim i starijim Beograđanima sa srednjim i višim obrazovanjem) nije bila spremna da učestvuje u projektima tranzicione pravde, ali se, uprkos tome, ipak bavila prošlošću, i to veoma aktivno: među sobom su razmenjivali priče o prošlosti, prenosili su ih svojoj deci, i – priznavali ratne zločine. Istovremeno, veoma retko su podržavali „nacionaliste“ i pojedince koji aktivno poriču ratne zločine, poput Ljiljane Bulatović. Ovde želim da razjasnim da ne govorim o ljudima koje bismo mogli da identifikujemo kao pojedince koji „aktivno poriču“ ratne zločine. Oni, naravno, postoje, uključujući i javne ličnosti koje još uvek ljutito osporavaju sve zločine i njihove žrtve. Mislim da su takvi glasovi još uvek prilično glasni i očigledni u nekim delovima javne sfere i u određenim političkim partijama, ali mislim i da ljude koji kategorički poriču prošlost u običnoj javnosti više ne srećemo tako često: obični ljudi, naime, generalno ne prilaze prošlosti iz tako isključivih perspektiva. Umesto toga, oni se selektivno bave sukobljenim narativima nacionalista i aktivista iz redova civilnog društva, gradeći tako sopstvena shvatanja prošlosti. Jedna stvar je tu popuno jasna – većina njih, čak i za vreme sukoba, bila je potpuno svesna razmera zločina koje su počinili Srbi. U tome su se uglavnom oslanjali na priče izbeglica i bivših vojnika, dobrovoljaca i paramilitaraca. Mnoge od tih priča prepričavane su i razmenjivane selektivno, i skoro nikada nisu bile pominjane u neobaveznim razgovorima. Zato pravo pitanje zapravo nije odsustvo znanja ili svesti – već norme, običaji, pritisak zajednice i politički pritisci koji sprečavaju „javnu“ cirkulaciju ovih priča.

Ukratko, mislim da se jedno od postignuća tranzicione pravde ogleda upravo u toj činjenici – činjenici da ove priče i ovo znanje zaista postoje. Ljudi se možda neće pojavljivati na panelnim raspravama, ali će se u jednom trenutku ipak baviti činjenicama i idejama koje promovišu projekti tranzicione pravde, i mislim da je ključno to shvatiti. Pojedinci su aktivni – oni stvaraju priče i bave se prošlošću. Ali, to istovremeno predstavlja i izazov. Kako možemo da iskoristimo te priče i iskustva – ako ljudi biraju ili osećaju pritisak da ćute i ostanu nevidljivi? Možda bismo

jedan način da se taj izazov prevaziđe mogli da pronađemo u antropologiji i kritičkoj literaturi o međunarodnim odnosima moći i otpora.

I tranziciona pravda odražava odnose moći, odnosno nešto što je James C. Scott nazvao „skrivenim transkriptima“; oni su zapravo sve ove priče na koje sam aludirala, odnosno priče i iskustva koja se razlikuju od zvaničnih, nezavisno od toga da li ispred njih stoji država, ili civilno društvo. Tranziciona pravda je na taj način veoma slična brojnim drugim političkim praksama i procesima (od glasanja do mirovnih ili humanitarnih intervencija), u okviru kojih određeni učesnici imaju više moći i autoriteta od drugih, dok ostali u toj praksi učestvuju, ali istovremeno pronalaze i načine da joj se suprotstave i odupru. Međutim, mi ne razmišljamo često o tranzicionoj pravdi kao o praksi koja i sama podrazumeva određene odnose moći, jer su njeni ciljevi inherentno dobri i transformativni u smislu težnje tranzicione pravde za „unapređivanjem“ društva i odnosa u njemu kroz proces suočavanja sa prošlošću. Kao što autori poput Olivera Richmonda i Davida Chandlera često naglašavaju – ne smemo se pitati da li su pojedinci i njihove zajednice aktivni, već to moramo podrazumevati. Pojedinci i zajednice uvek pružaju otpor zvaničnim inicijativama i inicijativama civilnog društva, čak i inicijativama kao što je REKOM, ali njihov otpor ne predstavlja „kraj priče“, niti bilo kakav neuspeh. Naprotiv, on zapravo predstavlja polaznu tačku – otpor i angažovanje su produktivni, na isti način na koji je i interakcija praktičara i javnosti produktivna; oni su zapravo prostor za angažovanje i uključivanje.

Zato, da bismo krenuli napred zajedno, ne smemo na tihi javnost gledati kao na „problematični subjekt“ čija ćutnja mora biti prekinuta po svaku cenu. Moramo tu ćutnju razumeti, i zapitati se da li su naša pravila ta koja zapravo stvaraju nećutne subjekte. Moramo pronaći načine da iskoristimo sva pitanja oko kojih se saglašavamo. Takva saglašavanja postoje, jer i praktičari i tiha javnost veruju u suočavanje sa prošlošću i priznavanje žrtava. Jedan način za uključivanje tog dela javnosti jesu manje formalne inicijative ukorenjene u zajednici, čiji prioritet nisu javno istupanje, publikacije ili povezivanje formalnih inicijativa. U tom pogledu, puno toga možemo da naučimo iz analognih primera u afričkim zajednicama, a istraživači su njihovu potrebu za manje formalnim vidovima suočavanja s prošlošću već odavno prepoznali.

Sari Wastell⁴⁵: Zajednička istorija

Činjenica da ne postoji jedan dominantan koncept zapravo govori o tome da koncept zavisi od konteksta, odnosno kulturnih, verskih, etničkih, pravnih i istorijskih obzira. To je oduvek bila jedna od poteškoća i jedan od nedostataka tranzicione pravde, ta stalna potraga za univerzalnim modelom. Međutim, ono što funkcioniše u Gvatemali neće funkcionisati u Južnoj Africi, dok ono što deluje u Južnoj Africi neće nužno biti delotvorno na Fidžiju ili u Istočnom Timoru, a kamoli u BiH ili nekom drugom delu regiona. Zato treba da razmišljamo o tome kako da se izborimo sa svim tim različitim konceptima, i tu bih želela da se nadovežem na dve stvari koje je pomenula moja

45 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

koleginica tokom svog veoma interesantnog izlaganja. Epistemološki problem bi sugerisao da se odvija neka vrsta dijaloga, i da su u okviru njega prisutni različiti stavovi i pogledi. Ukoliko dijalog zaista postoji, onda postoji i potencijal za direktnu komunikaciju. Međutim, ja sugerisem da dijalog zapravo ne postoji, već je u pitanju određena nespojivost i nedostatak zajedničkog imenitelja. O tome bismo mogli da razmišljamo kao o izazovu koji se zapravo tiče približavanja različitih političkih ontologija i viđenja stvarnosti. To je jedan veoma apstraktan koncept, pa ću probati da ga postavim u lokalniji i konkretniji kontekst Bosne i Hercegovine. Ne želim time da zanemarim ostatak regiona, već jednostavno navodim kontekst koji mi je poznat, s obzirom na to da živim i radim u BiH. Nema ničeg inovativnog u tvrdnji da postoji određeno nepoklapanje između ciljeva brojnih aktivnosti koje se sprovode pod okriljem tranzicione pravde, njihove dominantne percepcije u javnosti, samih definicija nekih ključnih pojmova (poput pravde), i prioritizovanja potreba onih kojima bi takve aktivnosti i intervencije zapravo trebalo da služe. Svi mi to shvatamo kao problem. Epistemološka zajednica treba da ponudi drugačiju dijagnozu tog problema. Time želim da kažem da je o svim tim specifičnostima i različitim definicijama pojmova kao što su pomirenje, pravda, prioritet, komplementarnost različitih mehanizama tranzicione pravde – neophodno raspravljati. Mislim da je to jedna od stvari koja će, ukoliko ne reformišemo čitavu praksu tranzicione pravde, nastaviti da predstavlja problem, bar u ovom kontekstu. Naš problem se stvara i u sklonosti da čitavo to pitanje tretiramo kao pitanje obrazovanja, koje pritom treba da reše, recimo, međunarodni akteri. Međutim, mi, kao pojedinci angažovani u raznim nevladinim ili transnacionalnim organizacijama poput UN ili Delegacije EU – o kome god da je reč – moramo imati svoj *outreach* program, kako bismo običnim ljudima objasnili šta zapravo za njih radimo, jer oni naše napore ne cene, niti razumeju zašto radimo to što radimo. Sa druge strane, lokalne zajednice će reći: „Da, ali mi želimo da se i naš glas čuje u javnosti. Šta je sa našim potrebama i prioritetima?“ Da li nas, na primer, više interesuje ekonomska i socijalna pravda, ili ulaganje ogromnih resursa u krivično gonjenje počinitelja ratnih zločina? Ako o tome razmišljamo kao o pitanju obrazovanja, odnosno o naporima jednog dela društva da obrazuje drugi – na primer, „ovo je moj glas i moje mišljenje, i to je ono što ja želim da čujem“ – onda to zaista jeste epistemološki problem. Ali, šta ako je reč o nekoj drugoj vrsti problema? Šta ako se taj problem manifestuje više na nivou političke ontologije? Da se izrazim jednostavnije – ukoliko je to zaista pitanje obrazovanja, onda mi zapravo govorimo o tome da postoji jedna stvarnost, i više različitih verzija subjektivnog tumačenja te stvarnosti. Pri tome, naravno, svako želi da iznese svoj stav o tome šta ta jedna stvarnost zaista jeste. Međutim, šta ako prihvatimo ideju o više (paralelnih) stvarnosti? Šta ako je to naš problem? Ukoliko je reč o više nespojivih ili udaljenih realnosti, onda je to sasvim drugačija dijagnoza problema. U vezi sa tim, veoma cenim mišljenje da mi zapravo ne tragamo za istorijom oko koje se svi saglašavaju, već za zajedničkom istorijom. To je potpuno drugačiji vid komunikacije. Šta je tu osnovni problem, bar kada je reč o tranzicionoj pravdi? Ona jednostavno sadrži preveliki broj inherentnih pretpostavki da bi mogla da funkcioniše na način koji otvara mogućnosti za stvaranje zajedničke istorije. Niko ne pita: „Tranzicija u šta?“ Ako je reč o tranziciji u neoliberalni trougao, onda ta tri elementa – demokratija, vladavina prava i tržišni kapitalizam – više nisu predmet rasprave. Međutim, kada je reč o bilo kojoj vrsti učesničkog poduhvata – ako te tri stvari nisu predmet rasprave, i ukoliko nema široke participacije u odlučivanju o tome kamo bi

tranzicija trebalo da vodi i kako se tamo stiže – mi takvim pristupom zapravo sami sebi stvaramo problem. Na taj način, ne bismo stvorili preduslove mogućnosti stvaranja zajedničke istorije, već, eventualno, samo preduslove nemogućnosti. Ukoliko su odnosi srž te ideje o različitim konceptima pomirenja, gde se, onda, nalaze naši najveći resursi? Kao antropološkinja, rekla bih da su ekonomski odnosi apsolutno fundamentalni svim drugim društvenim odnosima. Sada, ako unapred prihvatimo da su kapitalizam i privatizacija morali da budu sprovedeni – mi time zapravo zanemarujemo jedan stvaran resurs. Naime, u eri veoma čudne vrste socijalizma i samoupravljanja koji su vladali u bivšoj Jugoslaviji – radnička klasa uvek je predstavljala ogroman izvor međuetničke solidarnosti. Ukoliko takav model zamenimo ekonomskim odnosima koji su zasnovani na neprijateljskim odnosima tržišne konkurencije, odnosno na mentalitetu ukorenjenom u zakonu jačeg – nije sasvim jasno da li time gradimo i onu vrstu društvenih odnosa koji doprinose, ili mogu da doprinesu pomirenju. U zaključku bih, kao članica epistemološke zajednice i kao jedna iz grupe akademika koji sva ta pitanja vagaju i razmatraju, želela da sugerišem da je svima nama ovde, kao pojedincima koji teže da obrazuju druge – za dijagnozu svega što se događa u konkretnom kontekstu čiji smo i sami deo, i u kojem nudimo neku vrstu zapažanja ili komentara – jednostavno potrebno malo više hrabrosti. Moramo biti hrabriji u našem podučavanju, kako ono ne bi bilo shvaćeno isključivo kao pitanje instrukcije ili olakšavanja dijaloga, u kojem je ta singularna, epistemološka realnost – ionako utvrđena unapred. Neophodno je da našu saglasnost proširimo, da stvari dijagnosticiramo drugačije, i da stalno postavljamo neočekivana i nova pitanja. Kao što uvek govorim svojim studentima – pre nego što stignete do bilo kakvog rešenja, morate utvrditi koje pitanje niko ne postavlja. To je prvi korak. Ukoliko otkrijete bolje pitanje od onog koje se podrazumeva, već ste otišli korak dalje od bilo kakvog maglovitog rešenja, poput „svi znamo šta pomirenje jeste“. Šta ako to ne znamo, ili ne podrazumevamo unapred? Mislim da postavljanjem novih pitanja možemo da izgradimo kritički kapacitet, posebno kod budućih generacija, i odnegujemo jednu drugačiju vrstu emancipatorne politike. Mislim i da bismo time doprineli evoluciji i sazrevanju one vrste učesnika – pravih učesnika u procesu društvenog pomirenja – koji su ovom regionu preko potrebni, i koje on sigurno zaslužuje. Mislim da bi to trebalo da bude naša uloga kao akademika – da pokušamo da postavimo ta nova, neočekivana pitanja, i preispitamo sam pojmovni okvir tranzicione pravde, jer se njeni najveći nedostaci ogledaju upravo u prevelikom broju pojmova i definicija koji se automatski podrazumevaju, ili nisu dovoljno istraženi. Da se izrazim figurativno – potrebno je odvojiti vino od taloga. Sve te fraze – šta je pravda, šta je pomirenje – mi se njima zapravo još uvek i ne bavimo. Dok to ne počnemo, i dok ne saslušamo sve različite verzije stvarnosti koje te pojmove redefinišu – mislim da ćemo biti suočeni sa istim problemima koji, barem kada je reč o ovom regionu, opstaju već skoro dvadeset godina.

Sergej Flere⁴⁶: Istorija je jedan od kanala najjačeg reproduciranja nacionalnih mitova i legendi

Uradio sam istraživanje na temu kako je raspad Jugoslavije obrađen u znanosti. Moram reći da u jugoslovenskim zemljama o tome nije, dok u inozemstvu jeste puno pisano. Danas imamo

46 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

društvene nauke kako u Sloveniji, tako i u Hrvatskoj i Srbiji koje jesu u nekom kontaktu sa svetskom naukom, dok u drugim državama naslednicama SFRJ gotovo da i nema ničega što se tiče pravog društveno-naučnog istraživanja. Ono što se radi poduprto je prvenstveno od strane stranih nevladinih organizacija. Nijedna država nastala na tlu nekadašnje Jugoslavije nije uspela da uspostavi nacionalnu privredu. Sve su u zavisnom položaju od stranog kapitala, pa bi se moglo kazati da su sve te države danas u polukolonijalnom položaju.

Tu je i sveprisutna eksplozija religioznosti. Utvrdili smo, međutim, da je više prividna nego što je stvarna. Bila je stvarna početkom 90-tih godina. Od tada taj trend jenjava ali u političkom diskursu jača, nastavlja se, tako da imamo privid „eksplozije“ religioznosti, zahvaljujući i gradnji verskih objekata.

Naravno, ključno je da se proučava istorija. Mišljenja sam da naši istoričari nisu sposobni da to valjano urade, te da nam stoga treba jedan multiperspektivni udžbenik, čak čitav niz multiperspektivnih udžbenika, više njih za iste razrede, koje bi trebalo nametnuti državama u regionu, jer je upravo istorija jedan od kanala najjačeg reproduciranja nacionalnih mitova i legendi.

Christian Nielsen⁴⁷: Razdoblje prije i posle 1991. jeste povezano

Moja je teza da ako zaista hoćemo razumjeti i analizirati dešavanja devedesetih, i ako ćemo zaista stvoriti stabilniju i bolju i, nadam se, zajedničku budućnost, onda moramo dobro proanalizirati i historiju socijalističke Jugoslavije, pogotovo historiju njenih političkih i bezbednosnih struktura u sedamdesetim i u osamdesetim godinama, pa i ranije. Da se razumijemo, istraživanje tih pitanja nikako ne isključuje ono istraživanje koje traži Koalicija za REKOM. Naprotiv, sve je to jako povezano. Treba baciti naučno svjetlo, na primjer, na povezanost pripadnika KOS-a i UDBe sa jedne strane, i nacionalističkih ekstremista sa druge strane – to je povezanost koja je tokom osamdesetih godina rođena u svim republikama bivše Jugoslavije. Nemamo, osim u Sloveniji, slobodan pristup arhivama tih službi, i uglavnom nisu postavljena ona pitanja koja naučna literatura o tranzicionoj pravdi u drugim zemljama Istočne Evrope smatra ključnim i neophodnim za uspješnu tranziciju. Ovdje, u Bosni i Hercegovini, nemamo slobodan pristup svim arhivama, djelimično zbog toga što su oni uništeni tokom rata, ali djelimično i zbog toga što se neki dokumenti nalaze u takozvanim privatnim arhivima, u kućama bivših oficira tih službi. Neki su pak u državnim arhivima, ali eto ironije, ne možemo ih vidjeti. Zašto? Ne možemo ih proučavati zbog pečata državne tajne. Izgleda da niko u ovoj zemlji danas neće skinuti oznaku državne tajne sa tih dokumenata: oznaku državne tajne jedne danas nepostojeće države. Štoviše, nailazimo ponekad na nekritičan i nostalgican pogled na bivšu zajedničku državu, zbog toga što je ona ipak bila toliko bolja, tu se slažemo, od svega onoga što je krenulo od 1991. godine pa nadalje, barem do 1999. godine. Ali kad vidim dokumente Saveznog SUP-a iz šezdesetih i sedamdesetih godina koji zagovaraju, citiram iz šezdesetih godina „preventivno logorisanje unutrašnjih neprijatelja“,

47 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

i kad vidim da taj isti dokument spominje, odnosno predlaže kategorizaciju zarobljenika koji u mojim očima, kao analitičara Haškog suda, u potpunosti liči na istu kategorizaciju koju sam vidio u dokumentima u Omarskoj iz 1992. godine, onda vidim nešto što povezuje razdoblja prije i poslije 1991. godine. U epistemološkom smislu, imamo problem ako samo razmatramo sve od 1991. godine pa nadalje. Na kraju, opet da se razumemo, ne prihvatam senzacionalističku tezu o sveprisutnosti KOS-a i UDBE u tadašnjem ili današnjem društvu. To je popularna teza koja prečesto dolazi do izražaja u ovdašnjim medijima, kada novinari i njihovi sagovornici ili ne znaju nešto objasniti, ili neće nešto objasniti, ili kad hoće diskreditovati svog protivnika.

Eric Gordy⁴⁸: Najmanje ima slobodne komunikacije između institucija i javnosti

Tri teme i dalje zavređuju pažnju. To su: ograničenja toga što može biti ostvareno kroz pravo; ograničenja političke volje elita; i problemi u konstrukciji javnog sećanja.

Ograničenja prava

U trenutku u kojem se približava kraj mandata Haškog tribunala, mnogo toga je već rečeno o njegovoj efektivnosti i, uopšteno posmatrano, ta rasprava je primarno bila usmerena na dva pitanja: 1) Da li je za sobom ostavio dobre izvore prava? 2) Da li je doprineo širenju svesti o nasilju izvršenom 1990-ih, i da li je time zaista doprineo pomirenju?

Možemo početi od drugog pitanja. Iako su, tokom prve decenije rada Haškog tribunala, njegovi predstavnici često bili spremni da koriste jezik pomirenja, takva praksa je danas u najvećoj meri napuštena. Tokom poslednjih pet godina, mnogi pojedinci povezani sa Tribunalom, pre svega pravnici, imali su tendenciju da uporno kritikuju kategoriju pomirenja tvrdeći, uglavnom ispravno, da je Tribunal u stanju da obezbedi pravična suđenja i potvrdi određene navode kao činjenice, ali da je pomirenje ipak posao za neku drugu vrstu institucija. Nažalost, to pitanje nije samo teorijske prirode: preterana očekivanja koja su pratila osnivanje Tribunala, zajedno sa slabom političkom voljom elita koje su došle na vlast posle 2000. godine, doveli su do toga da je posao pomirenja u najvećoj meri prepušten Tribunalu, i zbog toga uglavnom ostao nedovršen. Na ovo pitanje ćemo se vratiti kada se budemo bavili temom političke volje.

U vezi sa prvim pitanjem, o tome da li je Haški tribunal za sobom ostavio dobre izvore prava, trebalo bi naglasiti i neka od njegovih dostignuća, jer su mnoga od njih ostala u senci kontroverze koja prati poslednju fazu njegovog rada. Upravo zahvaljujući tribunalima za bivšu Jugoslaviju i Ruandu, danas uopšte i postoji jurisprudencija o genocidu, seksualno nasilje se tretira kao ratni zločin i zločin protiv čovečnosti, a doktrina imuniteta suverena je (barem privremeno) uspešno osporena. Ovaj pravni napredak je trajan, bez obzira na to kako doživljavamo neke kontroverzne oslobađajuće presude koje su donete u poslednjoj fazi rada Tribunala.

48 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Ne želim previše da se zadržavam na debati o tome da li je Tribunal postupio ispravno kada je oslobodio neke od optuženih, poput Gotovine, Markača, Perišića, Stanišića i Simatovića. Umesto toga, želeo bih da se usredsredim samo na jedan element: naime, zajednički imenitelj svih predmeta pred Tribunalom jeste činjenica da su u donošenju presuda učestvovali profesori prava (u ulozi sudija), koji su zapravo eksperimentalno testirali pravnu teoriju. Doktrina „posebne usmerenosti“ prvi put je uvedena u žalbenom postupku u predmetu *Perišić*, i zatim je potvrđena presudama Pretresnog veća u predmetima *Stanišić i Simatović*. Šta se od tada desilo? Ona je odbijena oba puta kada je testirana – jednom pred Tribunalom za Sijera Leone, i jednom pred samim Haškim tribunalom, u okviru žalbenog postupka u predmetu *Kosovska šestorica*⁴⁹. Neka advokati raspravljaju o tome čija je doktrina ispravna ili pogrešna; oni ionako to već rade, a nastaviće i u budućnosti. Mi, kao građani, primećujemo da je problem širi od samog tog pitanja. Naime, pravnici nisu u stanju da rešavaju socio-politička pitanja poput pomirenja, a čini se da, i to u sve većoj meri, nisu sposobni ni da rešavaju pravna pitanja.

Takođe, u vezi sa pitanjem šta pravo može da ostvari, moramo uzeti u obzir i efekte domaćih sudova i krivičnih postupaka koji su pred njima vođeni. Nisam prvi koji će primetiti da su aktivnosti na tom nivou bile ograničenije nego što bi se mogle očekivati, i da su uglavnom zaobilazile visokorangirane pojedince u komandnoj hijerarhiji. U BiH, taj problem je dodatno uvećan kontroverzom oko napora da se ograniči pristup podacima iznetim tokom samih krivičnih postupaka (što je pokušano i u Srbiji), ali i presudom Evropskog suda za ljudska prava, kojom je utvrđeno da su pojedinci koji su proglašeni krivim za određena krivična dela, zapravo, osuđeni na osnovu neprimenjivih zakona.

Politička volja i pogrešno usmeravanje

Činjenica da za veliki deo svega što je ostvareno na polju tranzicione pravde nisu zaslužne domaće ili međunarodne političke elite govori mnogo. Štaviše, s vremena na vreme možemo da ih vidimo i kako se odnose destruktivno prema shvatanjima do kojih je došao neko drugi. Tako smo bili svedoci namernih provokacija Milorada Dodika tokom nedavnih izbora, uključujući i inicijativu da se jedna javna zgrada nazove po Radovanu Karadžiću; bili smo svedoci i potpunog kolapsa političke volje Iva Josipovića kada je njegov savetnik Dejan Jović izneo određene argumente koji su dovodili u pitanje nacionalnu mitologiju. Međutim, najčešće smo bili svedoci toga kako demonstriraju zbuđenost kada se otkrije da ne rade apsolutno ništa. To je možda najbolje oslikala scena u kojoj predsednik Srbije Tomislav Nikolić govori o svom pokajanju na kolenima – dok sedi u fotelji.

Mladen Ostojić je, u svojoj nedavno objavljenoj knjizi, u velikoj meri objasnio ograničenja političke volje: nove elite bile su poražene ogromnim zadatkom otkrivanja činjenica koje su izlazile na svetlo dana, nedovoljno sigurne u svoje pozicije da bi prihvatile rizik izjava koje bi protivrečile

49 Predmet *Šainović i drugi* (IT-05-87)

dominantnim stavovima domaće javnosti, i nedovoljno demokratski angažovane u interakciji sa njom da bismo uopšte i mogli da zamislimo da će na te nove informacije reagovati na bilo koji drugi način – osim sa gađenjem. Ja bih njegovim zaključcima dodao i da su one institucije, koje u regionu uživaju najveće poverenje (dakle, verske, obrazovne i kulturne), čast izuzecima, takođe pokazale snažniju tendenciju regresa u populizam od spremnosti da preuzmu uloge moralnih ili intelektualnih lidera.

Stiče se utisak da nedostatak političke volje prevazilazi državne i institucionalne granice i da tromost političara i društvenih institucija proističe iz tog istog straha i nesigurnosti. Kao posledica toga, pitanja od širokog društvenog značaja prenesena su na nivo elita, stručne javnosti i međunarodnog prava (bila su, dakle, prosto nabačena pravnicima) i javnost je ostala relativno isključena iz procesa razumevanja svoje sopstvene prošlosti.

Šta je suprotnost sećanju?

Suprotnost sećanju, dakle, nije zaborav – već nekoherentnost. To je vidljivo i u simboličkim predstavama koje su pratile neka skorija, zvanična suočavanja sa prošlošću. Mislim da istraživanje pokazuje da udaljavanje od nekoherentnosti podrazumeva slobodnu komunikaciju – ne samo između nacionalnog i simboličkog već i između institucija i javnosti. To je nešto čega je u protekle dve decenije bilo najmanje, a potrebno nam je najviše.

Ivor Sokolić⁵⁰: Civilno društvo ima potencijal da predvodi promene u percepciji javnosti

Istraživanja koja sprovodim su o institucionalizovanim aspektima ili instancama procesa tranzicione pravde, konkretno u Hrvatskoj. To uključuje Haški tribunal, domaće krivične tribunale, ali i civilno društvo, o kojem ovde govorimo. Kroz identifikaciju normativnih promena u društvu, moje istraživanje ispituje kako su te instance uticale na društveno, političko i kulturno okruženje u zemlji. Norme, kao jedan od temelja identiteta, omogućavaju precizniju analizu vansudskih ishoda čitavog procesa, za razliku od samog identiteta ili pomirenja, koji se takođe veoma često koriste, ali ih je posebno teško kvantifikovati. Jedna od tih normi je i dinamika u odnosu na dominantne ratne naracije u Hrvatskoj - narativa o žrtvovanju nacije i odbrani zemlje od agresora, Srbije - i naracije koja zagovara istraživanje navoda o počinjenim ratnim zločinima. Iz ugla ratnog narativa, sećanje na poslednji rat mora biti očuvano, svi pripadnici oružanih snaga moraju biti zaštićeni od krivičnog gonjenja, dok se svaki počinjeni ili navodni zločin tretira kao vid samoodbrane. Nasuprot tome, nalazi se stav o neophodnosti utvrđivanja činjenične istine o svim događajima koji su se odigrali tokom rata. Iako takva istina nije nužno u suprotnosti sa ratnim narativom, sama spremnost da se istina utvrdi, odnosno njen nedostatak u okviru ratnog narativa - gradi normativnu dinamiku o kojoj govorim. Moja analiza se stoga fokusira na pitanje kako je utvrđivanje činjenica u procesima za ratni zločin uticalo na normativnu debatu o tim temama. Ona utvrđuje okolnosti u kojima se rasprava o normama odigravala, pokušava da identifikuje sporna pitanja, i

50 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

analizira značaj koji se pridaje činjenici da su i same norme jedan od uloga u tom procesu. Na taj način, ona u nekim slučajevima može imati i pozitivan ishod, i sada ću vam navesti jedan sažet primer toga. Govoriću o slučaju splitskog logora *Lora*, u vezi sa kojim su pokrenuti brojni sudski procesi. U suštini, analiza je pokazala da su mediji - u onim instancama u kojima se jesu bavili normama, odnosno kada nisu izveštavali isključivo o činjenicama pokrenutih sudskih procesa – u najvećoj meri bili okupirani dvema glavnim temama: utvrđivanjem istine i efikasnošću sudova. To zapravo znači da su izgledi za prihvatanje normativnih promena obećavajući, obzirom da je medijski diskurs pridao veliki značaj pitanju utvrđivanja istine. Interesantno je i to da se o konceptu utvrđivanja istine više ne govori isključivo u teorijskim okvirima, već se, bar u nekim člancima, o njemu piše i iz praktičnog ugla. O toj temi se često raspravlja i u okviru debate o medijskoj cenzuri, odnosno u kontekstu kritike cenzure koja je navodno sprovedena u onim instancama u kojima su mediji otkrili određene činjenice pre nadležnih organa, uključujući i objavljivanje činjenica i podataka iz sudskih postupka na internetu. To je relevantno za pitanje pomirenja, obzirom da nam ovakav empirijski materijal omogućava da izvučemo određene zaključke o tome kako se pravo u opisanim situacijama može efektivno koristiti za intervenciju u postupku usvajanja, promena ili u održavanju normi u kontekstu čitavog procesa tranzicione pravde. To nam pomaže i da odgovorimo na jedno šire pitanje – koji projekti su se pokazali (relativno) uspešnijim od, recimo, Haškog tribunala, i da li stoga lokalne inicijative i inicijative u okviru zajednica imaju bolje izgleda za uspeh. Nažalost, istraživanja pokazuju da u hrvatskoj javnosti (tj. u njenom velikom delu) i dalje prevladava stav da su zvaničnici i vojnici optuženi pred Haškim tribunalom ili domaćim sudovima – zapravo heroji, a ne zločinci. Diskutabilno je da li se takva percepcija može promeniti isključivo pravnim sredstvima, obzirom na utisak da su izrečene kazne, bar do ovog trenutka, ostvarile zanemarljive efekte na stav šire javnosti. Da zaključim, ukoliko promena ne potiče od samog suda, domaćeg ili međunarodnog – ona mora biti pokrenuta sa nekog drugog mesta. Sprovedeno istraživanje mi je pokazalo - i to je nešto u šta zaista verujem – da upravo civilno društvo, uprkos svim unutrašnjim podelama (koje su veće nego što se to obično pretpostavlja) – otvara obilje novih prilika, i da je ono to koje ima potencijal da takvu promenu predvodi.

Adriatik Kelmendi⁵¹: Priznavanje žrtava i Kosova

Polazeći od premise da jedni drugima moramo priznati bol, ja čvrsto verujem da treba postići društveni konsenzus svih građana bivše Jugoslavije o onome što se desilo tokom rata. Njegova osnova je u radu koji nastavlja REKOM - imenovanje svake žrtve rata, bez obzira na etničku pripadnost, veru, bez obzira na teritoriju na kojoj je žrtva postala žrtvom. Svi mi imamo svoje brojke - znam da je 2006. godine Skupština Srbije čak usvojila rezoluciju u kojoj se kaže da je broj žrtava rata na Kosovu oko šest hiljada i nešto, i to je zvanični izveštaj srpske države.

51 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

S druge strane, upravo prošle nedelje je na Kosovu jedna organizacija kao zvaničan broj žrtava na Kosovu iznela cifru nešto manju od 12.000. Da li obe strane prihvataju ovakve podatke? Mislim da ne, jer se brojke razlikuju. Bez zblžavanja, prihvatanja brojki jednih među drugima i saglasnosti oko ovih brojeva ne možemo da stignemo do pomirenja.

Zašto sam priznavanje državnosti Kosova od strane Srbije nazvao „priznavanjem postojanja“? Naravno da je priznavanje politički proces i naravno da aktivisti za ljudska prava ne žele da spoje ova dva priznavanja u jedno, znači političko priznavanje i priznavanje žrtava rata. Ali se na Kosovu nastavlja rat i posle rata - sada već 14 godina nakon rata ni nove generacije ne vode normalan život, jer Srbija ne priznaje Kosovo.

Ima mladih ljudi koji su rođeni posle rata, koji danas imaju 13-14 godina - oni ne mogu da putuju van Kosova, jer postoje države, kao što je ova država u kojoj smo sada mi, Bosna i Hercegovina, koja ne priznaje državljanstvo ni pasoš Kosova. Na tu činjenicu mladi sa Kosova gledaju kao na negiranje njihove egzistencije i normalnog života, koji imaju svi mladi u svetu, i zato okrivljuju onog koji je na Kosovu vodio rat i izazvao sve te žrtve. S druge strane, ovo nepriznavanje čini kosovsku omladinu i sportiste verovatno jedinama koji nemaju pravo da se takmiče sa drugima. Koji je glavni faktor ovakvog stanja stvari? To je nepriznavanje Kosova od strane Srbije, koje direktno dovodi do negiranja postojanja.

Kažem da je kontekst Kosova jedinstven jer se ove dve stvari povezuju. Kada bi došlo do priznavanja Kosova ali ne i priznavanja onoga što se u stvari dogodilo na Kosovu, toga šta je ko od svih zaraćenih strana učinio na Kosovu, to bi bilo slično primerima drugih zemalja, koje priznaju međusobna državljanstva ali ne priznaju žrtve i bol, i zbog toga nema ni pomirenja. Upravo zbog toga sam zagovarač REKOM-a i zagovarač priznavanja državnosti Kosova.

Igor Cvetkovski⁵²: Diskriminacija i nejednak tretman veterana i civilnih žrtava su i dalje prisutni

U junu 2013. godine, Međunarodna organizacija za migracije (IOM) je objavila izveštaj pod naslovom „Reparacije za žrtve rata u bivšoj Jugoslaviji: u potrazi za napretkom“.

Prema nalazima IOM-a, ni u jednoj zemlji regiona pomoć žrtvama nije sprovedena na sveobuhvatan način, ali su ipak neke vlade regiona ostvarile određeni napredak na institucionalizaciji reparacija i ostalih mera i mehanizama za pomoć žrtvama. Najznačajniji primeri toga su usvajanje Zakona o žrtvama seksualnog nasilja i izrada nacrtu Zakona o civilnim žrtvama rata u Hrvatskoj.

Nalazi iz izveštaja:

Uprkos formalnom pravu na sudsku reparaciju, za većinu žrtava ona je i dalje nedostižna. Žrtve su i dalje suočene sa značajnim preprekama u ostvarivanju pristupa pravdi (kroz krivične i civilne postupke) i pomoći kroz postojeće šeme socijalne podrške.

⁵² Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15 -16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Programi iz prošlosti se ne doživljavaju kao pravi „programi reparacija“, već više kao obični „socijalni programi“.

Diskriminacija i nejednak tretman veterana i civilnih žrtava su i dalje prisutni u svim postojećim programima, što samo doprinosi osećanju žrtava da „pravda nije ostvarena“.

Nedavni pokušaji da se, u pogledu dostupnih privilegija i podrške, smanje razlike između veterana i civilnih žrtava rata u Hrvatskoj, izazvale su negativnu reakciju nekih veterana i samo su dodatno iskomplikovale javnu debatu i zakonodavni proces.

Podaci i informacije o žrtvama u posedu sudskih institucija, vladinih tela, udruženja žrtava, zagovaračkih organizacija i profesionalnih nevladinih organizacija još uvek nisu objedinjene. Zbog takvog stanja, javne debate i rasprave podložne su političkim uticajima i zavise od političkih odluka o neophodnim sredstvima za uspostavljanje reparacionih mehanizama i dodelu stvarnih reparacija žrtvama.

Pozitivni pomaci

Kao što je već pomenuto, Vlada Hrvatske je pokrenula postupak za donošenje i sprovođenje Zakona o žrtvama seksualnog nasilja. Uporedo sa tim, Ministarstvo za pitanja boraca objavilo je predlog Zakona o civilnim žrtvama rata. Ovi pozitivni koraci, koji i dalje nailaze na određeni otpor, predstavljaju rezultat dobre saradnje vladinog i nevladinog sektora u okviru koje su ključnu ulogu imale hrvatske NVO za ljudska prava, poput organizacije Documenta, pa bi taj model mogao da se iskoristi i u drugim zemljama.

Tim UN-a u BiH i bosansko civilno društvo spremaju se da pokrenu trogodišnji program koji će biti u potpunosti usmeren u žrtve seksualnog nasilja u vezi sa sukobom. Ovaj program, inicijalno finansiran iz Velike Britanije i podržan od strane Specijalne predstavnice UN-a za seksualno nasilje u ratu, gde Zeinab Bangura, baviće se tim pitanjem iz više uglova (pravda, reparacije, izgradnja kapaciteta, podrška i nega za žrtve itd.) i ima potencijal da se proširi na sve ostale kategorije žrtava i bude primenjen i u drugim zemljama.

Fond za humanitarno pravo aktivno zagovara ideju da pitanje tranzicione pravde bude uključeno u proces evrointegracija kao jedan od kriterijuma za priključivanje, i sve rasprave i pregovori koji su u tom kontekstu organizovani takođe predstavljaju jedan hrabar korak napred. Ova inicijativa FHP-a je pokrenuta u pravi čas, posebno imajući u vidu aktuelne napore EU da razvije sveobuhvatnu politiku tranzicione pravde.

Na Kosovu je takođe ostvaren primetan napredak osnivanjem međuministarske Radne grupe za suočavanje s prošlošću, sačinjene od predstavnika civilnog društva i vladinih sektora i ministarstava. Predviđeno je da Radna grupa bude podeljena u četiri podgrupe, od kojih će jedna biti zadužena samo za reparacije.

Izazovi

Uporna politizacija čitavog pitanja reparacija i dalje predstavlja najveći kamen spoticanja u skoro svim zemljama regiona. Najozbiljnija je situacija u BiH, gde pitanje etničke pripadnosti žrtava još uvek predstavlja jednu od ključnih prepreka. Da bi se ona zaobišla, potrebno je fokusirati se na kategorije žrtava, umesto na njihovu etničku pripadnost. U Hrvatskoj, uprkos napretku koji je ostvaren usvajanjem zakona, pitanje etničke pripadnosti žrtava se najviše manifestuje u aktualnom protivljenju nekih udruženja veterana da budućim zakonodavstvom budu obuhvaćene i sve civilne žrtve rata. Na Kosovu, čitavo pitanje žrtava se i dalje percipira monoetnički, dok se u vezi sa Srbijom stiče utisak da politički faktori zapravo izbegavaju da se bave tom temom, što samo dodatno šteti srpskim izbeglicama i interno raseljenim licima, među kojima verovatno ima i puno žrtava.

Zaključci

Brojni su razlozi u postjugoslovenskim zemljama što su reparacije i utvrđivanje istine, kao temelji koncepta tranzicione pravde i prakse, bili zanemareni i potisnuti u drugi plan.

Organizacije civilnog društva (profesionalne nevladine organizacije, udruženja žrtava i aktivističke i zagovaračke grupe), akademici i neke međunarodne agencije su imali, i još uvek imaju značajnu ulogu u usmeravanju pažnje javnosti i vlada regiona na potrebe i prava žrtava. Vlade regiona su zbog mnogih razloga sve osetljivije, obazrivije i proaktivnije u pogledu svojih obaveza i potrebe da svim žrtvama obezbede priznanje i podršku.

Inicijativa za REKOM predstavlja jedinstveni regionalni forum za raspravu o političkim i tehničkim pitanjima i rešenjima.

Članovi Koalicije za REKOM, profesionalne nevladine organizacije, aktivističke i zagovaračke grupe, međunarodne organizacije, eksperti, akademici, vlade i donatori mogu i treba da iskoriste ovaj pozitivni impuls za prevazilaženje svih preostalih političkih i tehničkih prepreka, kako bi efekti tranzicione pravde u bivšoj Jugoslaviji bili sveobuhvatniji i, u većoj meri, usmereni na same žrtve. Ključni međunarodni partneri i donatori, poput EU, prepoznaju značaj tranzicione pravde i pokušavaju da razviju adekvatnu politiku i mehanizme saradnje i finansiranja. Zagovarači reparacija u ovom regionu tako imaju priliku da iznesu svoje stavove i promovišu čitav region kao „poligon za učenje i testiranje“ nekih budućih inicijativa.

Zdravko Grebo⁵³: Činjenice, najpre!

Zadatak REKOM-a je poprilično jasan i doveden je do ove faze u kojoj moramo, u stvari hoćemo, i uspećemo – da sve svoje snage i energije koje smo dosada uložili predamo u ruke predsednika država čiji su se izaslanici usaglasili oko osnovnih stvari. Na tom nivou civilnog društva, nevladinog sektora, mi smo svoju misiju obavili. Naravno da ja govorim u svoje ime, nikome neću prepustiti da bez ikakve rezerve time upravlja kako mu padne na pamet, ali dostigli smo momentum kada

53 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

predsjednici država, preko svojih izaslanika, treba stvar da preuzmu u svoje ruke, jer tu zadaću koja nam predstoji mi ne možemo, sve i da hoćemo, obaviti. Mi hoćemo da završimo ovaj naš proces utvrđivanjem činjenica, dakle da napravimo popis o ljudskim gubicima. Mi ne govorimo o krivicama, nije to naša zadaća, ali ratni zločini, okolnosti u kojima su ti ljudi ubijani, mučeni itd, nisu nimalo nebitne činjenice. Prema tome, htio bih da vas ohrabrim, meni samom je dugo trebalo da to smjestim u glavu. Da, naravno, ja imam svoju percepciju kako je počeo rat, pogotovo kako je to bilo u Bosni i Hercegovini. Znao bih ja pričati i o agresiji i o masovnim silovanjima. Evo imamo i drugu Inicijativu Koalicije za REKOM, o dokumentiranju logora, itd. Ali hajdemo ovo čega smo se dohvatili izvesti do kraja i natjerati predsjednike da angažuju svoje državne, predsjedničke, vladine mehanizme, da stvar dovedu do kraja. Još jednom želim da vas zamolim da nemate grižu savjesti. Vjerovatno među nama postoje ljudi koji različito misle o onome što se desilo 1991. godine, sve do Kosova. O tome ćemo kasnije. I naravno da su sve to istine. Ja kad govorim u svoje ime, a ne u ime REKOM-a, ja o tome govorim javno. Hajdemo sada ovu stvar dovesti do kraja. Da li je u Jasenovcu ubijeno sedamsto hiljada ljudi ili je ubijeno sedamdeset hiljada ljudi, da li je u Srebrenici ubijeno devet hiljada i da li su većina njih bili vojnici ili ne... Ali ako ne damo svoj mali doprinos tome, makar na činjeničnoj ravni utvrđivanja brojki – pa u krajnoj liniji imamo mi u Statutu REKOM-a i „društveno političke okolnosti“ koje su dovele do zločina i pod kojima su izvršeni – bojim se da će naredni rat početi upravo manipulacijom činjenicama. Kao što Nataša reče, proslavimo jučerašnji veliki uspjeh i dajmo još dodatni doprinos.

Žarko Puhovski⁵⁴: Iz poraza u poraz do konačne pobjede

REKOM kasni godinama, ali nešto smo do sad učinili. Ova priča o progresu je naravno sasvim relativna i mene podsjeća na glasovitu izreku pruskog feldmaršala Gebhard Leberecht von Blüchera „iz poraza u poraz do konačne pobjede“. To je iskustvo koje imam. Mi smo stalno doživljavali neuspjeh za neuspjehom, stalno su nas odbijali, mi smo moljicali, oni su nas odbijali, stalno su govorili „pričekajte, pa vidjet ćemo“, ali nekako smo im dojadili, barem nekima od njih. I to je sadašnje stanje – pri čemu je strašno važno imati na pameti da nismo došli do onoga što se zove *point of no return* (točka bez povratka). To je točka ireverzibilnosti. Sve se to može promijeniti. Nije naročito vjerovatno, ali primjerice, da u Hrvatskoj predsjednik Ivo Josipović izgubi izbore, čitava situacija izgledala bi sasvim drukčije. Prema tomu, mi smo u situaciji, ne toliko „udvarača“, kako je govorio Zdravko Grebo, mi smo prosjaci. Kako kaže stara engleska poslovice *Beggars can't be choosers* (prosjaci ne mogu birati).

A mi nismo mogli birati ni s kime ćemo razgovarati, tu sad mislim na Natašu Kandić i njezine razgovore s njezinim srpskim „prijateljima“, niti smo mogli birati kako ćemo razgovarati, nego smo razgovarali s onima koji su, ako nađu dobre volje, mogli nešto učiniti. Tu se nije radilo o tomu da li smo mi u pravu ili nismo, to nije bilo pitanje. Radilo se o tomu možemo li ih uvjeriti da je za njih dobro da to naprave. I tko god misli da se može doći, kao u američkim filmovima,

54 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslavenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

s moralnim argumentima, pa će druga strana, poražena snagom naše moralne argumentacije, prihvatiti što mi govorimo, nema pojma gdje je. To je realnost. U toj realnosti s nekima je bilo puno lakše, s nekima je bilo puno teže. I s nekima od naših kolegica i kolega nije baš bilo lako, jer su rado prihvaćali tuđe argumente, a ne naše.

I to smo imali, ali sad smo došli do toga da imamo jasan stav hrvatskog predsjednika, koji dijele dva i pol ostala predsjednika, recimo za sada, i koji otprilike glasi ovako: „Predsjednik države će, u dogovoru s drugim predsjednicima postjugoslavenskih država, dati svojem parlamentu izjavu da podržava proces REKOM i zbog toga traži da parlament poduzme korake koji su potrebni da bi REKOM postao ono što je od početka bila intencija, međudržavna, dakle, regionalna komisija za ustanovljenje činjenica o ratnim zločinima“. To za sada skoro imamo. To je, s jedne strane, veliki uspjeh onog metodičkog napora koji se zove civilno društvo. To je ona točka na kojoj je civilno društvo prodrlo u takozvane vrhove državne politike.

To je, s druge strane, točka u kojoj se napušta civilno društvo kao medij djelovanja i tu će biti velikih poteškoća među nama. Dio ljudi, kao aktivisti, naprosto ne žele pustiti iz ruke ovu vrstu aktivizma. Razmislite o nečemu: koliko organizacija civilnoga društva, koliko god ih imamo, očajnički želi očuvati svoju egzistenciju, čak i kad su njihovi ciljevi ispunjeni. To je dio problema. Međutim, sve u svemu, postigli smo to da smo stavili na dnevni red nešto nad čime su se prije deset godina svi zgražali, čemu su se prije pet, šest godina smijali.

Taj naš veliki uspjeh, i to bih htio samo reći na kraju, kad već toliko kasnimo, da ne bude predugo izlaganje: kada bih došao do kraja, kada bi doista bilo ono što se u jednoj staroj emisiji zvalo „po željama slušalaca“, dakle, po željama svih nas, rezultat bi bio – ustanovila bi se komisija koju bi prihvatili svi parlamenti, a komisija bi, ako bi jako dobro radila, došla do katastrofalnog rezultata. Ustanovila bi ono što mi dobrim dijelom znamo, ali ne u potpunosti, koliko se svinjarija dogodilo.

Dakle, naš veliki uspjeh, ako bi ikada do njega došlo, bio bi razbacivanje svinjarija po javnostima postjugoslavenskih država. Ideja da ih se opameti je u tom pogledu dosta sporna, ali možemo se nadati. Ali, to bi bio uspjeh da se spriječi ono što je sada već postjugoslavensko viktimološko takmičenje u disciplini tko ima najviše žrtava, i tko onda ima najbolju strategijsku poziciju za naredni sukob. To ćemo sada spriječiti (ili barem jako otežati), ako nam nešto od ovoga što sad radimo uspije, i zato se mi ipak više bavimo budućnošću nego prošlošću.

II POMIRENJE

Željko Komšić⁶⁵: Treba reagovati, ali i pružiti ruku pomirenja

Pomirenje u postjugoslavenskim zemljama i dalje je aktuelno, i nakon 18 godina od okončanja rata na ovim prostorima. Zapravo, ako uzmemo u obzir intervenciju NATO-a na Kosovu, riječ je

55 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslavenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

o 14 godina poslije. Postavlja se pitanje zašto nam treba toliko vremena za pomirenje? Da li je to kratak period ili predug za proces pomirenja? Pretpostavljam da ima onih koji zagovaraju i jednu i drugu tezu. Da li je to zbog razmjera sukoba, zločina, trajanja, medijskog dokumentiranja i usađivanja u svijest ljudi, ili zbog toga što smo mi bili toliko povezani kao društvo u bivšoj Jugoslaviji pa je sukob pokidao ne samo veze već i slomio srca ljudi na ovim prostorima? Vjerujem da ćete u nastavku diskusije doći do nekih odgovora. Ako uzmemo u obzir nama najbliže iskustvo - Drugog svjetskog rata, imamo primjer začetaka organizirane europske zajednice već 12 godina nakon Drugog svjetskog rata, i to od strane zemalja koje su bile u sukobu, okupatori ili okupirane. Često nam se nameće teza o potrebi za europeizacijom našeg društva, no ono što je, po mom mišljenju, bitnije kao temelj tog procesa, jeste normalizacija društvenih odnosa i demokratizacija političkog ambijenta. Govoreći o Bosni i Hercegovini, nažalost moram konstatirati da nismo uspjeli normalizirati društvene odnose, jer su oni sukobljeni više nego ikada prije, na etničkom, političkom i egzistencijalnom nivou. Također nismo demokratizirali politički ambijent, demokratija je oteta od građana, a političke elite je drže kao taoca i na kapaljku je serviraju građanima isključivo pred izbore. Kao da su demokratija samo izbori, popunjavanje funkcija vlasti ili kontrola nad resursima. No ipak vjerujem da je pomirenje među ljudima mnogo više odmaklo nego među političarima i mnogo više nego što možemo vidjeti iz servirane verzije političke stvarnosti, koju gledamo u centralnim informativnim emisijama ili političkim TV raspravama koje dominiraju medijskim prostorom. A mediji su izuzetno važni za pomirenje i međusobno razumjevanje ljudi u društvima poput našeg. Uvijek ćete imati glasne grupe nacionalšovinista koji mrze sve što je dugačije. Ima ih i svuda u Europi. Uvijek ćete imati i sukobe huligana s etničkim predznakom, koji su više izraz bijesa mladih ljudi zbog perspektivnosti, usmjerene na one druge, koji su krivi za sve. Uvijek ćete imati beskrupulozne političare koji dizanjem tenzija svojom retorikom nastoje priskrbiti sebi više glasova među određenim biračkim tijelom, jer je to najlakši način. No to nije i ne može biti naše društvo. Ne smijemo dopustiti da promotori tih marginalnih grupa svoje ponašanje nametnu kao „mainstream“, kao vrijednost u društvenim odnosima. No, nažalost, diskriminacija i nejednakost dominantni su u političkom aktivizmu u BiH. Kako da govorimo o pomirenju ako nismo spremni, mi u Bosni i Hercegovini, da prihvatimo jednostavnu činjenicu i univerzalnu vrijednost da su svi ljudi rođeni jednaki, da moraju imati sva prava kao građani ove zemlje, bez obzira na svoje rasno ili etničko porijeklo? Nažalost, mi u BiH imamo slučaj *Sejdić-Finci*, po presudi Evropskog suda za ljudska prava, prema poslednjem izvještaju Vijeća Europe koji kaže da su: „iz domena razgovora o pronalaženju načina za ukidanje diskriminacije, prešli u domen traženja matematičkih formula, koje bi praktično garantovale nastavak izborne ekskluzivnosti tri konstitutivna naroda za određene visoke funkcije“. A presuda *Sejdić-Finci* je jednostavna: svi ljudi su jednaki u svojim političkim pravima kao građani BiH. Želio bih reći i par riječi o našem regionu. Imali smo određene poremećaje u komunikaciji u poslednjih godinu dana, kojima ste bili svjedoci. Bilo je trenutaka kad je trebalo reagirati, ali i trenutaka kada je trebalo pružiti ruku pomirenja, kao pokušaj shvatanja stavova drugih ljudi, razumjevanja njihovih uzroka, ali i posljedica određenih izjava. Iskreno se nadam da je to iza nas u regionu i da na nivou šefova država možemo nastaviti dalje u zajedničkom interesu ekonomskog razvoja i pokušaja izlaska iz ekonomske krize. Haški

tribunal okončava svoj rad, imao je određenu ulogu, no porodicama žrtava nijedna presuda nije dovoljna, jer ne može vratiti njihove najmilije. Najmanje što mi političari možemo uraditi jeste da im ne stavljamo so na rane već da poštujemo institucije međunarodnog prava, međunarodno priznate činjenice, a da istoriju ostavimo akademskim diskusijama i konačno počnemo graditi budućnost za našu djecu. No Tribunal je samo jedan mali djelić slagalice u pomirenju na ovim prostorima. Mnogo više je na samom društvu i stoga pozdravljam ovakav eminentan skup. Zašto sam od pitanja tranzicijske pravde i pomirenja, preko osnovnih ljudskih prava došao do borbe za izlazak iz ekonomske krize i privredni razvoj? Zato što vjerujem da ogromna većina ljudi sa ovih prostora ipak želi samo običan, normalan život, osnovnu sigurnost za sebe i svoju porodicu, posao od koga se može živjeti i nadu u budućnost njihove djece na ovim prostorima. Bez pomirenja, bez jednakosti i bez stabilnosti i ekonomskog razvoja teško će biti održati tu nadu. Zato vam još jednom zahvaljujem na pozivu i prilici da pričamo na ovu temu.

Mioljub Vitorović⁵⁶: Pomirenje je proces

Prilično je nezahvalno biti tužilac, zamenik tužioca za ratne zločine ili, kako to ovde piše, predstavnik države, i govoriti o tome šta država radi. Ja se nekako nikada u to nisam uklapao, pa neću govoriti o tome šta radi država ili šta je država uradila ili šta država treba da uradi, ili šta će u sledećih 200 godina da uradi. Ne, ja bih se ograničio na ono šta može pojedinac, bez obzira gde radi. Ključna prva reč je *dobrota*. Dobrota je kad žrtva iz nekog drugog naroda poveruje onome ko zastupa optužnicu, odnosno ako tužilac uspe da ubedi drugu stranu, žrtvu, da taj posao radi pošteno. To se ne može bez osećaja dobrote. Da li ćete ga zvati drugačije i da li je to profesionalizam? Ne znam. Mi smo se naučili da ovde najveći profesionalci naprave najveće brljotine i najveće zločine. A druga reč koja je ključna, čini mi se ovih dana, jeste *pomirenje*. Ono je proces koji traje, trajaće i trajao je. Nigde to nije završeno. Ali taj proces se, čini mi se, ne sastoji se u megalomanskim projektima, u nacionalnim strategijama. Videli ste kako je u Srbiji uspela nacionalna strategija o pravosuđu. Potpuna katastrofa. Tako ja više verujem u pojedinačne napore i eventualne uspehe.

Engjellushe Morina⁵⁷: Suočavanje s prošlošću najpre započeti u okviru jednog društva

Ne možemo negirati religijski elemenat u sukobima u BiH i na Kosovu. To potvrđuje i činjenica da je pravoslavno kulturno nasleđe uključeno u dva glavna dokumenta stvaranja državnosti Kosova i BiH – Dejtonski sporazum i Ahtisarijev plan.

Suočavanje sa prošlošću, naročito u slučaju Kosova, zahteva tri vrste dijaloga. Pogrešan je stav da Albanci treba da razgovaraju sa Srbima u Srbiji. Dijalog treba započeti u kosovskom društvu. Treba ga započeti između Albanaca i Srba na Kosovu; istovremeno, kosovsko društvo, a mislim

56 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH
57 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

da je korisno i za društvo u Bosni, treba da započne dijalog sa svojom vladom, centralnim i lokalnim institucijama.

Fra Ivan Šarčević⁵⁸: Moramo se suočiti s našom poviješću, s našom prošlošću

Naša društva su prezasićena religijskim govorom o pomirenju. Mi moramo tražiti mir, stalno govoriti o miru i stvarati mir. Razlog tome je da odgovorimo onome što supstancijalno pripada samoj definiciji *re-ligije*, jer je ona ta koja traži *ponovno povezivanje* čovjeka s Bogom u miru i ljudi međusobno. Koristim se starom sentencom *Corruptio optimi pessima*: najgore je kad se najbolje izopači. Mislim da su religije, odnosno vjernici i religijski službenici u izvjesnom smislu sudjelovali u metafizičkom opravdavanju i religijskom opravdavanju zločina. Time tvrdim, što je toliko puta i dokazano, da kod nas nisu bili religijski i vjerski ratovi, nego su ti ratovi i zločini bili teološki branjeni i opravdavani.

Tri zahtjeva mi se čine jako važnim ovdje, da ih podijelimo zajednički mi koji dolazimo iz religijskih zajednica, bilo drugi ljudi koji se smatraju ateistima. Pod jedan: uvijek treba inzistirati na **suočavanju s prošlošću**. Pomirenje kao sastavni dio tranzicijske pravde, za religijske zajednice i za vjernike znači suočiti se s prošlošću vlastitom, ali i zajedničkom. Jer u toj prošlosti položeni su temelji naših identiteta. Mi znamo da su to često religijski, ali ponekad i nacionalni, pogotovo nacionalni identiteti, koji koriste religiju i religijske identitete u političke svrhe. Neki ljudi se možda neće složiti s time da se suočimo s prošlošću, jer govore da mi bolujemo od viška prošlosti. Na tome posebno inzistiraju oni koji su odgovorniji i krivlji za našu prošlost. Dakle, počinitelji i zločinci često žele izbrisati prošlost. No, nisu samo oni ti, nego su to često i ljudi kojima je pomirenje samo ideološko sredstvo zarade; ima recimo, i u nevladinim organizacijama onih koji žele nekakvom „tehničkom racionalizacijom“ da postignu brisanje prošlosti, a često i dobronamjerni ljudi i u religijskim zajednicama kažu: „Više mi je dosta te priče o patnji, o prošlosti, o krivnji. Hajdemo u budućnost“. Usuđujem se kazati da mi nećemo moći tako izići iz svoje prošlosti. Moramo se suočiti s našom poviješću, s našom prošlošću. Ona jest teška. Ja ovdje zagovaram – nije to nekakva moja ideja, nego onih ljudi koji su radili, recimo, u Južnoj Africi na pomirenju – zagovaram takozvani „konfliktni model“ suočavanja s prošlošću, ne „konsenzualni model“. To je malo opasna ideja, ne zagovaram rat, nego da počnemo prihvaćati različito razumijevanje prošlosti i razlike koje mogu biti, naravno, čiste laži iz našega kuta gledanja, odnosno, može biti falsificirano sve. Mi moramo, dakle, falsifikat drugih doista uvažavati kao vid njihove istine, al' ne pri tome šutjeti, nego u tolerantnom, iako konfliktnom razgovoru, razgovoru s poštivanjem, uz uvjeravanje i razuvjeravanje iznijeti svoje mišljenje. Kao primjer navodim, recimo, udžbenik iz povijesti koji su napravili Palestinci i Židovi. Napravili su tako da je s jedne strane (na jednoj stranici) „židovska istina“ a na drugoj stranici „palestinska“. U sredini je ostavljen prostor za primjedbe pojedinca. To je mogućni model sučeljavanja s našom zajedničkom prošlošću. Druga stvar koja mi se čini važnom, pogotovo za religijske zajednice i za svakoga vjernika, ali i za one koji nisu vjernici: vjernike i religijske zajednice treba stalno pozivati, ako smijem kazati, na odnos prema Bogu. Obligacija, moralna obligacija za vjernika, politička obligacija vjernika za njegovo

58 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslavenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

djelovanje u društvu ne proistječe samo iz političke i moralne odgovornosti ili moralne obligacije, nego proistječe iz temeljnog podatka vjere, iz odnosa s Bogom. U nas se, baš u tom temeljnom stanovištu, događaju promašaji i izopačenja. U krizi je metafizička odgovornost, činjenica da nisu ni religijske zajednice, ni svi ljudi odgovorni samo za svoje, nego za čovjeka uopće kao čovjeka. Mi u religijskim zajednicama i kao vjernici imamo odgovornost i pred Bogom, pogotovo zbog eshatološkog stava da ćemo svi jednoga dana odgovarati pred Bogom. I ako je gdje izostala ta metafizička odgovornost (Jaspers), jest baš u religijskim zajednicama. Može se i ovako kazati – da je „božanski“ Bog postao previše „ljudski“, snižen je u nacionalističko blato. To vidimo kod drugih; kad slušamo o Bogu druge religije, onda vidimo da je to Bog ratnoga zločina, ali u nas ne. O bogu ratnog zločina i zločinca kazivali su naši najbolji pjesnici s ovih prostora, književnici, umjetnici. Nama je to jako teško priznati. Dakle, ovdje je u drugom koraku prema društvenom pomirenju važno da se vratimo svom temeljnom podatku stajanja pred Bogom. Jer taj Bog, ako mi vidimo dobro, uvijek je veći od svakog našeg imena i pojma koji mu pripisujemo, uvijek ostaje neki ostatak. Ne možemo ga svesti na „svoga“ Boga, odnosno, mi vjernici i religijske institucije imamo zadatak oslobađanja od svoje dvostruke privatizacije Boga. Jednom kao „moga“ privatnog Boga, a drugi put ga valja deprivatizirati iz kolektivističkoga „mi“, iz kolektivističke „mi“ forme, dakle „našega“ Boga. To će biti dobra i temeljna mogućnost da uđemo u dijalog s ljudima drugih vjera i istodobno u dijalog i s ateistima. Ne s ateistima kojima je ateizam intelektualna poza ili kojima je ateizam vrsta zarade, nego s onima koji ne dopuštaju, kao ni vjernici, da to najviše mjesto, da tako kažemo uvjetno, zauzme bilo kakav koncept, zemaljska ideja, osobito ne nacionalni bog, nikakva nacija ili vođa. Time se otvara mogućnost dijaloga između ljudi, put ka pomirenju. I treći zahtjev koji mi se čini važnim u ovim tezama jest odnos prema „drugima“. Tu su zakazale monoteističke religije, ne kažem sve jednako i ne svi vjernici jednako, i to baš u ovom nužnom suočavanju s prošlošću, jer su se ponašale „kao da Boga nema“, kao da taj Bog nije „božanski Bog“, nego Bog kao svojina; ako uzvišenog Boga nema, onda treba sve učiniti „da ni drugoga ne bude“. Ako se, dakle, djeluje kao da Boga nema, onda drugi ne smije postojati, zato je došlo do demonizacije drugoga, do homogenizacije drugoga u sredinama gdje je netko etnička većina, i konačno do marginalizacije ili „vaporizacije“ drugoga. Nama vjernicima jest temeljno pitanje je li Bog u koga se vjeruje najprije osjetljiv na naše zločince, jer njih spašavamo. Je li onda osjetljiv za zločince drugih, koji su nama učinili zlo, ili je taj Bog, u koga vjerujemo, osjetljiviji za patnju ne samo mojih, u mom narodu i kod mojih bližnjih, nego i za patnju onih drugih. Tu bi trebalo okrenuti smjer, da povjerujemo u Boga koji nije osjetljiv samo za zločine i grijeh, za zlo, nego i za patnju i žrtve. Pogledajmo – gotovo sve religijske institucije tako i komemoriraju svoje žrtve, da bi svojom komemoracijom upozorile kako su samo drugi genocidni, a mi jedini žrtve i nevini. Često su naši spomenici i religijske komemoracije dvostruko unižavanje naših žrtava, jer kao da im se, uz njihovo stvarno stradanje, želi kazati: Niste bili dovoljno svjesni nacionalno; tako se njihova nevinost tumači kao naivnost, a njihova žrtva i dobrota kao neka vrsta grijeha, jer nisu bili dovoljno nacionalno svjesni. Štoviše, kaže se ponekad u religijskom diskursu da je njihova smrt Božja kazna za njihove grijeh. Ja bih sad završio s dvije glavne teze: 1) Prije dijaloga s drugima valja preispitati odnos s Bogom. Moramo se, dakle, vratiti tom temeljnom odnosu i svi ljudi moraju pozivati vjernike i religijske zajednice na taj autentični a ne

licemjerni odnos s Bogom. 2) S druge strane, valja poštivati prava drugoga na svjetonazor i vjeru. I na koncu, jedan primjer korištenja vjerskih simbola. U mojoj kršćanskoj zajednici, odnosi se na katoličku i pravoslavnu crkvu, trebalo bi preispitati značenje Isusova križa ili krsta: Je li Isus išao na križ zato da na ovoj zemlji bude posijano još više križeva ili da križeva više uopće ne bude? Ili da, po riječima jednog ateista, arhitekta Bogdana Bogdanovića, sanjamo zemlju u kojoj više neće biti spomenika žrtvama. Vjernici i ja osobno, stojimo pred pitanjem: koji je to Bog u koga vjerujem, da li je to univerzalni ili partikularni Bog, neki nacionalni moloh koji jede ljudsku djecu? Pitam se zatim, poštujem li spomenike kojih je ova zemlja prepuna. Jedno od rješenja jest da počnemo poštivati spomenike drugih i da ih istovremeno prestanemo sijati. U kršćanstvu kao i u islamu, prema temeljnim predajama, prema Bibliji i Kuranu, Bog je milostivan i za one koji ne vjeruju. On se ne brine toliko za pravovjerje, koliko za patnje drugih. Tu su položeni i veliki zadaci za vjernike i religijske institucije. Zahvaljujem vam na pozornosti.

Husein efendija Smajić⁵⁹: Vjerske zajednice nisu odgovorne za ono što se dogodilo od 1992. do 1996.

Vjerske zajednice su 1996. godine morale da kažu javnosti, a pogotovo vjernicima, da u Bosni i Hercegovini nije vođen rat vjerski i da vjerske zajednice, izuzimajući pojedince, nisu odgovorne za ono što se desilo od 1992. do 1996. godine. Prvo su istina i pravda i pomirenje, dakle, puna sloboda žrtava da kažu istinu i mogućnost javnog kazivanja o ovom ratu. Treba obavezati sve institucije da iznesu sve podatke o ratnim zločinima s kojima raspolažu. Prikrivanje ratnih zločina takođe predstavlja ratni zločin. Drugo: privođenje svih ratnih zločinaca sudu, međunarodnom ili nacionalnom. Islamska zajednica će sudjelovati u svakom projektu poput REKOM-a pod uslovima uvažavanja istine i pravde.

Otac Vanja Jovanović⁶⁰: Pomirenje jednih s drugima je proces

Nema religije za koju je čovjek nešto što nije dobro i nema religije koja kaže da nekog drugog čovjeka, koji je različit od mene, takođe nije stvorio Bog.

Što se tiče uloge crkava i vjerskih zajednica u pomirenju, to jeste u suštini vraćanje na izvor vjere. Znam da mnogi ljudi van vjerskih zajednica imaju problem kada nas posmatraju. Doživljavaju nas kao nekakve nevladine organizacije, nekakve pokrete. Ne, mi smo ljudi koji smo svoj život opredjelili ka Bogu i duboko sa sigurnošću vjerujemo u Njegovo postojanje i naše postojanje u Njemu. U tom smislu mi kažemo: Pomirenje jednih s drugima je proces. Čovjek nije mašina koja se može naviti. Čovjek nije projekat, gdje će neko napraviti plan i reći nekome ko je izgubio muža, ženu ili dijete: „e, sad ćeš ti da se pomiriš i funkcionišeš tako i tako u tom društvu“. To ne može, to nije lako, to je proces koji traje. Ono što možemo mi učiniti, jeste ulivati vjeru i vraćati ljude na izvor.

59 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

60 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Jakob Finci⁶¹: Pomirenje preko povjerenja

Kada bi se prihvatili uslovi koje judaizam traži, REKOM bi bio apsolutno suvišan. Naime, judaizam traži prvo da onaj koji je zgrješio prihvati svoju grešku i traži oprost. I taj oprost traži ne samo jednom nego traži tri puta, a ako mu onaj koji je uvrijeđen i povrijeđen ne oprost, onda mora da mu traži još tri puta, sa tri prijatelja koja će lobirati za njega. Pored toga, onaj ko je zgriješio mora da plati štetu, da isplati naknadu koja je možda i veća od štete koja je prouzrokovana; onda je određena vrsta kazne, i tada mu je dat oproštaj. Drugim riječima, kad bi se to moglo postići na prostorima bivše Jugoslavije, REKOM ne bi bio potreban, jer bi se svi jednostavno izvinili jedni drugima, platili odštetu i oprostili. Naravno, ima onih koji ne opraštaju - a za takve, ako ne prihvate oprost tri puta uz tri svedoka koji će podržati zahtjev, smatra se da je njima grijeh namiren, jer je taj bio dužan da oprost. Čak i ako umre onaj koji je povrijeđen ili uvrijeđen treba mu onaj koji je zgriješio otići na grob, na sahranu, i u prisustvu deset ljudi tražiti oprost za svoje grijehe, a njegovim nasljednicima platiti štetu. Ako nema nasljednika ili se ne zna ko su oni, treba da isplati sudu da bi sud time raspolagao. Samo žrtva može oprostiti i niko ne može oprostiti u ime žrtve. U ime žrtve niko ne može oprostiti. Tako da pomalo čudno zvuči kad mi tražimo da se jedan narod izvini drugom narodu. Nikad nije cijeli narod kriv. Uvijek se radi o pojedincima. Kad govorimo o pomirenju, barem iz vidika BiH, mislim da treba prvo da govorimo o povjerenju kojega nema. Dok ne ostvarimo povjerenje jedni prema drugima, teško će biti pomirenja.

Hodža Rexhep Lushta⁶²: Istinski dijalog i razumevanje između suprotstavljenih strana najbolji je način za opraštanje i pomirenje

Filozofi će raspravljati o konceptu istine i o tome kako je dostići, dok nama, u međuvremenu, kao verskim vođama, ostaje da tragamo za činjenicama i da na osnovu njih, otkrivenih činjenica, dajemo svoju verziju ove istine.

A jesmo li mi spremni za istinski mir? Dvadeset godina posle krvavog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i četrnaest godina posle rata na Kosovu, posledice rata još su prisutne. Na Kosovu imamo još oko 1.750 nestalih lica o čijoj se sudbini ne zna ništa, a imamo i priličan broj silovanih žena koje traže obeštećenje i pravdu. Posledice rata se primećuju svuda, u dušama ljudi pogođenih ovim ratovima – svako na svoj način pokušava da nađe mir koji je izgubio zbog tih dešavanja.

Kao član Koalicije za REKOM-a, mislim da je REKOM jedina sveobuhvatna inicijativa, a ujedno i najozbiljnija do sada, koja je krenula korak dalje u istraživanju istine. Uzimajući u obzir da je uticaj verskih lidera u regionu ogroman, mislim da neki verski krugovi nisu dovoljno učinili da među vernicima ugase mržnju i nacionalizam, već čine suprotno – bilo je i ima još slučajeva kada verski lideri svojim govorima utiču i još više promovišu mržnju između naroda, a toga ne bi trebalo da bude u našoj sredini.

61 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH

62 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Kao verske vođe, razgovaramo sa rukovodiocima, tražimo da i oni učine nemoguće u pronalaženju puteva koji će nas odvesti prema jednom održivom miru, uvek uzimajući u obzir da je rat iza sebe ostavio posledice kao što je, recimo, sudbina nestalih. Mi tražimo da kao verske vođe podignemo glas, da utičemo na naše vlade da se obelodani sudbina nestalih, jer je ovo jedini mogući način da se zaleče rane porodica nestalih; nesumnjivo da će to omogućiti postizanje pomirenja i održivog mira.

Podršku REKOM-u treba shvatiti kao misiju i dug prema našim žrtvama. Sa teološke tačke gledišta, vera nas uči da budemo srdačni, tolerantni, darežljivi i plemeniti, nikako okrutni i agresivni – a ponajmanje zločinci koji uzimaju nevine živote. Ako želimo biti među onima koji su primer dobrote, sa našim vernicima treba da budemo iskreni i spremni da opraštamo. Ako smo deo onih koji se osećaju krivim, za dela koja su počinjena treba tražiti izvinjenje. Ako smo deo onih koje misle da su nad njima počinjeni zločini i da su žrtve, moramo biti spremni da oprostimo kad nam druga strana nudi izvinjenje.

U društvima u tranziciji pod izvinjenjem se podrazumeva proces suočavanja dveju strana koje su donedavno međusobno ratovale i sada su spremne da sednu za zajednički sto, da pregovaraju i saslušaju jedna drugu. Da čuju tuđu patnju i žrtvovanje i da priznaju identitet drugog. To bi bio put suočavanja dveju strana koje bi zatim razgovarale o prošlosti, imajući pred sobom činjenice o tome ko je šta učinio. I posle toga neka ostane u rukama žrtava da odluče kako će postupiti spram onih koji su počinili zločine. Međutim, iskustvo žrtava u različitim društvima širom sveta ukazuje na to da su traženjem izvinjenja za počinjene zločine žrtvama otvoreni putevi za praštanje. Tako nešto ne može se nametnuti, ali treba da se stvore uslovi za istinski dijalog i razumevanje između samih strana. Mislim da je ovo najbolji način za opraštanje i pomirenje.

Christopher Lamont⁶³: Odgovornost i praštanje su komplementarne perspektive

Uloga verskih zajednica – njihova stvarna, ali i tentativna uloga u kontekstu pomirenja – u javnosti još uvek nije dovoljno dobro shvaćena. To je delom i zbog toga što su teorija i praksa u ovoj oblasti evoluirale u dva paralelna pravca. Jedan je zasnovan na shvatanjima tranzicione pravde i pomirenja koja su usađena u sekularnu tradiciju izgradnje vladavine prava i međunarodnog humanitarnog prava, i taj pravac posmatra tranziciju i pomirenje kao funkciju ovih procesa. Drugi, paralelni pravac posmatra pomirenje iz određenih perspektiva koje su nam danas već predočene, i koje naglašavaju donekle različite koncepte. Tako sa jedne strane imamo princip neodređenosti koji je duboko usađen u sekularnu tradiciju jačanja i izgradnje vladavine prava, dok se sa druge pojavljuju reči koje smo danas puno puta čuli tokom nekih prethodnih izlaganja – reči poput praštanja, iskupljenja i pokajanja. Postavlja se pitanje da li je moguće pronaći zajednički jezik i tlo, odnosno otvoriti dijalog između te dve tradicije, to jest paralelnih pravaca. U tom smislu, prilika zaista postoji – iako samo na površini, mada su „kapilari“ u suštini isti. Često smo ovde

63 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

mogli da čujemo reči poput odgovornosti, na primer, ili praštanja. Ali, kao što smo već naučili iz nekih od prethodnih izlaganja – čim zagrebemo površinu, značenje tih reči se menja u zavisnosti od tradicije kojoj se priklanja sam posmatrač. Na primer, ukoliko definišemo odgovornost, odnosno njeno značenje na osnovu prvog pravca koji sam opisao, onda ta reč označava individualnu odgovornost pred zakonom u kontekstu sprečavanja nekažnjivosti. Nasuprot tome, odgovornost koju su opisali neki od prethodnih panelista – zapravo označava odgovornost koja je metafizička, i koja postoji u nekoj drugoj oblasti ili domenu. Kako je moguće približiti ta dva shvatanja? Drugo pitanje, i druga poenta koju bih želeo da iznesem, tiče se njihovih različitih akcenata – jedan pravac naglašava odgovornost, drugi ističe praštanje. U tom smislu, možda ste u stanju da primetite i određenu komplementarnost te dve perspektive – dok je prva usmerena na optimističko tumačenje procesa odgovornosti, druga bi mogla da bude iskorišćena kao resurs za ispitivanje nekih širih pitanja. Ali, kao što je već rečeno, iako je zaista neophodno razumeti ulogu različitih zajednica u čitavom procesu pomirenja, podjednako važno je i za trenutak zastati i razmisliti o ulozi verskih zajednica i njihovih lidera u pronalaženju i pružanju utehe.

Fra Ivo Marković⁶⁴: Ideji pomirenja treba vizija i iskorak

Zovem se Ivo Marković, Religijska služba, ili još više hor *Pontanima*, pa ću nešto malo reći o umjetnosti. Čini mi se da nam trenutno u procesu pomirenja nedostaje perspektiva, vizija; mi imamo jedinu viziju, to je ujedinjuća Evropa. Mislim da bi bilo vrlo važno imati ideju koja bi povukla sve ljude. Za to, po mome sudu, ostaje samo umjetnost. Ja bih spomenuo nekoliko aspekata umjetnosti koji su vrlo važni, a danas nisu spomenuti. Bertold Brecht govori o *Verfremdungseffekt*, engleski *astonishing effect*. To je zapravo „začudjući efekt“, da se ljudi iznenade što su o nečemu tako mislili, pa se i promijene. Najbolji umjetnici u tome su pjesnici, književnici, novinari, komentatori, osobito kad nastupaju na radiju i televiziji. Drugu ideju dao je filozof Hans Georg Gadamer. On gleda na umjetnost kao - otprilike - na igru. Umjetnost stvara energiju koja ovde može djelovati. Umjetnost koja bi prevazilazila granice, *cross border*, kad nastane u Bosni da može osvojiti i Srbiju, pa i druge dijelove regije. Ono što hoću reći jeste to da ideji pomirenja ovdje treba vizija i iskorak.

Nataša Kandić⁶⁵: Razumevanje i tumačenje pojma i procesa pomirenja

Moj zadatak je da pokušam da u kratkim crtama predstavim kako se pomirenje razume u regiji. Danas smo čuli brojne definicije tranzicione pravde i pomirenja, a sada da vidimo kako mi razumemo pojam pomirenja i kako to razumeju organizacije civilnog društva, udruženja žrtava i žrtve, kako oni vide put do pomirenja. Rekla bih da postoji nekoliko prepoznatljivih inicijativa, pogleda ili mišljenja o tome kako to treba da se sprovede ili kako da dođemo do pomirenja. Počela bih od Bosne i Hercegovine, i od predloga eksperata UNDP-a koji prate dokument o kojem smo danas slušali, a to je Strategija tranzicione pravde u BiH. Stav UNDP eksperata je da je suviše rano za osnivanje nacionalnih komisija za istinu, da ostaje mogućnost za povezivanje sa regionalnim

64 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

65 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH.

inicijativama, ali da je u BiH u ovom trenutku najvažnije stvoriti javni prostor, i oni predlažu da to bude Forum za istinu, u kojem bi se govorilo, iznosile bi se ideje, mišljenja, predstavljale studije, rezultati istraživanja o tome šta se dogodilo u prošlosti; da to bude platforma za ispovesti koje samim tim što će biti izgovorene, mogu vremenom da vode i približavanju viđenja o onome što se dogodilo u prošlosti. Nije reč o usvojenoj, odnosno zvaničnoj inicijativi, ali budući da prati zvanični dokument Strategije tranzicione pravde i da iza nje stoje eminentna imena eksperata tranzicione pravde, ovaj predlog treba uzeti ozbiljno i razmišljati koji su potencijali predloženog državnog foruma za istinu u postizanju pomirenja. U nekim krugovima civilnog društva u Srbiji smatra se da nema pomirenja ukoliko određena društva ne sprovedu denacifikaciju. Ta ideja polazi od nemačkog iskustva, nikada nije detaljno elaborirana, ali zagovarači denacifikacije ukazuju da Srbija treba da pođe od onoga što je ona učinila drugima i da će na taj način pokrenuti proces pomirenja. Treća, javno prepoznatljiva inicijativa, koja se može prepoznati u tekstovima, usmenim izlaganjima, na konferencijama, jeste viđenje civilnog društva na Kosovu o tome da je uslov za pomirenje da Srbija, njene zvanične institucije, najviši predstavnici te države, priznaju i izvine se za zločine koje su počinili prema Albancima, počevši od masovnih zločina do proterivanja. I to je, prema zagovornicima tog pristupa, uslov koji može da otvori put prema pomirenju.

Svi se slažu, čak i oni koji se ne slažu da su sve žrtve jednake u smrti, da je javno priznanje žrtava uslov pomirenja, ali za razliku od praktičara i teoretičara tranzicione pravde, političari pomirenje dovode u vezu sa presudama generalima kao dokazom zločina prema narodu. To se moglo jasno videti nakon oslobađajućih presuda hrvatskim generalima, kada su političari iz Srbije poručili: „eto, ova oslobađajuća presuda hrvatskim generalima je kraj pomirenja“. U osnovi takvog političkog, zvaničnog stava, stoji razumevanje da, ako nema presude za zločine koji su počinjeni prema srpskom narodu, onda nema ni uslova za pomirenje. Tako da je, čini mi se, upravo zbog takvog razumevanja procesa i pojma pomirenja, jako dobar i važan ovaj naš pokušaj da u raspravu o instrumentima utvrđivanja činjenica o prošlosti uključimo istraživače i teoretičare iz redova akademske zajednice, kako bismo zajedno pokušali da uključimo i političare u debatu o pomirenju. Rekla bih da jedan od današnjih zaključaka ipak jeste da je pomirenje proces, i da znači dugi put. Taj put mora da bude osmišljen i viđen, definisan, određen i konkretnim postupcima i merama koje će nas dovesti do toga da se složimo da nam je za pomirenje potrebno saosećanje sa drugima, priznanje i uvažavanje drugih, poverenje, poštovanje, i da smo te vrednosti propustili da gradimo, ne samo nakon ovog rata nego i nakon prethodnih ratova. To znači da nam je zadatak da svakodnevno podsećamo političare na opšti interes, kako bi oni menjali svoje razumevanje pomirenja, da ih uverimo, da im pokažemo da pomirenja nema bez priznavanja drugih. A ako uslovljavamo pomirenje priznavanjem samo naših žrtava, bojim se da nećemo dobiti ono što mi hoćemo: pomirenje, i danas nekoliko puta istaknuto, koje će se zasnivati i na poverenju i na javnom priznanju drugih i njihovih ličnih istina. U zavisnosti odakle govore udruženja žrtava, mi takođe imamo bezbroj različitih mišljenja i pogleda o tome šta je poverenje. I danas smo mogli da čujemo da postoji potreba žrtava iz Bosne i Hercegovine da budu javno priznate ne samo nepravde prema njima nego da budu javno priznate i pravne kvalifikacije krivičnih dela koje su zapravo u nadležnosti Haškog tribunala i domaćih sudova.

Kada imamo različita mišljenja, poglede o tome šta je pomirenje i koliko u tom procesu pomirenja vidimo druge, u čemu je osobenost ove inicijative REKOM? Danas je, da ponovim, nekoliko učesnika pomenulo da moramo stati na put balkanskoj kulturi i praksi da su žrtve posmatrane kao brojevi i da je ta kultura sećanja zapravo uvek bila kultura nadmetanja u brojkama. Upravo ova inicijativa REKOM polazi od toga. Nema javnog priznanja ni žrtava iz sopstvene sredine ukoliko nema njihovih imena, ukoliko ne znamo njihov identitet i ukoliko ne znamo okolnosti u kojima su te žrtve izgubile život ili nestale. Nismo još blizu tome, ali svi oni koji su okupljeni oko Inicijative REKOM, shvatili su već pre nekoliko godina da nije dovoljno samo zalagati se za primenu regionalnog pristupa u utvrđivanju činjenica o prošlosti, s obzirom na to da očekujemo da države budu nosioci međudržavnog projekta REKOM; imajući u vidu kakve su naše državne institucije, mi tu ideju moramo da podržimo u ostvarivanju našeg osnovnog zadatka, a to je da pripremimo podatke i činjenice na kojima se zasniva forenzička istina za javno priznanje žrtava. Otuda *Kosovska knjiga pamćenja*, otuda *Bosanska knjiga mrtvih*, otuda sada napreduje dokumentovanje pojedinačnih žrtava rata u Hrvatskoj, otuda dokumentovanje ljudskih gubitaka Srbije i Crne Gore, dokumentovanje okolnosti u kojima su policajci i vojnici Srbije i Crne Gore izgubili život u ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Imenovanje žrtava nam daje okvir za ono što mi ne možemo da uradimo, a to je javno priznanje žrtava. Tome države mogu dodati još jedan važan element koji ne možemo mi, iako zdušno zagovaramo ovu ideju, i ako budemo uspeli da dokumentujemo sve pojedinačne žrtve, javno priznanje mora da bude praćeno javnim svedočenjem. Ispovesti žrtava se moraju čuti, mora se čuti glas žrtava iz Knina u Zagrebu, albanskih žrtava u Beogradu, ali isto tako i glas srpskih žrtava u Prištini. Mora se čuti glas izbrisanih iz Slovenije, ma koliko mislili da je to drugačije nego što su masovne grobnice napravljene posle 1991. ili tokom 1998. i 1999. godine na Kosovu. I sada, moj zadatak je da vas pozovem da komentarišete i iznesete svoje argumente u odnosu na prezentirane civilne i zvanične inicijative. Sasvim je moguće da inicijativa ima više, i da ih nisam sve navela. Sve ih treba mapirati i analizirati njihove potencijale. Kao zagovaračica Inicijative REKOM smatram da sve to ima veliki potencijal. Ova inicijativa ima rezultate i preciznu sliku o tome šta treba uraditi da bismo bili bliže ne samo koegzistenciji nego i poverenju, izgradnji kulture saosećanja, solidarnosti i neponavljanju zločina. Inicijativa REKOM je do sada pokazala da utiče na smanjenje etničkih i političkih tenzija u regionu, da ima potencijal da približi one koji su se donedavno videli na neprijateljskim stranama. Ima potencijal da okupi veliki broj istraživača i naučnika koji se na dobrim univerzitetima bave nama i našom prošlošću, koji mogu da podstaknu akademske zajednice u postjugoslovenskim zemljama. Svesni smo da nam je trebalo dve godine da uverimo predsednike država u regionu da je ovo njihov posao, da ih ubedimo da oni imenuju svoje lične izaslanike u Regionalnu ekspertsku grupu za REKOM. Molim vas da imate u vidu da nema sukoba, kao što je rekao profesor Zdravko Grebo, jer ova Inicijativa REKOM nema nikakvih posebnih interesa da umanjuje značaj nasleđa Haškog tribunala. Ali postoji jedna bitna razlika između Inicijative REKOM i sudova. Evo primera, kako bi vam bilo jasno o čemu govorim. Za one koji ne znaju, 1. juna 1992. godine u opštini Zvornik je oko 700 Muslimana, muškaraca, zarobljeno, odvojeno od porodica, i zatvoreno u Školsko-tehničkom centru u Karakaju kod Zvornika. U roku od nedelju dana svi su ubijeni, na najžurniji način. Još uvek posmrtni ostaci svih njih nisu nađeni.

U Beogradu je tri i po godine trajalo suđenje bivšem predsedniku opštine Zvornik, komandantu Teritorijalne odbrane i grupi pripadnika srpskih dobrovoljačkih formacija koje su izvršile ovaj zločin – za njih je to bilo herojsko delo i dokaz njihovog patriotizma. Sud je utvrdio da su optuženi odgovorni sa smrt 300 a ne za 700, koliko je ukupno streljano. Kako je moguće da sud osudi dvojicu optuženih i desetak direktnih počinilaca za manje od polovine ljudi koji su ubijeni? Sud nije raspolagao izveštajima o ekshumacijama i potvrdama o smrti, delom i zbog toga što nisu svi ekshumirani i identifikovani, te se u aneksu presude navode imena samo 300 ljudi. S druge strane, nevladine organizacije dokumentovale su okolnosti smrti 700 ljudi, imenom i prezimenom. U tome je taj potencijal Inicijative REKOM – može da ispravi ograničenja koje nosi sa sobom sudski postupak i da izgradi potpuniju činjeničnu sliku o tome šta se događalo. Mi iz Koalicije za REKOM volimo da kažemo da će REKOM dati forenzičku sliku o prošlosti. Ako uz forenzičku sliku uspemo da ustanovimo okolnosti stradanja svake pojedinačne žrtve, onda je regionalna komisija, bilo kako da se zove, nadohvat ruke, i bila bi greška političara koji ne bi toliko rad, toliko podataka, toliko činjenica i forenzičke istine iskoristili prvi put u balkanskoj kulturi za jedno dobro delo, koje ima potencijal da spreči ponavljanje zločina.

Hrvoje Klasić⁶⁶: Proces pomirenja ne može se posmatrati odvojeno od procesa razumjevanja

Proces pomirenja zbilja ne možemo promatrati odvojeno od procesa razumjevanja prošlosti, odnosno nema pomirenja bez razumjevanja ili kontekstualiziranja povjesnih procesa. Znanstvena zajednica povjesničara na ovim prostorima još uvijek je jako opterećena nacionalizmom koji je često upakiran u patriotizam. Historiografija je još uvijek prečesto sluškinja politike, a o multiperspektivnosti zbilja možemo govoriti u tragovima, posebno kada govorimo o udžbenicima. Ja sam jučer, prije nego što sam došao ovde, u Zagrebu na jednom okruglom stolu upravo govorio o multiperspektivnosti u udžbenicima povjesti, i naveo sam jedan primjer izraelsko-palestinskog udžbenika gdje se jednoj te istoj temi pristupa tako da se s jedne strane daje izraelski izvor, s druge strane palestinski. Pokušavam zamisliti takvu situaciju na ovom našem području i nekako mi je još uvijek vrlo teško zamisliva. Ono što nam nedostaje - govorim o znanstvenoj zajednici povjesničara, bez obzira na pojedinačne pokušaj - jeste dijalog, i to dijalog unutar svake historiografije, nacionalne historiografije, ali i dijalog unutar različitih, odnosno državnih historiografija. Mi vrlo često ulazimo u, nazvaću to tako, znanstveni (možete tu iščitavati i neke druge pojmove) lar-purlartizam. Mi sami sebi sa našim istraživanjima postajemo svrhom. To što napišemo manje-više ne čitaju čak ni naše kolege, a društvo u najvećoj mjeri od toga ima vrlo, vrlo malo koristi. Ali bih volio da ljudi komentiraju, da moji studenti komentiraju moju knjigu onako kako su komentirali seriju koju je napravio Oliver Stoun: ta je serija utemeljena na znanstvenim činjenicama i pokazatelj je jednog novog pristupa, kombinacije umjetnosti, znanosti, medija i tako dalje. Po meni je apsolutno poželjna, kada pred sobom imamo generacije koje na svijet i na znanje gledaju ipak drugačije nego što se gledalo prije 30, 40 ili 50 godina.

66 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17 –18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Zoran Pajić⁶⁷: Ponavlja se međugeneracijski ciklus „istorijskog obračuna“ i nasilja

Mene posebno zanima odnos između tranzicijske pravde i pomirenja, a o tome mislim da ne postoji dovoljno razumijevanja u javnosti, pa čak ni među dobro informisanim zagovornicima jednog i drugog procesa. Zbog toga sam zahvalan Hrvoju Klasiću koji je precizno ukazao na istorijski kontekst identifikacije ratnih zločina i njihovih počinitelja u postjugoslovenskim ratovima. Zaista je zapanjujuće sa kakvom je lakoćom najšira javnost reaktivirala izraze „četnik“, „ustaša“, „balija“ i kako su oni postali dio svakodnevnog zvaničnog i nezvaničnog narativa o ratu. Kao da se podrazumijevalo da ćemo nastaviti gdje smo bili stali 1945. godine! Iz ovoga se može zaključiti da, ako je i bilo napora da se pristupi pomirenju poslije građanskog rata u Jugoslaviji (1941–1945), bili su ili površni ili neiskreni. Primjer koji ću pomenuti seže još dalje u prošlost. Postoji jedan video-klip BBC 2 koji je snimljen sredinom 1992. tokom opsade Sarajeva. Reporter BBC-ja prilazi vojniku Vojske Republike Srpske koji leži pored mitraljeza na Trebeviću i koji puca nasumice na Sarajevo, i pita: „Pa, dobro, na koga pucaš dolje? Ko ti je na nišanu?“ Vojnik lakonski odgovori: „Pa, Turci, bogati.“

U istom smislu je Žarko Puhovski primijetio da udžbenici kojima smo se mi služili generacijama očigledno nisu otkrivali pravu istinu te istorije. Zato se mi tako lako vraćamo na Turke, na ustaše i četnike. Taj međugeneracijski ciklus „istorijskog obračuna“ i nasilja stalno se ponavlja i novim generacijama redovno se ispostavljaju računi njihovih predaka.

Htio bih da vašu pažnju skrenem na jedan fenomen koji je, posebno u BiH, veoma rasprostranjen. Radi se o skepticizmu sa kojom javnost dočekuje izjave izvinjenja i žaljenja koje se povremeno čuju od najviših političkih predstavnika susjednih zemalja. Uglavnom se izražavaju sumnje u njihovu iskrenost, pravovremenost, često ih se diskredituje kao iznuđene ustupke Evropskoj uniji ili Americi. Umjesto da ih bošnjačka javnost (kojoj su ova izvinjenja najčešće upućena) prihvati kao „face value“, tj. onakva kakva su od riječi do riječi i sa težinom koju nosi ličnost koja izražava žaljenje (šef države ili vlade, predsjednik parlamenta) – očekuje se nemoguće. Što reče jedan moj prijatelj, kada bi se predsjednik Srbije Nikolić javno spalio na platou Skenderije, Sarajevo bi reklo da je podmetnuo dvojnika. Dakle, prihvatiti izvinjenja, kakva su - takva su, i njima stalno podsjećati njihove davaoce da moraju ići i dalje i odgovornije u stvaranju političkih pretpostavki za pomirenje – jedina je opcija.

S druge strane, ukazao bih na mnogo kompleksniji aspekt pomenutog fenomena skepticizma u pogledu prihvatanja izvinjenja. Mislim da se u javnosti počelo suviše rano, gotovo neposredno po završetku rata u BiH, govoriti o pomirenju. U zagovaranju pomirenja prednjačile su neke nevladine organizacije, često podstaknute retorikom poznatih humanista iz inostranstva, od kojih mnogi nisu razumjeli dubinu niti sve nijanse rata u bivšoj Jugoslaviji. Za ogromnu populaciju žrtava i svih onih koji su se osjećali teško ranjeni ovim sveobuhvatnim međunacionalnim sukobom, svaka

67 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

pomisao na pomirenje bila je preuranjena i isforsirana. Prvo nas je „preplavila“ terminologija pomirenja (dijalog, sučeljavanje sa drugom stranom, koegzistencija, zajednička bol, gubitak za sve, itd.), a da još nije bilo jasno šta su bili uzroci rata, ko su bili naredbodavci zločina, ko je imao kakav ratni cilj u tom haosu. Drugim riječima, insistiralo se na pomirenju, a da nijedan mehanizam tranzicione pravde nije bio ponuđen i stavljen u funkciju tog procesa. Saznanja o svim činjenicama zločina i dan-danas su nepotpuna, poricanje zločina u svim nacionalnim zajednicama već je postalo dio nacionalne kulture i identiteta, nije uspostavljen konzistentan sistem retribucija i kompenzacija za žrtve, nivo satisfakcije koji se nudi žrtvama putem sudskih presuda počiniocima zločina nedovoljan je, i sl. Jednom riječju, dok se ovi preduslovi ne počnu ispunjavati, neozbiljno je i arogantno govoriti o pomirenju.

Na kraju, mislim da mi kao protagonisti procesa tranzicione pravde treba u stvari da istražimo, da upitamo žrtve i sve one koji žive u prošlosti, da li će pomirenje promijeniti njihovu svakodnevicu. Jedini, kako bih rekao, nenacionalni spomenik, koliko ja znam, nalazi se u Sarajevu. To je spomenik ubijenoj djeci Sarajeva, gdje nema nikakve reference na bilo koju stranu u ratu.

Spomenka Hribar⁶⁸: Pomirenje: proces ili konačni cilj?

Stvar kulture nije samo da razara ideologije, različite idologeme, nego i da stvara osnovicu za život u budućnosti, da vrednostima koje su sve razarane u ratu daje novi smisao ili možda novi niz vrednosti. Novi niz vrednosti može se zasnivati samo na četiri prastare vrednosti, ili iskonske vrednosti, a to su: svetost života, posvećenost mrtvih, dostojanstvo čoveka i zlatno pravilo. Sve ove četiri iskonske vrednosti pratimo od početka u nenapisanom obliku, a kasnije su ih sve religije uzele u svoje učenje i dakako ih ideologizirale.

Svetost čoveka znači priznanje da je čovek smrtno biće, u tom smislu jedinstveno biće; svaki čovek je poseban, sa smrću ili ubistvom čoveka ne uzima se samo sva njegova budućnost, nego i pravo na prirodnu smrt. Zbog toga čoveka ne smeš ubiti, jer ga ne možeš oživeti. Ako nešto ne možeš popraviti, ispraviti, onda to ni u kom slučaju ne smeš raditi. I zbog toga države koje su na razini kulture takve spoznaje ukidaju smrtnu kaznu.

Druga vrednost: posvećenost mrtvih – ako malo pogledamo u prošlost, u Jugoslaviju, znamo da su neke žrtve bile glorificirane, a druge potiskivane u zaborav i pokrivane ćutanjem, i tako implicitno latentni rat traje i dalje. Zbog čega? Dok ne pokopamo, dok ne sahranimo sve mrtve, i jedne i druge, dok diskriminišemo jedne mrtve nasuprot drugima, nema i ne može biti mira i rat nije zaključen. To smo mi doživeli; a bilo je već spomenuto da su se radikalne grupe nazivale među sobom i četnicima i ustašama ili su jedni drugima to prebacivali. Dakle, rat treba okončati! Već je bilo mnogo reči o tome, o zločinima koje treba postaviti pred sud.

Treća vrednost je dostojanstvo čoveka. Samo čovek ima odnos do smrti, do svojeg konačnog bitka, i u tom smislu do bitka kao takvog. Čovek nema dostojanstvo zbog toga da bi bila

68 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

neukaljana njegova duša, kao što to govore religije, nego baš zbog toga što je smrtno biće, što je biće obdareno bolom.

Četvrto pravilo je zlatno pravilo, što znači: ne čini drugome ono što ne želiš da drugi učini tebi.

To su četiri regulative na kojima se zasniva i ustanovljava novi ili prastari, kako god hoćete, niz vrednosti koje omogućavaju život u budućnosti. Za pomirenje je potrebna demokratija na razini politike, a na razini društva sloboda stvaralaštva, da ljudi mogu svoje traume, svoju žalost, svoje patnje da prerade i time da ih prevaziđu; i na trećoj razini je nivo individue, pojedinca koji za sebe mora da obavi proces: Svako ko nosi u sebi strahote, strašne uspomene, patnje, mora da doživi katarzu, da prevaziđe mržnju i želju za osvetom.

Moram da napomenem da redukcija pomirenja na individualnu razinu ni u kom slučaju nije primarna; u tom slučaju svaljujemo krivicu na pojedinca za sve prošle patnje, a to naravno ne stoji. Treba ustanoviti krivicu i na nacionalnoj i na nadnacionalnoj razini, dakle na društvenoj razini: sve dok se ne ustanove gresi i međusobni gresi nema pomirenja.

Da odgovorim na pitanje: pomirenje – proces ili konačni cilj? Ako uzmemo da je pomirenje konačni cilj, znači da ga razumemo kao neku nirvanu gde svi misle jednako. To je suprotno od pomirenja. Jer tamo gde svi misle jednako, ne treba pomirenje, oni su već „pomireni“. Pomiriti se moram sa onim sa kojim se nikako ne mogu slagati u njegovoj interpretaciji bilo čega, prošlosti ili nekih drugih sporova. No moram živeti sa njim u toleranciji, kako bi uopšte bilo moguće živeti normalno i ljudski. Pomirenje je cilj, ako za cilj uzmemo permanentno traženje puta do drugoga, da drugog čoveka razuzemo kao drugo ja: da tražimo neku toplinu u međuljudskim odnosima, jer to je ono što nam treba.

Temelj pomirenja je saosećanje; to je ono što ostvaruje ljude pomirenja, ljude nove/stare etike, i ono što nam otvara budućnost.

Denisa Kostovicova⁶⁹: Proces pomirenja primarno se odigrava kroz komunikaciju

Moj zadatak je da definišem pomirenje, ali će moje celo izlaganje zapravo biti o tome zašto to nisam u stanju da uradim. Stoga bih želela da vas provedem kroz nekoliko različitih načina razmišljanja o pomirenju. Nadam se da, kada budemo saslušali stvarne probleme i potrebe žrtava, ova vrsta akademskog razmišljanja neće izgledati beznačajno, i da će pružiti neke smernice za razmišljanje o tome šta bi pomirenje moglo da podrazumeva na zapadnom Balkanu. Pomirenje je veoma važan koncept, jer je ujedno i pokazatelj uspeha tranzicione pravde. Tako često možemo čuti procene delotvornosti Haškog tribunala, i one su uglavnom izražene u apsolutnim kategorijama: na primer da Haški tribunal na kraju nije doveo do pomirenja u regionu. Nasuprot tome, mnogi drugi će tvrditi da Tribunal ipak jeste postavio određenu osnovu za pomirenje, recimo utvrđivanjem pravne istine. Međutim, koncept pomirenja puno je kompleksniji od toga. Mnogo je lakše reći šta

69 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17 –18. 05. 2013. Jahorina, BiH

pomirenje nije. Mislim da je veoma interesantno i to što su neki predstavnici državnih institucija i civilnog društva ovde izneli tvrdnju da pomirenje nije politika „oproštaja i zaborava“, niti bilo kakva vrsta relativizacije odgovornosti ili izjednačavanja krivice – što odražava i stavove sadržane u većem delu stručne literature iz te oblasti. Ukoliko bismo u rečniku pogledali sinonime za pojam pomirenje, oni bi nam otkrili pravu kompleksnost tog koncepta. Pomirenje se tiče obnove prijateljskih odnosa, približavanja ličnih pogleda i stavova, i uspostavljanja konzistentnosti. Ali, upravo se ti aspekti nakon masovnih zločina nameću kao posebno teški i problematični. Kako možemo biti sigurni da je obnova prijateljskih odnosa nešto čemu treba težiti – ukoliko su ti odnosi na kraju doveli do sukoba i patnji? Šta je, onda, srž pomirenja? U njegovoj srži su odnosi, i struka ga posmatra kroz horizontalne, ljudske odnose grupa i pojedinaca, i vertikalne odnose koji postoje između zajednica i institucija. To smo danas mogli da čujemo i na primeru Severne Irske. Poverenje je, stoga, potrebno izgraditi ne samo između zajednica već i među ljudima i institucijama. To su dve pozornice pomirenja – društvena i institucionalna. Ali, kako se do pomirenja stiže? Ukoliko je pomirenje zasnovano na odnosima ukorenjenim u poverenju, koji je to onda put koji nas vodi iz nepoverenja i patnje u poverenje i pomirenje? Traganje za odgovorima u stručnoj literaturi tu postaje mnogo problematičnije. Htela bih da se fokusiram na jednu konkretnu ideju iz stručne literature. Reč je o značaju koji istine i činjenice imaju u procesu pomirenja. Kako nam one pomažu da dođemo do nekog vida pomirenja? Brojni autori govore o stvaranju kognitivne disonance koja ublažava kognitivni dogmatizam. Kako se taj koncept transformiše u razumevanje procesa pomirenja u postkonfliktnom kontekstu? U kontekstu kriminalnog nasleđa, kognitivna disonanca implicira da procesi kazivanja istine i utvrđivanja činjenica mogu dovesti do izvesne nesigurnosti i sumnje u ispravnost nečijih (svojih) ciljeva ili ideala. Šta to znači u praksi? Ukoliko se osvrnemo na put koji smo prešli u bivšoj Jugoslaviji, primetićemo određeni pomak u razotkrivanju vela potpunog ideološkog poricanja koje je obeležilo posleratni period devedesetih. Sporovi oko činjenica počinjenih zločina, tj. preispitivanje „ispravnosti“ jedne strane dovodi do određenih sumnji u sve tvrdnje koje se nalaze u temelju kognitivne disonance. Tu treba naglasiti da je pretpostavka nevinosti „svoje“ strane bila jedna od najvećih prepreka procesima pomirenja i priznavanju žrtava „druge“ strane. Iako se o žrtvama u regionu mnogo govorilo, različite etničke grupe uglavnom su se bavile samo svojim žrtvama. Dodatno, ono što koncept pomirenja čini teškim za prihvatanje jeste i proširivanje javne debate na pitanja koja prevazilaze okvire činjenica o počinjenim zločinima, i koja uključuju razmatranje motiva, političke dinamike, i slično. Zaključiću ovu sekciju o pomirenju jednim citatom Michaela Ignatieffa: „Istina i činjenice služe sužavanju okvira dopustivih laži o prošlosti“. U skladu sa tim, ukoliko govorimo o svemu što je neophodno za uspešno pomirenje, primetila bih da je došlo do određene kognitivne promene, do promene u načinu na koji ljudi razmišljaju o zločinima, a posebno o zločinima svoje etničke grupe počinjenim u njihovo ime. Na kraju, pitanje pomirenja veoma je kontekstualno. Preduslovi uspešnog pomirenja sigurno će se razlikovati od jedne do druge postkonfliktno oblasti. Da zaključim: šta je to što bih ja mogla da dodam u raspravi o pomirenju? Tu ću citirati Alexa Borrainea koji je rekao: „Pomirenje ne može biti koncept koji se, poput slike, kači na zid.“ Drugim rečima, pomirenje nije nešto statično, već čitav jedan proces. Moje istraživanje sugerise

da, u kompleksnim postkonfliktnim okruženjima, ono ne uključuje samo sukobljene strane iz perioda konflikta, već je potrebno da se odvija i paralelno, unutar svake od strana. U tom procesu ključno je suočavanje sa kriminalnim nasleđem unutar same grupe. Kada stručnjaci govore o konceptu pomirenja, oni zapravo govore o priznavanju i praštanju. Stanley Cohen, jedan od najfascinantnijih autora literature o pitanjima istine, priznanja i pomirenja, smatra da je to ipak „radikalan način suočavanja sa prošlošću“. Neki drugi autori iznose umerenije stavove, tvrdeći da pomirenje nikada ne može biti potpuno. Međutim, i takav pristup odražava činjenicu da je pomirenje proces. Ono nikada nije potpuno, i nikada ne uključuje sve pripadnike suprotstavljenih strana. Uvek će biti pojedinaca koji će se čvrsto držati svojih tvrdo ukorenjenih stavova. Čitav taj proces nikada ne uključuje sve dimenzije pomirenja, barem ne u potpunosti, i verovatno nikada ne može biti potpuno simetričan i recipročan iz ugla svake od strana. Ali, pomirenje treba definisati i kroz održiv proces prevazilaženja svih prepreka koje predstavljaju kultura, rasa, vera i političko opredeljenje. Dodala bih i da se proces pomirenja primarno odigrava kroz komunikaciju. Zapravo, samo mogu da kažem da nema jednostavnih odgovora na pitanje „šta je pomirenje“, a rekla bih i da je na pitanje o „dobrom pomirenju“ još teže pronaći odgovor. Razvoj situacije na Balkanu govori nam da odgovor očigledno ne može biti izražen u apsolutnim kategorijama. Ovde ću se pozvati na Galtunga, koji smatra da se čitavo to pitanje zapravo tiče koegzistencije. Ljudi mogu živeti jedni sa drugima, a pritom nemati nikakve odnose. Stoga je jasno da svaki vid pomirenja zahteva i nešto više u pogledu saradnje koja prevazilazi etničke podele, odnosno granice povučene kolektivnom patnjom. Skupovi kao što je ovaj u stanju su da nam pomognu da bolje shvatimo kako bi pomirenje moglo da izgleda u ovom regionu, i u tome se, bar delimično, ogleda značaj njihovog doprinosa čitavom tom procesu. Struka je u tome pogledu jednoglasna – pojedinačne zajednice „prevode“ koncept pomirenja u svoju stvarnost na veoma različite načine. Na primer, u Čileu, za uspešno okončanje procesa pomirenja bilo je važno prikazati imena žrtava na semaforu jednog stadiona, kao gest javnog priznanja njihove patnje – i to upravo na mestu na kojem im je patnja naneta. Ne mogu vam dati jasan odgovor o tome šta bi pomirenje moglo da podrazumeva na zapadnom Balkanu, ali bih želela da sugerišem da je i samo značenje pomirenja nešto čime se vredni baviti, kako iz ugla trenutnih političkih i drugih izazova, tako i u kontekstu nasleđa brojnih zločina koji su ovde počinjeni.

Nebojša Petrović⁷⁰: Potrebno je humanizovati druge

Daću nekoliko ideja u vezi sa onim što je tema ovog skupa, i za koje mi se čini da je vredno razmotriti ih. Vrlo sažeto, naravno. Prvo, po mome mišljenju, neophodna je veća balansiranoost pristupa kada je u pitanju budućnost. Čini mi se da preteže prošlost koja takođe treba da se uzme u obzir, to podvlačim, da ne ispadne da je treba izostaviti. Treba ukazati i na neke pozitivne primere: šta je, recimo, izbegnuto time što je potpisan Dejtonski sporazum ili šta je izbegnuto time što postoji Haški tribunal. Opštepoznato je da u skoro svim zemljama, i onima sa velikom

70 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05.2013. Jahorina, BiH

demokratijom, stare ratne vođe kasnije postaju predsednici ili premijeri. I ja sam siguran da bi to bilo i ovde da ne postoji Tribunal u Hagu. Treba ukazati na druge pozitivne promene u odnosu na mnoga post-konfliktna područja. Bosna ili bivša Jugoslavija praktično su nedosanjani san i za Demokratsku Republiku Kongo i za Nagorno Karabah i za Kašmir i za izraelsko-palestinski odnos i za Avganistan i Somaliju, da ne nabrajam dalje. Isto kao što ima onih koji su, da kažem, ispred nas: da se vratimo malo dalje u prošlost, to je odnos Francuske i Nemačke. Čuli smo ovde i o Irskoj; mislim da je ona takođe nešto ispred nas, te nam u nekim stvarima to mogu biti modeli. Imam ideju o komparativnoj studiji problema običnih ljudi od Argentine, preko Bosne do Šri Lanke, na osnovu koje bi se mogli izvući mnoge kroskulturalne paralele i preporuke od jednih ka drugima. No, to treba prvo organizovati pa onda videti rezultate. Dalje, u vezi sa uravnoteženošću. Treba zaceliti rane, promovisati istinu i pravdu. To niko ne može da spori. Međutim, ja bih ovde podvukao – to jesu neophodni ali nisu dovoljni uslovi. Pored tih uslova potrebno je još humanizovati druge, razviti kontakte, razviti kulturu mira. Tu dolazimo, po mom mišljenju, do jedne vrlo značajne stvari. Ako je ono prvo, recimo, govorenje istine u protivrečnosti s ovim drugim, recimo da se govorenjem istine dehumanizuje a ne humanizuje *drugi*, to nije korisno, nego može biti i štetno za društvo u celini, a verovatno i za ljude koji iznose ta gledišta. Postavlja se pitanje kako da ipak bude korisno. U najkraćem: kada se govori o utvrđivanju istine, krucijalno je to na šta staviti akcenat, gde izazvati osećaj nepravde kod ljudi koji slušaju ili za zajednice, što je jak motiv za ljude. Treba razviti averziju prema zločinima uopšte, a ne prema *njima*, prema drugima. Kada ljudi slušaju o zločinima, problem je što često mrze čitavu grupu kojoj zločinci pripadaju. Ideje koje se nude moraju biti složene, da podstaknu upitnost i razmišljanje. Kao što znate, sva velika umetnička dela su takva. Jednostavne istine, čak i one koje nisu uopšte sporne, obično se posmatraju kao obična propaganda i ne doprinose povećanju empatije već, nažalost, povećavanju osvetoljubivosti. I moramo uzeti u obzir određene stalne osobine ljudske prirode. Ljudi izbegavaju i odbacuju lošu sliku o sebi. Denisa je pominjala kognitivnu disonancu. Iz nje može da se izađe na različite načine – konstruktivno, ali nažalost i destruktivno. Kada neko ugrožava našu sliku o nama, kada je nešto što govorimo na našu štetu, mi obično izbegavamo takve stvari. Istraživanja su pokazala da to izbegavamo čak i ako nikoga drugog time ne ugrožavamo, nego ugrožavamo samo sami sebe. Na primer, u odvikavanju od pušenja pokazalo se da ljudi pušači uopšte ne čuju poruke koje doživljavaju kao pretnju ili koje izazivaju jak strah za zdravlje kod njih, pa tako isto i za identitet u nekim drugim pitanjima. Pretnje i moralisanje, stigmatizacija, posebno pripadnika neke grupe odnosno nacije, bez isticanja lične krivice samo udaljavaju ljude i stvaraju nove omraze. Postoji čitava nauka i primenljiva disciplina o postupcima promene stavova ljudi i o postupcima promene ponašanja ljudi, gde naučnici dugotrajno, objektivno i sistematski proveravaju faktore koji povećavaju i koji umanjuju uspešnost, između ostalog, i društvenih akcija, kao što su akcije koje vode pomirenju društvenih ideja, političkih ideja, komercijalnih ideja i tako dalje. Mislim da bi na njih trebalo obratiti mnogo veću pažnju kako bi brzina pozitivnih promena koje svi priželjkujemo bila veća i vidljivija.

Mirko Klarin⁷¹: Pomirenje iz ugla ratnih zločinaca

Mali doprinos debati o pomirenju, ali iz drugog ugla. Mi smo ovde razmatrali proces pomirenja iz raznih uglova: iz ugla akademske zajednice, verskih zajednica, država, REKOM-a, nevladinih organizacija i udruženja žrtava. I propustili smo da pomenemo „pomirenje iz ugla ratnih zločinaca“. Nisam ni psiholog ni sociolog, tako da mogu da dam samo svoju laičku analizu mogućih tumačenja zašto je pomirenje mnogo lakše tamo, u Haškome sudu i u zatvoru, nego ovde. Prvo, oni su tamo u istom sosu, istoj socijalnoj situaciji, suočeni sa sličnim optužbama i istim „neprijateljima“ – Tužilaštvom i sudijama. Drugi faktor koji je doprineo njihovom pomirenju možda je u činjenici da su tada, 1998. ili 1999. godine, u Tribunalovom pritvoru uglavnom bile takozvane sitne ribe. Veliki još nisu došli tamo. Svi su manje-više optuženi kao neposredni izvršioc, tu i tamo bi se našao poneki od političara (Kordić) ili vojnih zapovednika (Blaškić). Tadašnji upravnik Pritvorske jedinice koji je prethodno bio u irskom zatvoru, jednom ih je opisao kao *pussycats* u odnosu na irske zatvorenike. Njegov je utisak bio da je reč o ljudima bez nekih snažnih uverenja, da ne veruju ni u šta, a najmanje u neku „uzvišenu stvar“ u ime koje su ubijali i mučili ljude. I onda je njima bilo, naravno, mnogo lakše, pošto ni u šta ne veruju, da se pomire – sad je ovo, što je bilo bilo je. Treće, za razliku od nas ovde, „oni naši tamo“ znaju šta su uradili, znaju šta se dogodilo i znaju zašto se mire. Uostalom, ako nisu sami znali to, videli su iz dokaza koje im je Tužilaštvo podastrlo, tako da su imali jasnu situaciju i saznali su: „Mi smo vama uradili to i to, vi ste nama uradili to i to, hajde da se lepo pomirimo i idemo dalje“. A mi ovde i dalje ne znamo zašto bi trebalo da se mirimo: šta smo mi to učinili njima, a šta oni nama?

Četvrta stvar koja bi mogla da bude značajna jeste to što su u pritvoru u Hagu ti ljudi bili u velikoj meri izolovani od pogubnih uticaja kojima su bili podvrgnuti „oni naši kod kuće“, izloženi svakodnevnom govoru mržnje, propagandi, neprijateljstvu koje se nastavilo. Govorim o 1998, 1999. godini i imajte na umu da su sve naše vođe i svi gospodari rata bili i dalje na vlasti u to vreme. Tako da su oni, budući izolovani u Hagu, bili slobodni od svih tih pogubnih uticaja kojima ste vi ovde bili izloženi.

To bi bila moja laička analiza, ali mislim da bi ovaj fenomen – zašto je pomirenje daleko lakše u zatvoru nego na slobodi – valjalo istražiti u sociološkoj, psihološkoj ili psihijatrijskoj zajednici.

Avila Kilmurray⁷²: Potreba je žrtve da ispriča svoju priču i bude saslušana

Poređenja konfliktnih situacija uvek su teška i komplikovana. Sukob u Severnoj Irskoj, čak i u svojoj najskorijoj manifestaciji, trajao je mnogo duže od vašeg. Međutim, kada je reč o broju žrtava i ukupnim posledicama sukoba, naša društva su zapravo pretrpela mnogo manje nego vi ovde. Fondacija „Zajednica za Severnu Irsku“ je nezavisna dobrotvorna fondacija. Osnovana je 1979. godine na zahtev brojnih lokalnih aktivista (sa obe strane verske podele) kako bi pružala podršku najugroženijim zajednicama i društvenim grupama u zemlji. Osmišljena je da funkcioniše

71 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

72 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

u duboko podeljenom društvu, pod rukovodstvom odbora sačinjenog od predstavnika obe strane. Delovala je u periodu nasilnog konflikta i tranzicije posle sukoba, i za to vreme je izgradila široku mrežu kontakata i poverenja u lokalnim zajednicama širom zemlje. Ispostavilo se da je to veoma važno, jer su izgradnja mreža i poverenja, kao što već i sami znate, od ključnog značaja za svako polarizovano društvo. Nakon što je 1994. godine potpisan glavni sporazum o prekidu vatre, Fondacija je, kao rukovodilac fondova EU za mirovne programe, podržala i finansirala brojne lokalne inicijative za pomirenje i reintegraciju bivših političkih zatvorenika, žrtava sukoba i njihovih porodica. Jedan od najvažnijih aspekata tog procesa ogledao se u postavljanju okvira za rad Fondacije, čime je istovremeno pružen i strateški kontekst za njeno delovanje, jer nakon perioda nasilja, zahtevi i potrebe društva postaju ogromni, a ono što smo u stanju da uradimo, deluje nedovoljno ili beznačajno. U skladu sa tim, ključno je bilo da napravimo analizu sukoba koja bi nam omogućila da razaberemo i shvatimo sve izazove i prilike sa kojima smo suočeni. Tako smo usvojili okvir za transformaciju sukoba koji je predložio američki akademik John Paul Lederach, koji opisuje izgradnju mira kao trougao, u okviru kojeg je neophodno raditi sa osnovicom trougla (obični građani, zajednice i lokalne grupe), njegovim stranicama (državne institucije i agencije, crkve, mediji, bezbednosne strukture, obrazovne institucije, itd.), i temenom (političari i pojedinci na rukovodećim položajima). Međutim, u poslednje vreme, takav okvir ne uživa nužno i podršku izabranih zvaničnika, koji u konceptu aktivnog civilnog društva i participativne demokratije često prepoznaju neku vrstu pretnje. Zato smo u veoma ranoj fazi počeli da organizujemo sastanke sa ljudima koje je sukob najviše pogodio, što nam je omogućilo da direktno čujemo njihova iskustva i upoznamo se sa njihovim prioritetima. To nije bio lak poduhvat, jer oni koji su u sukobu izgubili najviše, u najvećem broju slučajeva nisu bili samo duboko povređeni, već i veoma besni. U pregovorima i mirovnim sporazumima, oni su bili samo nemi posmatrači, dok su njihovi gubici i patnja delovali zaboravljeno i zanemareno. Kada je u čitavu jednačinu uveden i faktor sredstava EU, na površinu su isplivale oštre optužbe i podele oko toga ko su nevine žrtve sukoba, ko bi trebalo da ima prioritet prilikom dodele sredstava i odštete, i, na kraju – ko nosi stigmu glavnog počinioaca i krivca za nasilje. Te podele najčešće su raspirivali izabrani zvaničnici, motivisani uskim političkim i partijskim interesima. Tako je stvarna patnja žrtava i njihovih porodica zloupotrebljena u političke svrhe. Ta praksa opstaje i danas, 15 godina nakon potpisivanja Sporazuma iz Belfasta, našeg primarnog mirovnog sporazuma. Međutim, tokom rada sa žrtvama sukoba i njihovim porodicama, bili smo suočeni sa njihovim brojnim i stvarnim potrebama. Jedna od njih je i potreba žrtve da ispriča svoju priču i bude saslušana. Najgora stvar za žrtve i njihove porodice bila je da postanu samo statistički podatak u katalogu rata, jer iza svakog takvog podatka krili su se život, ljubav i gubitak, bez obzira o kome je reč. Zato su stvarne priče žrtava bile veoma važne za humanizaciju čitavog konflikta. Međutim, kada su priče jednom ispričane, ljudima je potrebna podrška da se izbore sa svim implikacijama svojih iskustava. Tako prečesto nailazimo na pojedince koji potiskuju sve što se dogodilo njima i njihovim najbližima, što često vodi u zavisnost od lekova za depresiju ili bes, ili čak do porasta porodičnog nasilja. Zato smo podržali uspostavljanje grupa za samopomoć žrtvama i njihovim porodicama, što je u tom trenutku bilo veoma važno, jer im je na taj način dat glas koji do tada nisu imale. Međutim, i taj pristup je imao svoje probleme – takve

grupe su prečesto odražavale iskustva samo jedne strane u sukobu. Kao takve, bile su podložne polarizujućoj političkoj manipulaciji, i mogle su biti zlorabljene kao fokus za samoopravljanje jedne od strana, odnosno potvrdu samo jedne verzije istine o konfliktu. Kao organizacija zadužena za raspodelu sredstava iz fondova EU, redovno smo organizovali zajedničke skupove za sve žrtve sukoba i njihove porodice, kako bismo im omogućili da razmenjuju stavove i koordiniraju svoje političke zahteve. Ali, to su i dalje bili veoma čudni odnosi. Takvim grupama često su dominirali malobrojni pojedinci motivisani političkim interesima, koji su i sami bili žrtve sukoba, i na taj način su pokušavali da se izbore sa bolom i besom koje su i dalje nosili u sebi.

Trenutno sarađujemo na jednom projektu koji ispituje mogućnosti za stvaranje zajedničke istorije sukoba – dakle, ne istorije oko koje se svi slažu već zajedničke istorije – kako bismo u čitavu raspravu uključili što više mladih ljudi. Tu treba istaći i stalno angažovanje bivših zatvorenika i boraca na smirivanju nasilja u svojim zajednicama. Neke naše zajednice su inače razdvojene desetak metara visokim bezbednosnim zidovima. Zato smo sa njima izgradili čitavu mobilnu telefonsku mrežu, kako bi, u situacijama povišenih tenzija, lakše mogli da stupe u kontakt jedni sa drugima i zajedno pokušaju da spreče dalje širenje glasina i nasilja.

Osvrćući se ukratko samo na još dve grupe čije je delovanje bilo posebno značajno u periodu nasilja i tranzicije iz sukoba. Prva je Koalicija žena Severne Irske, koja je kasnije izabrana da učestvuje u mirovnim pregovorima. Ta pionirska inicijativa je uključivala brojna udruženja žena koja su sve vreme održavala kontakt oko nekih zajedničkih pitanja. Druga je bila jedna veoma široka koalicija organizacija civilnog društva (organizacije poslodavaca, udruženja poljoprivrednika, brojne nevladine organizacije, trgovinski sindikati, itd.), ironično nazvana G7, koja je konstantno ohrabrivala političare da podrže mirovni proces, čak i kada je situacija bila veoma teška.

KULTURA, UMETNOST I ČINJENICE

Svetlana Slapšak⁷³: Kultura smelo pita o tome šta je prošlost

Pitanje odgovornosti, pitanje saosećanja sa žrtvama, pitanje empatije, pitanje razumevanja prošlosti, relativno je dobro zastupljeno u kulturama na području bivše Jugoslavije. Kultura je na samome početku sukoba odigrala dobrom delom sramotnu ulogu pristajanja na nacionalističke diskurse produkcije koja je pogodovala raspirivanju mržnje, pristajanju na jeftine modele patriotizma, i tako dalje. Kultura je isto tako među prvima izabrala nove puteve radikalizacije, smelog pitanja o tome šta je prošlost i šta nam se desilo i koliko smo za to krivi: kulturno područje i stvaralaštvo interpretacije koje je možda najbolje odgovorilo na ova pitanja jeste performativna umetnost.

73 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

Svetlana Slapšak⁷⁴: Širenje istine i etika obada

Ako, kao prihvatljiv operativni kratki pojam za akcije i rezultate REKOM-a uzmemo termin „širenje istine“, onda možemo odrediti nekoliko epistemoloških polja humanistike i društvenih nauka u kojima su zabeležene ili se mogu opredeliti, opisati i nagovestiti promene. U tom kontekstu me, jednako kao naučna dela (uglavnom najmlađe generacije), zanimaju mogućnosti da se tim rezultatima odgovori na neke nove izazove razumevanja i objašnjavanja društva u kojem živimo.

Širenje istine i političko krivljenje istorije: Političko krivljenje istorije, koliko god ponekad bilo transparentno, pa i komično u medijskom prostoru i u javnom diskursu, može imati ozbiljne posledice na istorijsku „pismenost“ mladih generacija. U Zapadnoj Evropi i SAD-u saglasnost oko savezništva protiv nacizma i fašizma u Drugom svetskom ratu smatra se nedodirljivom, dok se, istovremeno, smatra da se promene oko razumevanja borbe i pobede u Drugom svetskom ratu u Istočnoj Evropi podrazumevaju kao sredstvo borbe protiv uspomene na socijalizam i komunizam i njihovog eventualnog oživljavanja. Ponovno vrednovanje kolaboracije, pa i nacističkih i fašističkih zločina, temeljno menjanje strana u ratu i davanje novih uloga precima današnjih političkih saveznika, ne uzbuđuje mnogo stabilan antifašistički deo Evrope. Antifašistički pokreti ili ponovno osvajanje istorije nemaju, dakle, nedvosmislenih saveznika u Evropi – treba ih pažljivo tražiti. U regionu koji nas zanima, rezultati REKOM-a mogu poslužiti i za to da se dâ čvrsta osnova antifašističkim inicijativama i, uopšte, pokušajima da se istorija Drugog svetskog rata stabilizuje u opšteprihvaćenim osnovama: ti rezultati uverljivo govore o pogubnoj povezanosti kolaboracionističkih i kvislinških pokreta za vreme rata i onih koji su odgovorni za genocid, masovna uništavanja ljudi, imovine i kulturnih spomenika u jugoslovenskim ratovima, kako u ratnim, tako i u drugim područjima. Reč je o nesumnjivom kontinuitetu ideoloških tekstova, istorijskih tumačenja, ponavljanja diskursa; sve do vizuelnih podudarnosti – imitiranja uniformi, ponašanja, odgovarajuće pop-kulturne i situacionističke produkcije... Reinterpretacija, odnosno političko krivljenje istorije, sreće u rezultatima REKOM-a ubedljiv kompleks koji opominje na opasnosti postupka i svake pomisli na njegovu obnovu.

Širenje istine i etika obada⁷⁵: Obad je ona veoma gadna buba koja napada velike životinje. I to je jedna od Platonovih uspešnih figura u „Odbrani Sokratovoj“. Sokrat, naime, sebe, na sudu pred Atinjanima, svojim građanima koji mu sude, brani i time što je on njihov obad i što velikog, debelog, pomalo mirnog i glupog konja demokratije, stalno ubada da nešto radi, da se pokreće. To je njegova društvena uloga – da bude obad. Dakle, neko bez koga se ne može, jer vas stalno ubada, stalno podseća da nešto nije u redu.

74 Deseti Forum za tranziciju pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

75 Jedna od Platonovih uspešnih figura – metafora: u „Sokratovoj odbrani“ (30e-31c), Sokrat opominje Atinjane da će, ako ga ubiju, izgubiti dar koji im je bog dao, da imaju nekoga ko ih stalno opominje, bocka, tera da razmišljaju; on poredi atinsku demokratiju sa velikim i plemenitim, ali sporim i nepokretnim konjem, koga jedino ubod obada može da pokrene. Da on sam od te svoje građanske aktivnosti nije imao nikakve koristi, Sokrat dokazuje time što je ostao siromašan. Sokrat je ranije objasnio koji je njegov položaj među drugim filozofima, i razložio je svoju motivisanost istinom. Zato u ovome odlomku ne ulazi u detaljno objašnjavanje zašto se ponaša kao obad. Reč je o javnoj funkciji, koja je samo osnažena prizivom na prirodu i na božju volju; i priroda i bog očito brinu za demokratiju.

Može li se etika obada problematizovati u savremenim južnoslovenskim (i balkanskim) kulturama i može li se zahtev za istinom, odgovornošću i ukidanjem svih cenzura na sećanje i pamćenje čitati u umetničkim praksama tih kultura? Važan uslov da se to uradi jeste da se ispišu jasne granice između umetničkih praksi koje komuniciraju sa publikom – populacijom društvene i ekonomske, profesionalne i institucionalne moći, koje mogu biti upitne, problematizirajuće i provokativne, pa i opasne po život umetnika/umetnice, ali još uvek ne postavljaju politička i društvena pitanja koja je kolektiv (građani) zapostavio. Ponekad, opet, i slučajno institucionalno „iščašenje“ dovodi do „obadovskog“ obrata koji, skoro uvek, nosi uračunatu pretrpljenu štetu ili korist oštećenog pojedinca. Ponekad, naravno, provokativne zamisli sa „obadovskim“ potencijalom propadaju u pogubnoj kombinaciji obilja informacija i nedostatka zanimanja. Kako državna uređenja tih kultura zavise od površnih, nereflektiranih, naučno nepotvrđenih oblika imitiranja parlamentarne demokratije, sa jasnim tabuom na socijalizam/komunizam, područje u kojem bi pojedinac-obad delovao je ogromno, fluidno i maglovito. Pitanje koje se izdvaja, jer oblikuje stvarnost posle traumatičnih ratnih događaja, bez obzira na tip državnog uređenja, jeste odgovornost za rat, zločine i druge nepravde koje su nove države ugradile u svoj zbrdazdola skrpljeni kolektivni identitet. U naracijama koje tvore novi identiteti, nema nimalo mesta za odgovornost, kažnjavanje i pomirenje; to područje je moguće umestiti u nova društva jedino u saradnji aktivizma, akademije i umetnosti. Sam državni sistem, sa svim svojim nepravdama koje se danas pokazuju u nepodnošljivo velikom broju, nije na udaru ovih zahteva. Odgovornost, kažnjavanje i pomirenje izvodili su se uspešno i u kraljevstvima, i u tek nastajućim državnim konstrukcijama, i u rekonstruisanju državnog uređenja; Maroko, Južna Afrika i Uganda bili bi dobri primeri za to. Umetnička obrada ovih tema, međutim, nužno postavlja i pitanje demokratije i društvene pravde jer, skoro obavezno, povezuje istoriju, odgovornost i današnju socijalnu situaciju južnoslovenskih i balkanskih kultura, za koju dovoljno dobro znamo da je katastrofalna. Devastirano područje od Atine do Budimpešte, od Vardara do Soče, danas nema nijednu veliku lokalnu industriju koja bi bila u vlasti lokalne i/ili državne uprave i/ili društvenog kolektiva, recimo zadruga. Industrijska smrt regiona funkcioniše kao groteskna parodija nacionalnih/nacionalističkih diskursa, koji nemaju nikakve materijalne osnove i za vreme rata ili posle mogu se oslanjati samo na jedno te isto sredstvo, represivni aparat i moralnu korupciju medija i kulturnih i prosvetnih elita. Nacionalni/nacionalistički diskursi o prirodnim lepotama ili kulturnim spomenicima, isto tako, deluju kao samoparodija u situaciji devastacije svih eko-sistema i masovnog zatvaranja muzeja ili nedostatka sredstava za praktično svaku kulturnu instituciju. Pitanje kritičke intervencije umetnosti i umetničkog čina tako, ipak, postaje centralno pitanje demokratije (zamišljene, buduće, u obrisima), jer teži da probudi, podstakne, aktivira i kritički usmeri kognitivni potencijal građana i obuču ih za delovanje u takvim društvima, tačnije za promenu takvih društava. Očekivano, u ideološkom vakuumu i, isto tako, u nedostatku nekompromitovanih imaginarija za kolektive, ono što je, u javnom diskursu, sa velikim naporima i agresivno kompromitovano, postaje upravo najprivlačnije za različite reciklirane imaginarije; od nostalgije, skoro potpuno uklopljene u potrošački krug, preko nejasnoća u definisanju pamćenja i kolektivnog sećanja, do nekritičke revizitacije najtvrdih diskursa nomenklatura socijalizama, blokovskog i jugoslovenskog. To nije

samo loš trening razuma koji bi morao ići dalje od ponavljanja preživljenog, nego je i negiranje kritičke misli koja se tim mislenim okvirima svojevremeno opirala, drugim rečima – cenzura kao zahvat u istoriju, u korist onih koji su, dok su bili na vlasti, cenzuru i izvodili.

Širenje istine i vremensko-prostorna manipulacija: Cenzura sećanja, ili mehanizmi prinudnog zaborava, ne moraju uključivati samo javni govor i vladajuće diskurse. To može biti manje vidljiv trend zamagljivanja hronologije i pojedinih istorijskih događaja (krivljenje istorije), a može biti i posezanje u prostornu organizaciju. Primera radi – zapuštanje spomeničkog kompleksa Sutjeske i proglašavanje toga prostora za „ekološki“ u Republici Srpskoj. Drugi primer je još izrazitiji. Reč je o delu severoistočne Bosne (između Broda i Doboja), u kojem ruševine kuća u kojima su pre rata većinom živeli Muslimani nisu ni adaptirane, ni uklonjene, već funkcionišu kao opomena nekadašnjim stanovnicima da im tu nema povratka. Dvadeset godina posle Drugog svetskog rata, tragovi rušenja u Jugoslaviji već su bili sklonjeni; dvadeset godina posle jugoslovenskog rata, ruševine su upotrebljene za političku poruku netolerancije. Rezultati REKOM-a, u ovome slučaju, predstavljaju ne samo protivmeru cenzuri sećanja nego i inspirišu na obračun sa njom, recimo na akciju u kojoj bi se fotografije ruševina označile imenima nekadašnjih stanovnika.

Dino Mustafić⁷⁶: Umjetnička istina ne smije da relativizira

U ratu su se upravo razbijali civilizacijski supstrati, rušili su se gradovi, zatiralo se, rušilo se kulturno-historijsko nasljeđe, zapravo oni materijalni spomenici kulture koji su govorili o prisustvu druge kulture na nekom teritoriju koji je u ratnim doktrinama trebalo da postane monoetnički, da postane ekskluzivno nacionalni. Mislim da umjetnici nemaju zadatak da njeguju kulturu sjećanja ili da njeguju empatiju, nego naprosto umjetnici polaze iz svog osnovnog motiva, a to je da su oni odgovorni prema samima sebi i prema onome što govore u javnosti, i u tome smislu uvijek su postojala relevantna, važna umjetnička djela koja su postala dio kulturne istorije ili istorije umjetnosti. Postojala su i relevantna djela koja su naprosto loše starila i koja su nestala kao neki propagandni ili ideološki pamfleti. U tom smislu, ja bih želio da kažem da je vrlo važno da imamo još jedan aspekt u vidu, a to je da umjetnička istina ne mora biti ono što je i faktička ili istorijska istina, ali da svakako umjetnička istina mora polaziti od toga da ne smije da falsifikuje stvari, da ne smije da ih retušira i da ne smije da relativizira. Umjetnik je, po svojoj definiciji, jedan subverzivan čovjek, njemu je mjesto u opoziciji, on je taj koji kritički preispituje svoju stvarnost. No sve više u upotrebu dolaze te riječi koje se zapravo iskazuju u budžetskim proračunima, gdje institucije, koje treba da čuvaju sjećanje, same sebi govore o multietničnosti: vrlo je mali broj onih koji shvataju kakvu je pustoš u kulturi ostavila dominacija nacionalnog koja je trajala od devedesetih pa do negdje dvijehiljaditih godina, i drastično je manji broj onih drugih, koji svoj kulturni identitet zasnivaju u širem smislu od nacionalnog identiteta. Profesor Grebo je govorio o određenom zamoru materijala ili ljudi koji se već dugo, više od 25 godina, bore protiv zla, i onda se naravno pitate: pa kome ja sve ovo govorim i zbog čega? I ako sebi postavljate to pitanje, i ako ste uopšte u pravu, počinjete da dovodite sve

76 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

svoje postulate, političke, intelektualne i sve što mislite, pod veliki upitnik. Vulgarni nacionalizam, prostački fašizam, koji je više-manje s kratkim prekidima na vlasti u poslednjih 25 godina, nešto je sa čime se mi i danas susrećemo i zaista je u tom smislu umjetnička zajednica ili porodica, rekao bih, jedna manjinska grupa ljudi koja kroz svoja vredna ostvarenja i djela ima uticaj. Ali postoji i jedna paralelna (i ne treba je zanemariti niti potcijeniti) produkcija nacionalnog kiča i šunda, i te kako snažna, ili ona umjetnička produkcija koja sve čini da se do ovoga važnoga procesa pomirenja uopšte ne dođe. Mislim da uz to moramo nešto reći i o generalnom trendu posustajanja kulture, uopšte umjetničkim djelima s nekim visokim dometima i vrijednostima, zato što se to naprosto uklapa i u svjetski trend kulture za široku potrošnju; mnogo toga je komercijalizovano i u tom smislu je, naravno, nacionalizam vrlo pogodno tlo da se raširi komercijalizacija ili estradizacija kulture, da joj se zakači određena tržišna vrijednost. Ovakvi uslovi stvaraju, čini mi se, dihotomiju u našem društvu koje je razapeto između pokušaja ostvarenja kolektivnog identiteta, nacionalne proevropske ili regionalne orijentacije: u tome prošlost mora biti slavna, a ne kritička, mesto gdje se svi neuspjesi sadašnjosti pokušavaju opravdati, obično orkestrirano krivnjom onih drugih. Sada ću govoriti o nadi: mislim da je djelovanje jedne nove generacije umjetnika koja se pojavila i uspela da se okupi, vrlo zanimljivo; iz nevladinog sektora, spomenuću na primer „Hartefakt“ iz Beograda, ljudi koji su pravi primjer takve produkcije, potpuno neopterećeni lokalnim uspomenama i mitovima, generacija koja je sazrela u vrijeme informacijskog društva. To je upravo primjer dijaloga između umjetnosti i sadašnjeg trenutka. Posmatrajući različite aspekte društvenih fenomena u kojima se ogledaju naša politička, ekonomska i socijalna realnost, rat jeste razorio zajednička sjećanja, ali umjetnost mora raditi na njegovanju kulture sjećanja i utvrđivanju povezivanja sa službenom politikom i njenom načinu očuvanja sjećanja i političke kulture. Nažalost, sjećanja su i dalje izraz nacionalne homogenizacije, ona utemeljuju mit nacije i države, postaju herojska tačka nacionalne istorije, a neka druga jako je teško potisnuti iz javnog diskursa i prepustiti zaboravu. Obično je emotivni naboj takvih intelektualnih debata visok, zbog sjećanja na rat, pogrome, bijeg, zbjegove, i to se veoma sporo ublažava. Ako imate stalnu historizaciju, o čemu smo slušali iz aspekta nauke, istorije i izučavanja društvenog diskursa, onda je naravno normalno da je dotično viđenje historije uvijek nacionalistički obojeno i često se konotira kao historija gubitka izgubljene veličine i značaja. No napravljena su vrlo značajna djela koja su dodirivala našu neposrednu prošlost, a i daleku prošlost, dodirivala istoriju i sjećanje na jedan odgovoran i human način kroz mikrosvijetove pojedinaca i žrtava, i to je ona umjetnost koja je preskakala sve podignute nacionalne barijere, administrativne granice, rušila sve zidove mržnje, to je ona umjetnost koja budi samilost, i to je umjetnost koja nas vodi preispitivanju savjesti i pokajanju. U toj umjetnosti mi možemo tražiti nadu za naš proces pomirenja.

Lazar Stojanović⁷⁷: Kada hoće i kada se usudi, umetnost osvaja slobodu za žrtve

Kad ovde govorimo o umetničkoj zajednici, govorimo nerestriktivno. Dakle, reč je o ljudima koji proizvode nešto što i oni i njihova šira okolina zovu umetnošću. Oni su često udruženi u

77 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17-18. 05. 2013. Jahorina, BiH

razna svoja granska i područna udruženja, a obično i nezavisno od tih udruženja nastupaju kao prepoznatljiva grupa u široj društvenoj zajednici. Odmah se uočava razlika: od svakovrsnih stručnih udruženja i njihovih članova očekujemo podršku, istupanje, pomoć, a od umetnika, uza sve to, očekuje se još i neko prigodno delo, angažovanje sopstvenim radom. Oni su, smatramo, dužni da uspostave i demonstriraju vezu između dela koja iznose u javnost i misije koju vrše ili barem podržavaju. Umetnička zajednica ima ogroman i potvrđen potencijal za širenje ideja i za implementiranje humanitarnih projekata. Setimo se slavnog primera Boba Geldofa i mobilisanja muzičara inspirisanih njegovim angažovanjem povodom teške humanitarne krize, gladi u Africi.

U vreme sukoba, naša umetnička zajednica i zajednica kulturologa svrstavale su se uglavnom u grupe za podršku tekućim političkim projekatima pojedinih zaraćenih režima ili pokreta. Ne bih unapred osuđivao bilo kojeg pripadnika umetničke zajednice ili kulturologa zbog toga što više voli one koji mu plaćaju usluge i slave ga, od onih koji bi ga rado zatukli u mraku iza ugla. Ako ipak odluče da plivaju protiv struje, a to ponekad biva i među umetnicima, obično verujemo da to od njih treba da očekujemo, i tada moraju da računaju i sa značajnim društvenim rizicima. Morate umetniku dopustiti da iznese sopstveno sagledavanje političkog procesa, odnosno konteksta u kojem se sve to događa. Ne upuštajući se zbog čega ta stvar kod nas stoji dosta rđavo, očigledno je da široka, aktivna, moćna podrška ljudi iz kulture pokretima za rehabilitaciju žrtava kod nas još uvek napreduje sporom i uskom stazom, ne onako kako to biva u razvijenijem i većem svetlu. Jedan od razloga za to jeste uobičajeno nametanje okvira, zadavanje domaćih zadataka umetnicima. Nije dobro ako građanske inicijative ili ljudi koji se bave tranzicijskom pravdom polaze od pretpostavke da oni rade nešto mnogo važno i nešto mnogo dobro, a vi, pesnici, slikari i muzičari, niste u stanju to da shvatite i nećete da nam pomognete onako kako mi to želimo i tražimo od vas. Ne pojavljuje se tu predstavnik pokreta za tranzicionu pravdu kao inovator ili predvodnik, nego u mnogo skromnijoj ulozi, u ulozi motivacijskog govornika, čoveka koji treba da vas uveri da bi bilo dobro i za umetnika da na neki način poveže svoj rad sa tim pokretom.

Središnji predmet našeg angažovanja, bilo da smo umetnici, sportisti, vojnici ili aktivisti nevladinih organizacija, centralna kategorija u ovom poslu za nas je žrtva. Stalno čujem, i naravno slažem se s tim, da mi za žrtvu tražimo saosećanje, da za žrtvu tražimo pravo da izađe u javnost, da za žrtvu tražimo restituciju i još mnoga druga, ne manje važna društvena priznanja. Međutim, ima jedna stvar koju mi uglavnom ne vidimo i ne tražimo, a meni se čini da je osnovna. To je sloboda za žrtvu, sloboda da se čovek predstavi kao žrtva. Jer žrtva nije samo onaj kojeg su ubili, onaj koji je ostao invalid ili onaj kome je oteta ili uništena imovina, pasivna žrtva. Mi u ovoj nesreći kroz koju smo prošli na teritoriji bivše Jugoslavije imamo i jednu srećnu okolnost, a to je što nije proglašen zvanični pobednik ni zvanični poraženi u ovom ratu, te imamo mogućnost da tim žrtvama i tom problemu priđemo šire, sa manje političkih predrasuda, uz širu primenu humanitarnih instrumenata za sagledavanje u kontekstu kojim se inače umetnost služi. To bih očekivao od umetnosti i umetnika. Međutim, od civilnog sektora bih očekivao nešto više od ohrabrenja i motivacionih govora u tom smislu. Od njih očekujem da pitaju umetnike kako bi to najbolje moglo da bude urađeno, a ne da im daju domaće zadatke o tome šta treba propagirati,

koja je strana prava i šta je prihvatljivo gledanje na zločin. Sloboda za žrtvu ne nastupa time što se apstraktno propagira jednakost žrtava, nego praktikovanjem, osvajanjem slobode za žrtvu. Tako to radi umetnost, kad hoće i kad se usudi.

Ante Perković⁷⁸: Nevidljivi duhovni prostor i danas postoji

Prije skoro tri godine napisao sam knjigu *Sedma republika*, koja se bavi jednim duhovnim, kulturnim prostorom nastalim u bivšoj Jugoslaviji, naravno nevidljivim i naravno preslabim da se izbori sa onim što se u preostalim šest republika događalo kroz osamdesete i što je rezultiralo ratovima devedesetih. Ono što je meni osobno ključna teza te knjige jeste da „sedma republika“, taj nevidljivi duhovni prostor i danas postoji, da ga ratovi nisu uništili, da ga politika nije uništila i da je uprkos svim pojavama koje su prethodni govornici spominjali i koje su apsolutno točne, supstanca zajedničke suradnje, kulturne suradnje, umjetničke suradnje i dalje ostala živa i danas. Etika i estetika su ono što bi trebalo voditi zajednicu umjetnika i kulturologa, ljude koji se bave kulturom, prije svega i poslije svega. Ljudi koji se bave kulturom i umjetnošću, obrazovani ljudi, nikako ne smiju upasti u zamku da smo „mi“ kulturni, obrazovani, kozmopolitski orijentirani iznad „onih“ koji to nisu. Naša dužnost je da premostimo taj jaz. Naša dužnost nije da radimo umjetnička djela ili medijske poruke ili tekstove ili knjige koje se obraćaju našim istomišljenicima.

Svetlana Slapšak⁷⁹: Pozorište služi da uznemirava i izaziva nelagodnost

Umetnost i nauka nikada ne kasne, i ne mogu se optužiti za kašnjenje. Kad god budu odgovorile na neka pitanja, biće dobro. Umesto drugog odgovora, evo jednog primera kako umetnost može da odgovori i da rizikuje da bude netačna, a da istovremeno ima smisla. To je predstava Olivera Frljića u Kranjskom pozorištu, koju sam gledala u Ljubljani, i koja se zove *25671*, to je utvrđeni broj izbrisanih, građana neslovenaca kojima su oduzeta građanska i ljudska prava u periodu od 1991. do 1993. godine. To je za sada utvrđen broj. Šta će se desiti ako se utvrdi još jedan izbrisani? Hoće li predstava pasti? Naravno da neće. Predstava služi tome da u publici izazove vrhunsku nelagodnost.

Alban Ukaj⁸⁰: Otvaranje tema iz rata nije bilo jednostavno

Kada je u pitanju moj rad na predstavi „Hipermezija“, na prvom susretu s glumcima iz Beograda, neke od njih sam znao i odranije, nije bilo jednostavno otvaranje tema o kojima govorimo u predstavi. S druge strane, u meni postoji empatija do neke granice, šta mogu, a šta ne mogu da prihvatim. Kolegama iz Beograda bilo je apsolutno čudno što sam se ja radovao bombardovanju. Naravno nisam, pokušavam da se što iskrenije izražavam... Ni danas nisam promijenio mišljenje, jer je to za nas, za mene lično i vjerujem za dosta ljudi tada na Kosovu bio jedini oblik spasa. Kolegama iz Beograda, kada su to po prvi put čuli od mene na probama, nije bilo jednostavno,

78 Deveti Forum za tranziciju pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH

79 Deseti Forum za tranziciju pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

80 Deseti Forum za tranziciju pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

to znam. Kao što meni nije bilo jednostavno da čujem da njima nije bilo jednostavno. A što se tiče saradnje, mislim da je najbitnije u samome procesu bilo da osjećamo empatiju jedni prema drugima, da imamo razumijevanje, bez obzira što ne gledamo isto na određenu stvar, ali da greške koje su pravile generacije naših roditelja mi ne ponavljamo. I da taj lanac krivica i optuživanja jednostavno prekinemo, i da se trudimo da jedni drugima opraštamo koliko god je to moguće. Mislim da smo mi jednim dobrim dijelom u tome uspjeli. Mi smo ostali veliki prijatelji nakon te predstave, užasno smo se zbližili. Predstava je na početku imala naslov „Prešućivanje“. Mi smo izgovarali na tim probama stvari koje nismo rekli ni svojim roditeljima, nešto što smo krili od njih ili oni od nas, ali smo ih znali, a nikad se o tome nije pričalo. Nije bilo jednostavno to izgovarati pred nekim koga prvi put vidiš u životu i ne znaš ga baš najbolje. I onda kad je došla premijera, to izgovarati pred roditeljima i nakon toga se nositi s tim u razgovoru s roditeljima, to je zapravo bila neka vrsta suočavanja. Neko je iznio, ono što je Stevan maloprije spomenuo, i neke nacionalističke izjave naših roditelja: nije bilo lako s tim se suočavati.

Maja Izetbegović⁸¹: Imam privilegiju da na sceni pričam o svom iskustvu

Ja sam imala sedam godina kad je rat počeo i moji roditelji su odlučili da ostanu u ratu. To je nešto što je mene apsolutno obilježilo i determiniralo, to ratno iskustvo, a bez moje volje. Kad o ratu govorim privatno, uvijek me emocija ponese, uvijek imam osjećaj ljutnje. U ratu je meni bilo lijepo kao djetetu, ali kada se retrospektivno prisjećam u kakvim smo okolnostima četiri godine živjeli, kao u konclogoru, granatirani iz dana u dan, obuzme me ogroman osjećaj ljutnje, nepravde i ne mogu da racionaliziram to šta se dešavalo. Ne mogu na nekom racionalnom nivou da komuniciram s ljudima o tome. Međutim, kada sam u pozorištu počela malo više da se bavim time, preko „Elijahove stolice“, pa do „Hipermezije“ sa mojim ličnim iskustvom, odnosno kako je Alban rekao, kada smo pričali jedni drugima priče i, kako je rekao Dino, kada se isključi relativizacija iskustva i tragedije drugog, to je meni pomoglo da racionaliziram činjenice i da, slušajući tuđe tragedije, i svoju negdje smjestim i kažem sebi, aha, da, hvala bogu imam tu privilegiju da na sceni, u pozorištu, na scenama bivše Jugoslavije, pa i svijeta, (jer smo sa „Hipermezijom“ putovali) pričam o nečemu što se mene lično tiče, a što je u pozorišnom smislu, odnosno u pozorišnom jeziku, upakovano na univerzalni nivo gdje cijeli svijet s time može da se identificira. Ja sam to, kao glumica, shvatila kao ogromnu privilegiju i kao svoj zadatak, da je to moja dužnost, da moram o tome da govorim. Na probama su se, čini mi se, promjene dešavale u komunikaciji između nas i glumaca iz Srbije: jednostavno, ja nisam imala pojma o bombardovanju. Oni nisu imali pojma o tome šta smo mi preživljavali i tu su se dešavale ljudske promjene. Za mene je to bilo dovoljno. Međutim, nakon predstava u Njemačkoj i u Poljskoj, svi su ljudi prilazili, videli smo da su oni prosvjetljeni. Pa kao, zar je to tako stvarno bilo, pa mi nismo imali pojma i nekako je to, nažalost, satisfakcija. I sa druge strane, nakon ovoga što

81 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

smo pogledali, ovih 40 minuta, ja sam jako tužna što su nam takve okolnosti da radimo takve predstave. Ali mi smo dužni da pričamo.

Stevan Bodroža⁸²: Umetnost koja propituje

Kada sam dobio poziv iz Beča da predložim tekst koji se bavi ratovima u bivšoj Jugoslaviji 90-ih, nisam mogao dobiti uopšteniji i komplikovaniji zahtev. Ipak, vrlo brzo sam izdvojio tekst Almira Bašovića; već sam imao priliku da ga pročitam i dopao mi se. I dolazeći iz Srbije, moj odnos je prema ratu koji se dešavao u Bosni i Hercegovini, koji se dešavao u Hrvatskoj, samim tim što sam iz Srbije, specifičan. U vreme kada se rat dešavao ja sam bio tinejdžer i svi oko mene, svi odrasli oko mene, pokušavali su da mojoj generaciji daju do znanja da to što se dešava nema veze sa nama, da mi u tome nemamo nikakvog udela. Ja sam tada imao nekakav jasan osećaj da nas oni lažu. Nisam baš bio siguran na koje nas sve načine lažu, ali sam osećao da se dešava neko veliko zlo u kojem smo mi apsolutno deo i koje će nas zauvek obeležiti. I vrlo se dobro sećam tih napisa u novinama 1995. godine, kada je Ratko Mladić ušao sa vojskom u Srebrenicu. U štampi u Srbiji to je prikazano kao pobeda, kao dobijena bitka, ali se osećala užasna pozadina svega toga. Mnogo, mnogo godina kasnije ja sam pred sobom, radeći sa glumcima iz Beča, imao tekst Almira Bašovića koji je čitavu priču Srebrenice stavio u jedan koncept koji je vrlo transcendentan, vrlo širok. On nijednog trena nije pisao scenu u kojoj se pojavljuju vojnici, vojska Republike Srpske. Ja sam imao potrebu da stavim u svoju predstavu jasnije reference – ko je zapravo učinio taj masakr – i to sam i učinio. Upravo zato sam izabrao tu temu, zato što postoji osećaj sramote da je neko uradio nešto tvrdeći da to radi u vaše ime i tvrdeći da će to da radi za dobrobit naroda kome vi pripadate: to je žig sramote koji je utisnut u vas i prosto ne možete ga se osloboditi nikako, ako ste misleće biće i ako preuzimate odgovornost za svoju egzistenciju. Ne možete mirno spavati kad znate da je neko činio takve stvari tobože u vaše ime. Međutim, meni je zanimljivo i zato hoću da podelim sa vama – kako sam radio sa austrijskim glumcima. Prvo sam se pitao da li će publika razumeti tu temu i da li će ti glumci razumeti kompleksnost onoga što se desilo na Balkanu. Međutim, istina balkanskih ratova, koliko god s jedne strane bila kompleksna, zapravo je jako jednostavna. U Srebrenici se zna ko je ubijao i ko je bio ubijan, i radeći na tekstu gledali smo gomile dokumentaraca i mnogo filmova; premda su oni prosto Austrijanci ili Nemci, vrlo brzo su počele da isplivavaju njihove lične, porodične istorije, njihov lični osećaj srama i osećaj stida za stvari za koje su znali da su se dešavale u istoriji njihovih porodica. Vrlo brzo smo na probama imali katarzu, kada smo u stvari svi počeli da prekopavamo po sopstvenim porodičnim istorijama. Ja nisam lično, moja uža porodica nije učestvovala u ratu, ali se suviše dobro sećam nekih nacionalističkih izjava koje su bile izgovarane na porodičnim okupljanjima. Oni su imali žešća sećanja na svoje porodice iz Drugog svetskog rata, ali vrlo brzo se stvorilo empatijsko strujno kolo među nama, koje je učinilo da oni sudbinu neke srebreničke žene prepoznaju i da mogu da ispričaju priču o njoj.

82 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Onako kako patnja i bol ljudi koji su doživeli tragediju ne zastareva, ne može da prođe i zauvek traje, tako ja duboko verujem da društvena bitnost ovakve umetnosti ne može da zastari. Mi se nalazimo, ako bismo pravili istorijska poređenja i nekakve ekvivalencije, mi se nalazimo u onom trenutku u kojem se Nemačka nalazila dvadeset godina nakon Drugog svetskog rata. I tada otprilike kreću na širem nivou umetnici da prave umetnost koja propituje ulogu Nemačke u Drugom svetskom ratu. To se nastavilo decenijama i decenijama i traje i dan-danas u tome društvu. Znači, ovakva vrsta umetničkog promišljanja prošlosti ne može da bude i ne sme da bude moda koja će trajati nekoliko sezona dok postoji neka podrška, već treba da traje decenijama, da se nastavi sve dok god naša društva ne ozdrave.

Hazim Begović⁸³: Važno je da smo fenomen muzičke škole u Zenici vratili u javni diskurs

Predstava „Pismo iz 1920.“, koja je nastala kao autorski projekat Olivera Frlijića, imala je svoju premijernu izvedbu u Zenici i Sarajevu 2011. godine. U međuvremenu, izvođena je u 22 grada na prostoru bivše Jugoslavije. I na neki način, ostali smo Beogradu dužni ovu predstavu, a sa druge strane, čini mi se da se ona vrlo lijepo uklopila u kontekst ovog Forum za tranzicionu pravdu, i bila je solidna priprema za ovu jutrošnju sesiju. Kada smo Oliveru Frlijiću ponudili projekat ove vrste, bili smo, zapravo, ponukani idejom da u Zenici, koju nisu zadesila direktna i velika ratna stradanja, u sjeni velikih bosanskohercegovačkih tragedija kao što su Srebrenica, Sarajevo, Mostar, Prijedor i neki drugi gradovi i neke druge sredine, otvorimo lokalne ratne priče koje nikad nisu preispitane. Zenica je bila grad koji je u toku rata bio pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine. Zenica je uspjela zadržati relativno častan odnos prema svojim građanima srpske i hrvatske nacionalnosti, ali nikako čist odnos do kraja. Taj odnos nikad nije bio preispitan ili načet kao ozbiljnija tema. U tom smislu, fenomen muzičke škole koja je svega 10 metara udaljena od teatra u koji su pripadnici Sedme muslimanske brigade Armije BiH privodili građane srpske i hrvatske nacionalnosti, meni je lično bila tema s kojom sam po svaku cijenu želio da se pozabavimo, da je pokrenemo, ali i da je ponovo vratimo u javni diskurs. Tu je i pitanje doktora Sladojevića, uglednog građanina Zenice, koji je jedne noći 1993. godine jednostavno nestao iz grada, i niz drugih, koja nisu samo lokalnog karaktera. To je pitanje Bosne danas, njene istorije, njene sudbine i na neki način njene budućnosti. Mi smo zapravo odlučili da predstavu koja se zaista bavi takvom, generalno i široko postavljenom temom, povjerimo Oliveru Frlijiću, kao pozorišnom stvaraocu jakog i prepoznatljivog autorskog pristupa, i stvaraocu koji ima i svoju intimnu priču sa Bosnom. Oliver je prvih 17 godina svog života proveo u Bosni. U jeku ratnih stradanja 1993. godine, napustio je Bosnu i prve svoje predstave gledao je upravo u našem pozorištu. Predstava je vrlo precizne strukture, ona ima, uslovno rečeno, svoja dva dijela, prvi neverbalni dio u kojem autor priča svoju priču, daje svoj pogled na Bosnu, na njenu sudbinu, njen usud, rekao bih da govori o Bosni danas. I s druge strane, imamo dijaloške forme, pet polemika, debata, diskusija između glumaca koji zapravo govore u svoje lično ime. To su njihovi

83 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

stavovi. Reditelj se služi vrlo pojednostavljenim slikama što je, nerijetko, predmet kritike publike. Najčešće se govori da je to krajnje pojednostavljena priča o kompleksnom problemu i pitanju Bosne danas. Međutim, sa druge strane, kada god je prikazujemo u Bosni, u Zenici, u našem partnerskom teatru „Sartr“ u Sarajevu, mi zaista tamo imamo potpuno drugačiju reakciju nego kada je prikazujemo u zemljama regiona: publika vrlo emotivno i gotovo katarzično reagira na nju, možda upravo zbog tog njenog pojednostavljenog jezika.

Andrej Nosov⁸⁴: Pogled iz perspektive drugog

Mi u „Hartefaktu“ razumeli smo da nam, u našim prilikama, pozorište daje mogućnost u odnosu na prevladajuću sliku društvenih nemogućnosti. To je odlučilo da se bavimo „Hipermezijom“ kao mogućnošću koja nudi „pogled iz perspektive drugoga“. Pozorište nam, pored empatije, daje jedinstvenu priliku, mogućnost da vidimo drugu stranu. Da zapravo budemo spremni i sposobni da sagledamo poziciju i onog koji je možda preko nišana gledao na naš grad, da vidimo i čujemo njegovu priču. Ne govorim o nekoj vrsti potrebe za praštanjem, samo govorim o tome da ovaj proces, čiji je deo i REKOM, iziskuje da budemo spremni da se i sami menjamo. Radeći kao producent na predstavama koje otvaraju perspektivu drugog, ja sam se mnogo i brzo menjao.

Drugo važno pitanje jeste pitanje publike. Bez obzira na to koliko smo mi glasni, prošlost se slabo čuje. Pozorište i film pomažu da se probije taj zid, da se o prošlosti govori. Devet foruma za tranzicionu pravdu, koliko ih je do sada održano, svakako su doprineli da taj „drugi“ ne bude više neprijatelj, barem među žrtvama koje iz godine u godinu, učestvuju u tim forumima. Dakle, glavno je pitanje kako da pozorište, kako da ja kao producent, predstava koju stvaramo, otvori nova pitanja, nova polja i novi prostor za novu publiku, a da pritom razume i prihvati „perspektivu drugog“. Dokumentarni teatar danas se nalazi u ozbiljnoj krizi. Mislim da nam je dosta pukog prenošenja činjenica, uslovno rečeno ilustracije na sceni, i da, zapravo, većina autora i većina publike želi da vidi dalje. Šta je to dalje i na koji način zapravo možemo da dođemo, pre svega, do „perspektive drugoga“, koja se meni čini najvažnijom. To je da vi, u Beogradu na sceni u Bitef teatru možete da čujete priču Albana Ukaja, da budemo spremni da čujemo drugu perspektivu. Mislim da je to početak nečega što bismo mogli da nazovemo kraj rata. To je za mene važno.

Bojan Munjin⁸⁵: Na jednom mestu protagonisti jugoslavenske tragedije

Kada se s dovoljne vremenske distance pogleda [Inicijativa] REKOM, to nedjeljno prije podne kada se diskutiralo na temu proteklih ratova, umjetnosti i činjenica (unutar Desetog foruma za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama), onda se može reći da je taj susret u sebi sadržavao neki trenutak katarzične uzvišenosti, ali i zrnce tegobne drame. Na jednom mjestu, kao u Hamletovom četvrtom činu, našli su se protagonisti jugoslavenske tragedije koju ni nakon 25 godina ne možemo zaboraviti; njezine žrtve, svjedoci, mobilizirani ratnici, kazališni (i filmski) umjetnici, aktivisti koji su

84 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija
85 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

brojali mrtve i pomagali živima, te i oni, danas odrasli ljudi, koji su tada bili još jako mali i koji su sa užasom u dječjim očima gledali ljudsku katastrofu. Zapravo, mnogima od prisutnih te nedjelje ujutro u životnu sudbinu bile su utisnute višestruke uloge u kojima su se izmiješale profesionalne biografije i ljudske patnje, lijepa umjetnost i grozna stvarnost, izbjeglički kampovi i reflektori pozornice, ožiljci na duši i tuga na licu: taj potmuli unutrašnji pejzaž mogao se osjetiti među prisutnima još dok su ispijali jutarnju kavu pripremajući se za konferenciju koja je – po površnim vanjskim znakovima – ličila na bilo koju drugu pod kapom nebeskom. Nečega toga jutra ipak nije bilo, a zapazio bi to valjda samo neki posttraumatski terapeut: ljudi su razgovarali u grupicama, ali glasnog i neobaveznog smijeha nije bilo. Samo nasilna smrt kao toliko nemoralna činjenica i savjest kao preostali ljudski refleks, spojili su sve ove ljude da se nađu zajedno pretvarajući naoko rutinski skup u mjesto potencijalne i možda izuzetne humanosti. Gledano nestrpljivo i poprijeko, umjetnost se ovdje činila suvišnim dekorom, jer – kao da smo svu jugoslavensku ratnu strahotu naučili napamet – mi već dve i po decenije grozničavo izgovaramo stotine imena, i žrtava i zločinaca; kako je ko poginuo a nije morao, i kako je sve to bilo a nije moralo biti. Svađamo se i urlamo i na prijatelje i na neistomišljenike, obnevidjeli smo od ponovnog prepričavanja užasa u Vukovaru i Sarajevu, u „Oluji“ i u izbjegličkoj koloni kod Kosovske Mitrovice, tako da smo spremni i poginuti još jednom ako treba, dokazujući time samo to da smo duboko nesretni zbog onoga što se dogodilo, što nismo mogli ili nismo željeli spriječiti, te da sve to ne možemo oprostiti ni sebi ni drugima. Stoga pred ljudima koji su se mnogih od tih godina nagutali straha i očaja, sesija „Upotreba činjenica u umetničkim delima“ mogla je zvučati kao drski incident ili intelektualno prenemaganje, ali to bi bio slučaj da smo toga jutra razgovarali o komediji, šaljivim sapunicama ili teoretizirali o kazalištu. Toga jutra bavili smo se predstavama koje su govorile o proteklim ratovima i ono čega je možda od „veselja“ jedino bilo jeste crni humor; zovu ga još i „smijeh pod vješalima“, kojim se služe ljudi da od užasa ne bi poludjeli, jednako kao i umjetnici da bi pokazali ironiju i prezir prema činjenicama koje su nas u ratnim vremenima bile spremne progutati.

Prikazan je uvodni video s dijelovima šest predstava koje se bave ratom u Jugoslaviji i činjenicama oko njega; jedan dio, iz predstave „Hipermezija“ u režiji sarajevske rediteljke Selme Spahić naročito je „smiješan“ jer pokazuje slušene stanare jednog sarajevskog nebodera koje vojnik na graničnoj crti razvrstava po nacionalnosti i traži da potpišu da dobrovoljno napuštaju svoju imovinu... Kada se pogleda čitav video, mogu se, na primjer, vidjeti mladići koji glume same sebe („Generacija 91-95“, Montažstroj Zagreb, režija Borut Šeparović), koje su roditelji ili društvo svojim otrovnim ideologijama mržnje željeli gurnuti u rat, ili se pak može vidjeti kosovsko društvo („Patriotic Hipermarket“, u produkciji Novog Sada, Prištine i Beograda) u kojem i Srbi i Albanci priznaju da su „govna i jedni i drugi“ i da je mnogo nesreće napravljeno zbog gluposti, pokvarenosti i primitivizma. Vidi se i dio iz predstave „Aleksandra Zec“ (režija Oliver Frljić) koja opisuje autentični događaj ubistva maloljetne Aleksandre Zec, njezinog oca i majke, kao i čitav talog krivnje i odgovornosti koji su opteretili savjest hrvatskog društva... Gledali smo i kazališni izvještaj preživjelih iz Srebrenice („Potočari Party“, režija Stevan Bodroža, produkcija kazalište „Nestroyhof“ Beč) kao i smrt „Izbrisanih“ u Sloveniji... Zapravo, čitav taj pozorišni putopis, scenu po scenu, djelovao je mračno nestvarno, kao ružan san, „zar je moguće?“, kao da se to nije

dogodilo nama, i pretvorio se u jedan iscereni festival zaumnosti u kojima se ljudska bića tjeraju u položaj u kojem nikada ne bi željela biti, a neki drugi ljudi čine stvari za koje bi se još trenutak prije zakleli da ih nikada neće učiniti. Mislim da smo te nedjelje ujutro bili svjesni, osim neposredne ljudske odgovornosti, i spiralnog djelovanja zla i njegovih metafizičkih razmjera.

Panelisti su bili redatelji Dino Mustafić, Andrej Nosov i Stevan Bodroža, glumci Alban Ukaj i Maja Zetbegović, direktor Bosanskog narodnog pozorišta u Zenici Hazim Begagić i dramaturg Almir Bašović; naravno svi oni govorili su o iskustvima u pravljenju spomenutih i sličnih predstava, o tegobnim doživljajima rata i o činjenicama smrti i razaranja, ali nekako se u zraku osjećalo da je najvažnije to što su prisutni, što svjedoče pred žrtvama i ljudima zaogrnutim bolom i lošim sjećanjima. Na taj se način tog prijedodnevca iskristalizirala i svijest o dignitetu i hrabrosti jedne generacije umjetnika koja je stvorena u patnjama i frustracijama raspada jedne lijepe zemlje i u krvi i jaucima poginulih i raseljenih. Bilo je generacija u posljednjih 25 godina koje nisu reagirale ili su bljuvale šovinističke ideologije i huškale na rat; sedmoro panelista nisu govorili iz pozicije bilo kakve ideologije, nego s jednostavnim ljudskim nervom pružene ruke, utjehe i razumijevanja. Pri tome bilo je ljudi u dvorani i za stolom koji su u ratovima bili „na suprotnim stranama“: od početka je bilo jasno da neće biti lako ni jednima ni drugima, ali „poštenje suočavanja“ i ovdje se pokazalo ljekovitim – ratovi devedesetih jednim su dijelom posljedica ranijih nesuočavanja i uporne plemenske šutnje svih pravednika na ovim prostorima koji su, svatko sa svojim ponosom i svojom istinom, odlazili u grob.

Za moje lično iskustvo, susret te nedjelje prije podne posjedovao je i mogućnost ljudskog oprosta. Želim duboko vjerovati da se on u nekim srcima i dogodio.

Lazar Stojanović⁸⁶: Činjenica u različitim kontekstima menja vrednost i predznak

Kad govorimo o činjenicama, najčešće podrazumevamo dva dominantna značenja. Jedno su podaci koje utvrđuju sudovi. Kad sud pravosnažno utvrdi nešto, ma šta mi o tome mislili, kad sud odluči da vi imate treće oko, ili da ste uzleteli u nebo i spustili se posle nekoliko dana, to postaje činjenica bez obzira što nije ni u čijem iskustvu. Jer je sud tako rešio. Doduše, to se češće događalo u srednjem veku nego u ovom našem, ali se događa i danas. Drugo značenje koje se pridaje reči *činjenica* jeste konsenzus koji postoji među relativno razumnim svetom. Recimo, zemlja se okreće oko sunca i ima jedan satelit. Pošto se oko toga slažu svi ljudi, dakle ne i svi zečevi, ne i svi majmuni, ne i svi ludaci, ne i svi pripadnici raznih sekti koji bi to osporavali, nego zajednica razumnih ljudi – to tretiramo kao činjenicu. O činjenicama se ne raspravlja, njih smatramo utvrđenim. Smatramo utvrđenim da se oko zemlje vrti jedan satelit i nećemo se oko toga svađati. A šta biva s tim na filmu? Šta god se u nekom filmu pomene, neki događaj, neka ličnost, nečija ispovest ili neka činjenica koju je utvrdio sud ili neka iskustvena činjenica, ona se nikada ne pojavljuje van konteksta. Ako je stavite u različite kontekste, ona menja i vrednost i predznak, a ponekad se i opaža na sasvim drugi način; prema tome nije više ista ta činjenica.

⁸⁶ Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

Zbog toga što nismo obavezni prema filmu kao prema umetnosti, to je naša povlastica, i pošto se filmovi uveliko, u devet od deset slučajeva, bave predočavanjem nekakvih činjenica koje su utvrđene na drugi način, mi onda i ne vezujemo obavezno filmove za neke autore, za neke umetnike ili za neku posebnu profesiju, tako da najveći broj filmova koje prikazuje televizija rade zapravo novinari, a ne filmski autori. Zbog toga je i vrlo teško utvrditi koliko mi filmova koji se bave činjenicama o ratu uopšte na ovom prostoru imamo. Ako smatramo da u to spadaju sve televizijske reportaže koje nam nešto govore o sukobima koji su se događali na teritoriji bivše Jugoslavije u 90-im godinama prošlog i početkom ovog veka, onda ih ima nekoliko hiljada. Ako smatramo da su samo filmovi koji su autorizovani, koji imaju producenta, reditelja, špicu, nekoga ko je to znalački snimio, nekog ko je to posle ozbiljno montirao i slično, onda imamo samo nekoliko desetina takvih filmova. S druge strane, filmovi su kao ljudi. Pojavljuju se u svim oblicima, u svim veličinama i na neočekivane načine. Imamo i igrane i dokumentarne filmove i filmove koji su napravljeni za neku konkretnu priliku ili upotrebu, serijale i uopšte razne forme koje nisu ograničene, a mogu da se pojavljuju i neke druge forme, i neke od njih idu na platno, neke idu na televiziju, dakle oni su kakvi hoćete, ali ono što je tu bitno jeste to da se svi oni na neki način ratom bave i da na neki način pokušavaju nešto da vam kažu. Ako, dakle, nisu ograničeni formom i ako to nije problem sadržaja koji predočavaju, mislim da je korisnije, a nadam se da ćete vi osporavati ovu moju tezu, da je korisnije posmatrati film kao deo borbe za prostor u medijima i kao jednu vrstu angažmana koji se protivi suprotnom angažmanu, nego kao sredstvo i postupak dolaženja do nečega što bismo zvali istinom. Ne bih hteo da isključim tu opciju, ali se ona javlja vrlo retko, a kad se javi onda je to veoma vredno, upotreba filma kao istraživačkog instrumenta, i to su neki od najboljih dokumentarnih filmova koje znam i pamtim, gde upotrebljavate kameru da biste prodrli u situaciju neke ličnosti ili neke grupe ljudi, ili u neku pojavu, i gde tek nakon toga pokušavate da tu temu artikulirate u neku celinu koja ima smisla. Dakle, osim što je način predočavanja, film je još i alat. Filmovi kojima ćemo se danas baviti ispituju kako rat menja živote svih ljudi, onih na koje obično ne mislimo. Jer, na ovom skupu dominira tema, i to s pravom, jer je ta tema najdramatičnija, tema žrtava, ljudi koji su izgubili živote ili su njihovi životi oštećeni time što je neko izvršio nekakav zločin nad njima. Međutim, mi zbog toga ponekad ne vidimo da rat menja živote svih nas. I onih koji su agresori i onih koji su žrtve, i onih koji su samo posmatrači ili novinari, ili su na neki način tu profesionalno uključeni, često na nepredviđene načine. Dakle, svi filmovi koje ćemo danas videti tiču se tog problema – kako rat menja živote ljudi. Prvi među njima jeste film poznatog reditelja sa Kosova, Ise Qosje. Film se zove „Tri prozora i jedno vešanje“. Govori o ženi koju su silovali pripadnici paravojske iz Srbije. U ovom filmu ona od žrtve postaje krivac, jer objavljivanje njenog stradanja ugrožava norme i predrasude čitave zajednice.

Pre nego što dam reč Vesni Kesić, hteo sam samo da vam skrenem pažnju, u duhu onoga što smo govorili na početku, kako je ključna scena ovoga filma napravljena praktično gotovo bez slike. Likovi govore u mraku. Qosja je mogao to da napravi kako god je želeo. Mogao je, kao u nekoj emisiji za History Channel, da napravi rekonstrukciju tog događaja. Mogao je sa svojim glumcima da napravi da oni govore pod punim svetlom, tako da vi tu dramu pratite na njihovim licima. Međutim nije. On je dopustio najvećem umetniku posle gospoda boga, a to ste vi sami,

da slobodno zamisli kako bi taj prizor mogao da izgleda, dajući vam tu činjenicu svedeno, u gotovo potpuno osušenom vidu. To je vrlo dosetljiv i uspešan rediteljski postupak.

Pogledaćemo i insert iz filma o zaštićenim svedocima, bez kojih do činjenica u mnogim slučajevima nikada ne bismo ni došli, jer ako je žrtva izgubila život, nema je više, jedini ko o tome može da govori jeste svedok toga zločina, a da bi govorio morate ga zaštititi. Oni izazivaju ogromne kontroverze deleći čitavu javnost na one koji ih smatraju izdajnicima i one koji ih smatraju herojima, a retko kada se pitamo o njima samima. Njima se život promeni iz temelja, često i tako da moraju da promene identitet, da postanu neki drugi ljudi, da se rode na nekoj drugoj planeti. Da nastavte svoj život u nekoj dalekoj zemlji, kao neko ko više nema ništa sa prostorom sa kojeg je otišao.

Svi koji prate domaći film znaju Pjera Žalicu kao autora proslavljene serije kratkih filmova „SAGA“, napravljenih u Sarajevu tokom opsade. To nisu samo svedočanstva, nego su sjajni mali umetnički filmovi koji su isečci iz života tadašnjeg Sarajeva, za koje je bilo potrebno mnogo hladnokrvne opservacije, mnogo temeljne analize, mnogo mašte i mnogo spontanosti – u okolnostima rata. Večeras nam je gospodin Žalica doneo inserte iz svog filma „Djeca kao sva druga“ prema kojem, mislim, niko ne može ostati ravnodušan, jer je reč o žrtvama koje su apsolutno nedužne, koje su po definiciji nedužne.

Vesna Kesić⁸⁷: Na žene žrtve gleda se kao na krivce vlastite sudbine

Upravo odgledani fragment filma „Tri prozora i jedno vješanje“, Ise Qosja obavezuje me da nešto kažem o njemu. Redatelj, nažalost, nije prisutan, a ja sam se od početka rata u Hrvatskoj, ranih 90-ih, bavila ženama žrtvama rata, izbjeglicama iz Hrvatske i BiH, među kojima je bilo i silovanih žena. Mi, aktivistice Centra za žene žrtve rata, namjerno nismo govorile o silovanim ženama, već o svim ženama žrtvama rata, a silovanje nije jedini oblik. Zanimala nas je ženina osobna tragedija, njen osobni doživljaj i njena osobna dobrobit, ono što se u feminizmu zove – stvoriti mogućnost da žene ponovo ovladaju vlastitim životom nakon izbjegličke traume. Krenule smo od pretpostavke da su žene i djeca najveće žrtve rata, ali ne zato što bi samo one bile maltretirane, terorizirane, pa čak ni silovane, nego zato što žene ne sudjeluju u političkim odlukama koje dovode do ratova, niti u vojnim operacijama i u počinjenju ratnih zločina. U svakom slučaju, u ogromno manjoj proporciji od muškaraca. To znači da su one, kao i djeca, na neki način, nevinije žrtve rata od muškog roda koji dominantno donosi političke i vojne odluke i vodi ratnu politiku. Mi smo radili i sa dosta žena koje jesu proživjele silovanje, neke i sekundarnu traumu prijezira i stigme okoline i, tu bih željela korigirati Lazarovu terminologiju, one u takvim situacijama nisu „krivci“ nego su po drugi puta žrtve patrijarhalnih politika i odnosa moći. Najprije je žrtva tog najgoreg mogućeg napada na vlastito tijelo i integritet – mislim da je svakoj ženi prepoznatljiv strah od tog užasa, da ga nosi negdje u svom genetskom kodu, osjeća ga instinktivno čak i ako nikad nije doživjela takvu situaciju. Pogotovo kada je riječ o ratnim, kolektivnim, masovnim silovanjima. Kako će to preživjeti, kako će osobno proraditi i kako će to iskustvo integritirati u

87 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

svoj život i vlastitu osobnost, ovisi od niza faktora. Međutim, ono što se ženama poslije toga događa u nekim kulturama, da ih njihove patrijarhalne, konzerativne sredine, pa čak i obitelji, gledaju kao krivca vlastite sudbine, to je ta tzv. druga viktimizacija. Mi smo naišle na nekoliko takvih priča, međutim, moram reći da to nije bio dominantan način na koji su žene prihvatane u svojoj sredini. Sretale smo i žene koje su rekle: „Moj stari je rekao, pa naravno da ti nisi kriva, i djeca su mi davala podršku, mi smo super to prevladali, niko me nije u mojoj sredini okrivljavao“. Proglašavanje žene krivom za vlastitu tragediju, nastavak je patrijarhalnog nasilja nad ženom i moramo se sjetiti da nije prošlo ni pedesetak godina kako se to događalo i ženama silovanim u tzv. mirnodopskim uvjetima. Šta se poslije s tom ženom događa, kako će proraditi traumu i oporaviti se, to jako puno ovisi o njenoj vlastitoj unutarnjoj snazi i o tome kako je prihvaćena u svojoj neposrednoj sredini. No, ono što bih još željela reći i što, možda, neće zazvučati najbolje u ovoj sredini koja nastoji težište problema pravednosti okrenuti prema žrtvama, jeste da žene s tom sudbinom i iskustvom mogu biti viktimizirane, iskorištene, izmanipulirane na još jednoj razini. Mogu biti instrumentalizirane za ciljeve nacionalističkih vladajućih politika, ali i u svrhu bjelosvjetskog antiratnog senzacionalizma. Nismo povezivali žrtve seksualnih zločina s medijima, jer je to užasno opasno, to nam je odmah bilo jasno. Evropski i američki mediji, u najboljoj namjeri, širili su stereotipe da smo mi regija u kojoj vlada tvrdi patrijarhalni model, onakav kakav je poznat na Bliskom istoku, gdje je možda sredina još patrijarhalnija, gdje se događaju „honor killings“. Ženu ubijaju, nema tu rasprave. Ona je silovana, ona je kriva. Bila kriva, ne bila, to se događa do danas. Mislim da je važno ženama ostaviti pravo da traumu liječe, prežive, integriraju kako god one smatraju najbolje za sebe. U filmu čiji smo isječak pogledali, imamo tu dvostruku viktimizaciju; na kraju se čini potpuno nemogućim da ta žena ikada više izađe iz te traume, jer umjesto da dobije podršku, nameće joj se patrijarhalna krivnja.

Ali mi smo i u Hrvatskoj i u Bosni imali situacije gdje su te žene iskorištavale Tuđmanova ili neka druga propagandna mašinerija. Govorilo se o izmišljenim velikim brojevima, lansirane su priče koje su stavljene u funkciju nacionalističkih propagandi, poput: samo su „oni“ zločinci, njima je to u genima, oni su silovatelji, mi smo žrtve. I onda nisu više žrtve samo žene koje su stvarno doživjele ratno seksualno nasilje. Nacionalističkoj politici bilo je važno da izjednači metaforički ženu i naciju, da to nije više silovana Hrvatica ili silovana Muslimanka ili Bošnjakinja, nego je to silovana Bosna ili silovana Hrvatska. Nama je bilo izrazito važno pokazati da su žene žrtve i kao demografska grupa po spolu i rodu, ali i kao pojedinke kojima je potrebna pomoć i koje imaju pravo na pomoć svake vrste, uključujući reparacije.

Ivana Lalić⁸⁸: Zaštićeni svedoci razočarani su institucijama sistema

Ja se nadam da će činjenice koje su iznete u filmu „Svedoci“ barem malo otkloniti ravnodušnost koja u Srbiji vlada u odnosu na albanske žrtve. Motiv kolege Miloša Teodorovića, koji je koautor ovog filma, i moj lični bio je, zapravo, taj što u Srbiji nema političke volje da se zločini rasvetle, da

88 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija

se o njima javno i dovoljno govori i da se građani suoče sa njima. Naravno, isto tako se nadamo da će i kolege Albanci na Kosovu da se bave srpskim žrtvama i zločinima počinjenim nad Srbima i nad ostalim nealbancima. Sad, kakav je tretman albanskih žrtava u Srbiji, može se posmatrati i kroz tretman samih vesti. Kada se, na primer, iskopava grobnica u Raškoj, pa se ta tela prenose nazad na Kosovo, takva jedna vest, po pravilu, na svim televizijama u dnevnicima objavi se u dvadesetom minutu. I kada se posmatraju žrtve sa celokupnog prostora bivše Jugoslavije, nekako se stiče utisak da su albanske žrtve na samom dnu te lestvice. Takav je odnos medija prema njima, takav je odnos većine građana, ali takav je odnos, nažalost, i političkih elita u Srbiji prema njima. A kako u Srbiji prolaze oni koji otvoreno govore o tome šta se događalo na Kosovu, vidi se i na osnovu ispovesti zaštićenih svedoka o kojima mi govorimo u ovom dokumentarnom filmu. Naime, pored potresnih opisa tih zločina nad albanskim civilima, ovi svedoci opisuju i, rekla bih, jedan pakleni period osude kroz koji su sami prošli nakon što su izneli te činjenice pred Tužilaštvom za ratne zločine Srbije. Oni su naišli na osudu svojih kolega, bivših saboraca, užeg okruženja, uopšte od strane sredine u kojoj žive. Posebno govore o problemima koje su imali, paradoksalno zvuči, ali tako je, sa policijom koja je trebalo da ih čuva. To je Jedinica za zaštitu svedoka, koja je formirana upravo zbog toga da bi se starala o bezbednosti zaštićenih svedoka. Međutim, pojedini policajci te jedinice bili su pripadnici „Crvenih beretki“ i, ne samo da nisu pokazivali nikakvu solidarnost sa ovim ljudima koji svedoče o zločinima, nego su ih, naprotiv, psihički maltretirali, direktno zastrašivali i odvrćali od svedočenja. Zbog toga su neki svedoci samoinicijativno napustili program zaštite i radije nastavljali da žive u tim svojim sredinama bukvalno kao pokretne mete. Svi do jednog, ovi svedoci u filmu svedoče o tome koliko su razočarani zapravo institucijama sistema. Oni su naišli na osudu i nerazumevanje. Konkretno u slučaju ovih policajaca, koji su bili pripadnici 37. odreda Posebnih jedinica policije, dogodilo se čak i to da su smogli hrabrosti da svedoče protiv svog glavnokomandujućeg Radoslava Mitrovića, koji je bio optužen za jedan težak zločin, kada je u Suvoj Reci ubijeno 48 članova porodice Berisha. Međutim, taj čovek je oslobođen, a osuđeni su samo neki nižerangirani policajci. Takođe, svi policajci koje su svedoci označili kao direktne izvršioce, pušteni su nakon kraćeg pritvora, i sada ti svedoci, za koje je njihova okolina vrlo brzo saznala da su svedočili, žive zajedno sa ljudima protiv kojih su svedočili. I možete misliti kako sada izgleda njihov život. Oni su iz Leskovca, Vlasotinca, gde su bukvalno na svakom koraku prokaženi kao srpski izdajnici. Na kraju ovog inserta videli ste i jednog bivšeg pripadnika vojne jedinice zvane „Šakali“. To je bila formacija koja je počinila teške zločine u selu Čuška i okolnim selima na Kosovu. On se šeta po jednom zgarištu, tu nam je dao i intervju, a to zgarište gde smo mi njega snimali zapravo je njegov splav-kućica na Adi Ciganliji koja je spaljena od strane nepoznatih počinilaca noć uoči izricanja presude „Šakalima“ protiv kojih je on svedočio. Pošto su donete prvostepene presude, ti „Šakali“ su slobodno išetali iz zgrade suda, i oni se sad šetaju po ulicama Beogada i Srbije sve do okončanja postupka. Lazar je ovaj segment filma naslovio kao „katarza zaštićenog svedoka“. Zaštićeni svedoci su insajderi, pripadnici policijskih i paramilitarnih formacija, prisutni kada se zločin dogodio, očevici zločina, ali nisu direktni počiniooci. Tako da oni nikada nisu ni bili optuženi za ratni zločin i time što su odlučili da svedoče nikakve beneficije od strane države nisu

dobili. Ti ljudi su izložili sebe javnosti, javno progovorili, i mnogo rizikovali. Rizikovali su svoje živote, rizikovali su živote svojih porodica. Ali isto tako, time što su rekli istinu, samo su pomogli sebi samima. Jer ukoliko je to uopšte moguće, oni ipak sada žive u miru. I ako išta može da ih oslobodi tih užasa kojima su prisustvovali a čiji su deo, samim tim, nepobitno i bili, to je onda istina o kojoj su progovorili. I mislim da su i oni toga svesni.

Pjer Žalica⁸⁹: Žrtve su heroji rata

Prema naučnim istraživanjima, nema djeteta u Bosni i Hercegovini koje nema psihotraumatske posljedice od života u ratu. To nije nevažna informacija. Mi smo, kao grupa, cijeli rat snimali filmove. Nastavili smo i pojedinačno poslije rata. Dok je rat trajao, nekako je to bilo logično i osjećali smo se i privilegovano što nam je dopušteno da to radimo, jer je većina drugih ljudi imala mnogo teže zadatke, naročito muškarci. Verovali smo da radimo važnu stvar i da smo u nekoj plemenitoj misiji koja je također borba za nešto dobro. Ovdje je nekoliko puta ponovljeno da mi to radimo zato da se ne bi ponovilo. Ja tada nisam bio svjestan toga, moram priznat da ni poslije nisam bio svjestan toga. Nikad nisam imao predumišljaj da radim, da se bavim nekim teškim pričama, temama zbog toga da se one ne bi ponovile. Nadam se i strasno vjerujem da je to tako i da postoji mogućnost da se ne ponovi. Ne možemo biti proroci i onako garantovati, mislim prije ćemo bit pesimistični nego optimistični, međutim, to nije razlog da se ne trudimo; bar ja se naprosto trudim da razlikujem dobro od lošeg i da to neprestano ponavljam, ovo je dobro, a ovo je loše, i mislim da ima smisla raditi te stvari, govoriti priče o ratovima ili priče koje nisu vezane za rat, ali se bave nekim temeljnim principima. Ja sam ovdje snimao film o djeci koja su prošla kroz tešku traumu života u opkoljenom gradu, a nastojala su da žive život kao što žive sva druga djeca. Time nisam rekao da u drugim gradovima djeca nisu imala ta iskustva. Dakle, ja kad snimim film o nekoj konkretnoj djeci, koja su zlostavljana ili imala težak život u Sarajevu, ne kažem da njih nije bilo na Kosovu, da njih nije bilo u Ruandi, da njih nije bilo. Ja naprosto govorim da je neprihvatljivo, grozno da se takve stvari događaju i da, naravno, ne bi trebalo da se događaju, što je naša zajednička odgovornost. Da li ćemo uspjeti, ne znam. Ova djevojčica u filmu, koja nema nogu, ona je sad žena, mlada, vrlo uspješna. Neki reditelj iz Kolumbije vidio je ovaj film i želio je da radi neku vrstu igranog dokumentarnog filma o tome šta je s tom djecom danas. U mom filmu, njih je troje, četvoro. Ova djevojka koja nema nogu nije željela da učestvuje u tom njegovom projektu. Rekla je: „Meni se dogodila grozna stvar, ali ja ne pristajem na to da sam žrtva. Ja neću da živim kao žrtva i ne želim da se vraćam na to“. Ona je odabrala način kako da izliječi svoju traumu. Ja to strašno cijenim i ne mogu porediti svoje iskustvo i posljedice koje sam lično imao u ratu sa mnogima od vas ovdje u dvorani, ali na neki način sam prošao kroz teške stvari i mogao bih reći da sam žrtva. Ne pristajem na to, prije svega zato što ja kao čovjek smatram da su žrtve rata, u stvari, heroji rata. Imali smo jednu inicijativu koja je zaboravljena za pola sata, a to je da se sve silovane žene u ratovima na Balkanu proglaše herojima rata.

Nisu me ozbiljno ni saslušali. I taj aspekt s kojeg ja posmatram žrtve rata kao heroje, mislim da mnogi, misleći ili ne misleći isto – osjećaju. Ja mislim da je to nama kao filmadžijama veliki plus, jer su nama kao pripovjedačima potrebni heroji. Nama su potrebni junaci za naše filmove, za naše priče, bilo kojom narativnom vrstom se bavili. Nerijetko su takvi heroji, te žrtve, naši junaci i mislim da je to ogromna odgovornost. Alban je vrlo lijepo završio prošlu sesiju riječima da iako možda nemamo rješenja da pogledamo jedni druge, ali imamo jedan zajednički imenitelj – što smo prošli kroz grozno iskustvo iz kojeg niko ne izlazi neoštećen, bez obzira na to gdje se zatekao. Jer rijetko ko je od nas birao na kojem će se mjestu i na kojoj poziciji naći, pa čak i oni koji pokreću ratove. Da pomenem jedan događaj koji je obilježio protekle dane. Povratak u Beograd, iz Haga, jednog mog bivšeg sugrađanina, onako je vrlo snažno odjeknuo, u regionu i šire. Bilo bi jako dobro kad bi i mi našli način da razbijemo ove zidove i da se sve ovo fantastično što je pokrenuto na ovom mjestu, što jače čuje i na našim ulicama. Ja nemam rješenje za to, međutim, spreman sam da, na bilo koji način, učestvujem u pokušajima da se to desi.

III GLASOVI ŽRTAVA

†**Mirko Kovačić**⁹⁰: Dijalog u logoru

Ja sam iz Vukovara. Bio sam u logoru u Stajićevu u Srbiji. Ja sam matematičar, strojar i konstruktor. Objasniću vam šta je dijalog u jednome logoru. Iz podruma sam doveden u logor. Bio sam starac od 61 godine. Sa sinom sam doveden u Stajićevo. Drugi dan je s nama bio i jedan podvornik koji je umirao od šećerne bolesti, inače je bio podvornik kod moje supruge u Službi društvenog knjigovodstva, stariji znaju šta je SDK. Ja sam rekao komandantu Miroslavu Živanoviću, bez pardona: „Ovaj čovek umire, to je taj i taj, i tako dalje, šta da radimo?“ A on reče: „Znate šta, njemu je potreban neki lijek, on dobija svaki dan to, potrebna mu je masaža radi protoka krvi. Ko će to da radi?“ Rekoh: „Moj sin, on je profesor fizičkog odgoja, a ja ću paziti na njega“. Bila je jedna mala prostorija u tom Stajićevu gde su se telile krave, i tu smo bili smešteni nas pet staraca. Nije bilo vode pet dana u logoru, pa je moj sin dobio stražu i išao je dva kilometra preko njive, negde na neki bunar, tako da su ti bolesnici dobili i vodu. Prilikom posete delegacije Međunarodnog Crvenog križa došla je izvesna gospođa Meri, sa dve prevoditeljice engleskog jezika. Ja znam talijanski, njemački i češki. Ona je bila Talijanka, i ja njoj pojasnim šta je ovdje, šta se čini, šta se radi. Kad je ona otišla, dolazi sada Živanović i počinje dijalog. „Šta ste vi njoj rekli?“ Rekoh: „Rekao sam da se ovaj gospodin razbolio, da ste vi priskočili u pomoć tako i tako, hvala vam“. Drugi put dođe i pita: „Kako su bolesnici?“ On je bio dežurni i dolazio je u logor do tri, četiri sata posle podne, a noću su razbojnici drugi, pripadnici raznih partija ondašnjih tamo, pravili nered, mučili ljude, tukli i tako dalje, a on to nije čuo. Ja sam i to njemu rekao nakon par dana. „Pa šta da radim?“ On meni kaže: „Gospodine Kovačiću, pazite“. „Druže pukovniče“, ja njemu rekoh. Kaže ovako: „Znate šta,

90 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH. Mirko Kovačić, bivši zatvorenik logora Stajićevo u Srbiji.

gospodine Kovačiću, ja nisam išao u Akademiju da učim i da budem komandant logora, ja sam vojnik“. I smestio je ove naše bolesnike u drugom dijelu logora, tako da je spasio te bolesnike. Njih je bilo pet-šest. I sad na kraju, naređenjem gospođe Meri nas 24 trebali smo biti pušteni iz logora - 24 nas je bilo starijih od 61 godinu. Po međunarodnim zakonima nismo bili vojnici, bili smo civili, i 28 je bilo maloljetnika. Nakon deset dana od prve posete ponovo je došla gospođa Meri. Ujutro u 6.00 sati, postrojimo se, ja sam bio na redu da počnem da prevam himnu. Toga dana moj sin je imao rođendan. On zna engleski. I gospođa Meri s njim razgovara. Darko me prati, mi smo u stroju starci, i ona njega poljubi. Dođe kod mene gospodin Živanović, pukovnik, gospodin: „Šta radi Darko?“ Pošto je do sada pazio na starce, ja kažem: „Pukovniče, on ima danas rođendan.“ On je uzeo memorandum Međunarodnog križa, gde su bila otkucana imena oslobođenih zarobljenika, i dopiše olovkom Darko Kovačić. I tako sam ja izašao sa sinom van. I da završim – šta je dijalog? I sada sam već treći put pozivan na Županijski sud u Osijeku. Neko je od rukovodilaca logoraša optužio Živanovića kao glavnog mučitelja, kao glavnog ne znam ovo i ono. Ja sam uporno ponovio ovo što sam vama rekao, i stojim iza Živanovića kao jednoga korektnoga, istinskoga, pravoga vojnika, a nikakvoga mučitelja. Evo, to se postiže dijalogom.

Zoran Kosić⁹¹: Veterani razgovaraju o pomirenju

Vidite, ovako, ovo nešto što je malopre ispričao gospodin iz Vukovara, to je prava ljudskost. Znači, nije radi mode i hira optužio čoveka koji je stvarno bio čovek. Nije pogrešio što ga je zvao *drug pukovnik*, jer su tek u februaru 1992. godine svi postali gospoda. Mi veterani ovde, koji se okupljamo iz svih krajeva, već naveliko razgovaramo da mi napravimo jedan gest koji će se zvati: „Mi se pomirili, a vi?“

Mirjana Učakar⁹²: „Izbrisani“ imaju poteškoće u ostvarivanju prava na odštetu

Ja vas pozdravljam, dolazim iz Slovenije. Nemam u stvari pitanja, nego bih navela neke činjenice. Rat je stvarno počeo u Sloveniji. Mi u Sloveniji imamo na stotine ratnih veterana, heroja. Kod nas se ne govori ništa o tome da su ubijani mladi vojnici stari 19 i 20 godina. Kod nas ima samo heroja koji su pobjedili u desetodnevnom ratu. To je jedna stvar. Druga stvar je to da imamo predsjednika koji ne mari za probleme, kao što su problemi izbrisanih. U tri godine, koliko traje njegov mandat, on nije nijednom riječju spomenuo izbrisane, nas ima 25.000. Od tog broja, mnogi ljudi žive u drugim republikama, u drugim državama. Za nas izbrisane donet je zakon koji nam daje tri godine za regulisanje statusa slovenskog državljanstva. Mnogi nisu uspjeli dobiti status. Nikako neće da to ograničenje produže. Mi smo zaista pobjedili na Sudu za ljudska prava u Strazburu, ali mi nismo nikakvi pobjednici. Mi imamo poteškoće da ostvarimo pravo na odštetu, prave nam probleme obični birokrati, političari neće da čuju za nas. Naša država je država koja ne mari za ljudska prava. Ljudska prava da, ali samo za političare i za manjinu. Kod nas je stvarno teško, teško govoriti o

91 Deveti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 17–18. 05. 2013. Jahorina, BiH, Zoran Kosić, Udruženje boraca ratova 90-ih, Kikinda, Srbija

92 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Mirjana Učakar, Inicijativa izbrisanih, Slovenija

nekoj pravdi. Dešava se da mi izbrisani na slovenskim sudovima nikako ne postizemo pravdu. Naš Ustavni sud je ubij bože... Kod nas se ne mari za ono što Evropa kaže, mi ne marimo ni za šta.

Dragan Pjevač⁹³: Oslobađajuće haške presude vratile su proces suočavanja s prošlošću na početak

Ja sam izbeglica iz Hrvatske. Živim u Srbiji. Moja majka je ubijena 1993. godine, u Medačkom džepu, u Hrvatskoj. Inače sam predsednik Koordinacije srpskih udruženja porodica nestalih. Ali sam ovdje kao član Koalicije za REKOM.

Sve države govore samo o svojim žrtvama. I to se nije promenilo. Većina udruženja porodica žrtava organizirana su kroz države, sufinancirana od strane države. I u tom pogledu, porodice žrtava, sljedom toga, pričaju samo o svojoj žrtvi.

I mi ovdje moramo konstatovati da su poslednje oslobađajuće haške presude vratile proces suočavanja s prošlošću na početak, a možda još i dalje. Ja pogotovo tu imam u vidu Srbiju i Hrvatsku.

U tom delu je proces suočavanja s prošlošću stao. Ilustrujem tim što je, primera radi, ministar odbrane Hrvatske, Ante Kotromanović, u prvom komentaru nakon presude hrvatskim generalima rekao: „Sad smo čisti kao suza“.

A što se tiče žrtava i nas samih, ima udruženja koja su predstavnici žrtava, ali na neki način i oni koji ih predstavljaju ne mogu pomoći nikome, nego moram reći – da ne budem grub, da ne budem pogrešno shvaćen – njima treba pomoći. Jer nama žrtvama doista treba jedna pomoć nakon trauma koje smo preživeli. Ja ću vam dati nekoliko primjera, bez ikakve patetike, najiskrenije: za albanske žrtve zakopane u Batajnici, preko 800 ljudi, neko je kriv. Neko je te ljude dovezio kamionima kao drva. Ja osjećam te ljude kao svoje roditelje i kao svoju braću. Ja ne vidim razlike između moje žrtve i žrtava tih ljudi; isto tako za Srbe koji su odvođeni sa Kosova – to su isto moji roditelji i moja braća. Imao sam prilike da prije 10 dana posjetim Memorijalni centar u Srebrenici koji je napravila agencija SENSE, dobra reparacija žrtvama u Srebrenici, treba otići i videti. Ali je vrlo važno da odu videti, pre svega, pod jedan, oni kojima je to pet kilometara daleko, to su Srbi iz Bratunca. Ja sam imao prilike da razgovaram malo, došao sam dan ranije u Bratunac pa sam razgovarao sa momkom koji ima 20 godina, Srbinom, i pitam ga šta on zna o tome. On zna da tu u Srebrenici nije bilo više od 2.000 žrtava, on zna da je pre toga u Kravicama bilo 107 srpskih žrtava za Božić, i tako dalje, i tako dalje. Pitao sam ga jesi li bio tamo. Odgovor je: „Nisam“. Mislím da u Srebrenicu treba otići i videti, i da stvarno treba sestí i saslušati šta se tu dešavalo, ali je činjenica da su ti „paketi“, kako su ih zvali, voženi na egzekuciju. I treba se s tim suočiti, ne vidim ja da je to nešto s čim se ne može suočiti. Isto tako za srpske žrtve u Sarajevu – ne vidim zašto se ne može suočiti. I sada da dodam, žrtve *Oluje*, srpske žrtve, žrtve na Ovčari... Ako je žena ubijena, to je bila moja majka. Ako je muškarac ubijen, to je bio moj brat. Ja ne vidim razlike,

93 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Dragan Pjevač, izbeglica iz Hrvatske, živi u Srbiji.

pogotovo iz pozicije žrtve, zašto bi to bio nekakav Hrvat ili, ne znam, Albanac ili Srbin. To su žrtve. Iste su. I to je pristup koji mislim da mi ovdje kroz REKOM prihvatamo i shvaćamo.

I ovdje je jedna žena jutros dobro rekla da je ona osjetila to pomirenje među nama.

Hrvatska je primljena u Evropsku uniju. Po evidenciji naših udruženja nestalih, postoji 238 poznatih grobnih mesta u kojima su sahranjeni Srbi, ali nema ekshumacija. Ozbiljno ulaziti u procese traženja nestalih... o nestalima pričati, a imati taj deo i ne rešiti najpre taj deo, pa hajdemo sada... Idemo svako poznato grobno mesto iskopati... Mi nismo u stanju nakon 20 godina da prisilimo države da naprave taj elementarni posao. U vezi sa ovim, čuo sam dva ozbiljna čoveka iz samog vrha vlasti koji su rekli da je to stvar trgovine. Kada sam to čuo, stvarno mi je puklo pred očima. Znači da je trebalo da se napravi neki ustupak u Srbiji da bi tamo u Hrvatskoj oni iskopali 50 ljudi koji su nestali u ratu. To je otprilike nešto s čim sam se ja suočio... Imam 58 godina i da sada neke stvari naučim... Da to tako valjda ide. A ne ide nekakvim ljudskim pristupom.

I da kažem sad najnovije. Prije 10 dana, moj je brat dobio opomenu od suda u Hrvatskoj da plati nekakvu taksu na 12.000 kuna. Ne zna čovek šta je. Prije 11 godina podneli smo tužbu za naknadu štete za duševne bolove zbog ubistva majke... Jedanaest godina je trajalo... Prvostepena presuda, doneta 2013. godine, bila je u našu korist. I moj brat je dobio prvostepenu presudu u njegovu korist i onda drugostepena presuda nije vratila postupak na prvostepeno suđenje, kao što je to uobičajeno, nego je preinačila prvostepenu presudu i odbila zahtev za naknadu štete i uručila mu 12.000 kuna takse za plaćanje. I svih nas šestero braće čeka ista stvar, preko 10.000 eura plaćanja takse. I onda je prva stvar koju je moj brat rekao: „Najprije mi zapališ kuću, što je istina u našem slučaju, pa mi masakriraš majku, pa mi sada uljuđena država Evropske unije ispostavlja račun preko 10.000 kuna za to“.

Eto, to je taj deo koji otprilike više-manje svi znamo. I ja znam da od ovog mog primjera ima i gorih. I svako od žrtava verovatno može pričati sličnu priču, a sigurno još i goru.

Bekim Gashi⁹⁴: Ja sam najpovređeniji čovek na svetu

Dolazim sa Kosova, iz sela Trnje u opštini Suva Reka. U martu 1999. godine, ubijeni su mi majka Hyra i četiri sestre – Selvete, Luljeta, Blerta i Lumturije. Njihova tela su srpski vojnici odneli nakon ubistva, 24. marta 1999. godine. Moram vam reći da tragedija moje porodice nije time okončana; srpska vojska i policija ih je ubila i masakrirala, a zatim su nestala bez traga i 23 člana moje šire porodice.

Ne znam da li možete zamisliti moje duševno stanje, ali verujem, ako jednu sekundu uđete u moju kožu, doživeteće duševno stanje najpovređenijeg čoveka na svetu, ili ćete doživeti sam pakao.

Pitam na osnovu kojeg prava čovek sme da povredi čoveka?

94 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Bekim Gashi, iz sela Trnje, opština Suva Reka, Kosovo.

Ja verujem da civilizovani svet ne treba da ostane ravnodušan prema takvim zbivanjima koja ostavljaju teške posledice na ljudsko biće. Mi smo svedoci toga da međunarodno pravo nije dovoljno dotaklo ratne zločine.

Priznavanje ljudskog dostojanstva, jednakih i neotuđivih prava svih pripadnika ljudskog roda stub je slobode, pravde i mira na svetu. A nepoštovanje i omalovažavanje ljudskih prava dovelo je do varvarskih dela koja vređaju savest čovečanstva. Ljubav prema stvaranju sveta u kojem će ljudi uživati slobodu izražavanja i vere i slobodu od straha i siromaštva jeste cilj i treba ga obznaniti kao najvišu želju svakog čoveka, svakog naroda, nacije ili države. Ljudska prava svakako treba štiti pravnim odredbama, kako čovek, pojedinac, grupa ili narod ne bi bili prinuđeni do krajnje mere da se okrenu ustanku protiv tiranije i pritiska. Uvek i posebno u trenutnim okolnostima jedne globalne političke dinamike, potrebno je da se podstakne razvoj društveno-političkih, prijateljskih odnosa između naroda. Saradnja između naroda jeste i treba da bude, ne samo opšti uzor nego i potreba, neophodnost, racionalnost i neotuđivost, preko koje dolazi do izražaja organizovanje boljeg života za sve nas, bez razlika, i preko tih faktičkih raspoloživih okolnosti jača se mir, stabilnost i ljubav među ljudima, narodima, nacijama i državama.

Na nama je veliki teret obrazovanja novih generacija da mir i ljubav među narodima nije kukavičluk, nego velike ljudske vrednosti i da se, kao takve, postižu kroz obostranu i dobronamernu komunikaciju, prvobitno između pojedinaca, a zatim između grupa i naroda.

A što se tiče Kosova, odnosno užasnog rata koji se tamo vodio protiv civilnog i nenaoružanog stanovništva, protiv običnih ljudi koji su bili odgovorni samo zbog toga što su Albanci i ništa više, to se ne može drugačije komentarisati nego kao zločin, genocid, masovno uništavanje jednog naroda od strane vojnih, policijskih i paravojnih snaga kontrolisanih od strane države i vlade Srbije.

U takvim okolnostima, kada je srpski narod sam doveo predsednika Miloševića na čelo Srbije, a on zasukao rukave i latio se Kosova svojom politikom uništavanja svega albanskog, preko kasapskih i varvarskih jedinica, zar srpskom narodu tog vremena nije barem moral zahtevao da kaže Miloševiću: „Stani, dosta više!“

Prema tome, juče, danas i sutra, da bi narod Kosova živeo u miru i dobrim susedskim odnosima sa srpskim narodom, od njega se očekuje:

Prvo, javno izvinjenje za zločine, teror i varvarstvo koje su izvršile institucije Srbije pod vođstvom Miloševića, tokom njegovog političkog despotizma na teritoriji bivše Jugoslavije; hitno ubrzanje aktivnosti REKOM-a da bi se pronašli, identifikovali, evidentirali i vratili posmrtni ostaci Hrvata, Bosanaca i Albanaca, ubijenih, a zatim i nestalih bez traga, u vremenskom periodu 1991–1999; bezrezervna podrška vlada zemalja bivše Jugoslavije, u pravcu ohrabrivanja, pomoći i jačanja aktivnosti REKOM-a; oslobađanje, bez razmišljanja, svih onih koji se zbog svojih političkih uverenja drže po zatvorima u Srbiji bez obzira ko su oni: Albanci, Hrvati, Bosanci ili Slovenci.

I najzad, potrebno je pokretanje obostrano iskrenih odnosa između dva naroda na diplomatskom, ekonomskom, društvenom i političkom planu u cilju stvaranja opšte sigurnosti i mira u regionu.

Nataša Kandić:

Žao mi je što Bekim nije pričao više o svojim osećanjima, o svojoj borbi da Tužilaštvo Srbije podigne optužnice za zločine prema njegovoj porodici i drugim porodicama u selu Trnje na Kosovu. Svi mi, duboko i iskreno, saosećamo sa njegovom ličnom i porodičnom tragedijom. Pozivam vas da pratimo koliko će to suđenje zadovoljiti pravdu i doneti Bekimu bar malo olakšanja. Posebno u vezi sa činjenicom da posmrtni ostaci Bekimove porodice i članova drugih porodica, ubijenih u Trnju, još uvek nisu pronađeni.

Molim vas, govorite o onome što osećate u odnosu na prošlost i podršku u životu koji je krenuo drugim tokom nego što ste planirali. Niko od vas ili nas ne može da zameni sudove, ali možemo da utičemo da sudovi ipak sude za zločine koji su počinjeni i da ne dozvolimo da se prošlost i ljudi kojih više nema zaborave.

Nada Bodiroga⁹⁵: Cipela moje mame, jedini preživjeli svjedok

Dolazim iz Indije u Srbiji. Inače sam član udruženja Suza, sa sedištem u Beogradu, koje okuplja porodice nestalih u Hrvatskoj. Moji roditelji su nestali u „Oluji” 1995. godine.

Dobro se sjećam, svaki dan sam tuda putovala u školu: Karlovac, Orlovac, Rečica, Skakavac, Sjeniĉak, Utinja, Utinja vrelo, Vojniĉ kolodvor, Slavsko polje, Vrginmost, pa sve tako do Siska... Moja majka Danica, a moj tata Teodor, zvali su ga Teša. Cijeli je radni vijek prodavao vozne karte u Orlovcu. Nema toga tko ga nije znao: vedar i duhovit, svi su ga voljeli. Oružje nije volio, Drugi svjetski rat proživio je u njemaĉkom zarobljeništvu.

Ni devedesetih ništa s vojskom nije imao: on i majka, domaćica, rat su preživljavali u neimaštini, od sitne poljoprivrede, jer penzija je u ratu prestala dolaziti, a drugih prihoda nisu imali. Ali bar nikome ništa našao nisu učinili. Pa ipak, kada sam došla na svoje kućno zgarište, jedino što sam ispod jednog kamena našla bila je cipela moje mame, jedini preživjeli „svjedok“ da su tu živjeli moji roditelji. Sve ostalo nestalo je u plamenu.

Kada je počeo rat, moji roditelji nastavili su živjeti u našoj kući, podnoseći neimaštinu. Posjećivala sam ih preko Bosne kad sam mogla i donosila im pomoć. Bojali su se, živjeli u strahu, ali uvijek sam ih tješila, govoreći im da se ne boje, jer ništa nisu krivi, pa ih nitko neće ni dirati. Posljednji put bila sam tri mjeseca prije pada Knina. Sjećam se njihovog straha, kao da su predosjećali. I tada sam ih uvjeravala da im nitko neće ništa. Toga jutro, kad sam na radiju čula da je pao Knin, isprva nisam ni shvatila što to znači. Veze su odmah prekinute, nisam više mogla zvati. Tek kad su počele stizati prve izbjegliĉke kolone, shvatila sam da se dogodilo nešto strašno.

Saĉekivala sam autobuse, kolone da bih saznala... da li su moji roditelji krenuli, šta se desilo sa njima. Naišao je jedan autobus, i kad je vozaĉ otvorio vrata, ja sam pitala – Ima li nekoga iz Slavskog Polja – nadajući se da ću nešto saznati o mojim roditeljima. Vozaĉ je bukvalno meni

⁹⁵ Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Nada Bodiroga, ćerka Danice i Teodora, ubijenih tokom hrvatske vojno-policijske operacije „Oluja”.

pružio dete u naručje koje je imalo možda četiri, pet godina i rekao: „Iz Slavskog Polja imamo ovo dete“. Dete se uhvatilo meni oko vrata, toliko me je steglo, sećam se samo reći „Teto, uzmi me ti. Ja nemam nikoga“. Pitao me je: „Je l' imaš decu?“ I ja sam u tom momentu bila šokirana. On se nije odvajao od mene. Počeo je da plače. Noge su mi počele klecati. Naišao je policajac, hteo je da ga uzme od mene. Međutim, on se nije dao. Jedva ga je uspeo odvojiti od mene. Odneli su ga u Dom zdravlja. Ja sam kasnije, kad sam došla k sebi, išla da se interesujem za to dete, međutim, rekli su mi da on nije za kuću. Doživeo je takav stres da mu je potrebno bolničko lečenje. Kasnije sam se raspitivala za njega. Čula sam da je bio u domu. Na kraju ga je uzeo jedan grčki košarkaš koji ga je usvojio i dečko je završio školu. I kasnije smo bili u kontaktu. Vratio se u Hrvatsku.

Tih dana, dok sam sačekivala kolone, zvao me jedan susjed koji je živio u Italiji, i rekao mi da su roditelji dobro, i da će njegova sestra otići k njima, pa će mi javiti kako su i što da radim. Više se nije javio. Zvala me i supruga jednog mog rođaka iz Karlovca, i rekla mi otprilike isto što i taj susjed, obećavajući da će me još zvati. Ni ona više nikad nije zvala. Ipak, nadala sam se da su ih odveli nekamo, da su živi... Tragala sam dalje. Bilo mi je važno samo da su živi.

Godine su prošle. Noćima ne spavam. Sanjam ih: živi su, ovdje su, ondje su... Dvijetisuće dolazim na posao, uzimam novine. Veliki naslov: „General Stipetić previdio žrtve Oluje“, i u tekstu pasus, dobro ga se sjećam: „General Stipetić negira da su njegovi časni vojnici, kad su ušli u selo Slavsko polje, zatekli Teodora i Danicu Samardžiju na njihovom kućnom pragu, zapalili kuću i njih bacili u vatru“. Novine su mi ispale, oduzele mi se noge i ruke, završila sam na hitnoj pomoći, potom i u Urgentnom centru, gdje mi je posle mnogih ispitivanja utvrđena multipla skleroza.

Zašto sam je dobila, nikad nije tačno utvrđeno, ali lekari pretpostavljaju da je od tog stresa. Nikad ranije nisam болоvala. Mesec dana sam ležala u bolnici, ali nisam mogla na noge. Imala sam, srećom, dobru doktorku koja me hrabrila: „Samo volja! Ne predaj se! Moraš se boriti da staneš na noge!“. Poslušala sam je, stalno sam osećala poriv da moram prohodati, da neću u kolica, da se moram izboriti za istinu o roditeljima, a da to ne mogu ako ne hodam... I uspjela sam. Nekoliko sam se godina borila, ali sam se izborila – stala sam na svoje noge, i dalje tražim roditelje.

Od gospodina Ivana Grujića [predsednik Komisije Vlade Hrvatske za nestala lica] dobila sam poruku da su pronađeni fragmenti izgorelih kostiju, da su prebačeni na sudsku medicinu u Zagreb, gde će biti utvrđeno jesu li humanog ili životinjskog porekla, te da ću o svemu biti obavještena. Ivan Grujić je kazao kako postoji i devet „nepodobnih“ slučajeva. Strašno me pogodila ta reč – „nepodobnih“. Javila sam se i rekla: „Gospodine Grujiću, nemojte mi samo reći da su posmrtni ostaci mojih roditelja u tih devet nepodobnih“. „Nažalost, gospođo Bodiroga, moram vam reći da jesu. Fragmenti su toliko izgorjeli da je DNK analiza nemoguća. Tri puta smo pokušali, ali nismo uspjeli.“ „I što mi preostaje, sad, kad sam se nadala da ćete me pozvati na identifikaciju, da napokon sahranim roditelje i mirno spavam?“, upitala sam Grujića. „Mi ćemo pokušati još jednom, ali preporučam vam da ili prihvatite i sahranite ove posmrtne ostatke, ili da čekate suvremeniju tehnologiju i neka bolja vremena“, glasio je odgovor.

Na poziv iz policije u Vrginmostu, otišla sam tamo 13. avgusta 2014. Primila me je inspektorica Katica i pitala jesam li spremna dati krv. „Kakvu krv?“, pitala sam je. Inspektorica je odgovorila da stalno dobijaju dopise iz Zagreba da ne mogu identifikovati posmrtno ostatke s mog zgarista, jer da ne postoje uzorci krvi za analizu. Ostala sam zatečena. Pokazala sam inspektorici pismo Ivana Grujića iz kojeg je jasno da smo i ja i sestra još 2009. dale uzorke krvi, i da su oni uredno prosleđeni u Zagreb. To je šokiralo i inspektoriku. Odmah je nazvala Grujićev ured u Zagrebu i pritom uključila mikrofona na telefonu. Dobro sam čula taj razgovor, bila je tu i moja rođaka. Inspektorica se predstavila Grujićevoj sekretarici i objasnila zašto zove. Odgovor je bio, svaku reč sam čula: „Da, one su dale krv, ali pronađeni ostaci nisu ljudskog nego životinjskog porijekla...“ Opet sam doživjela šok. I ne sećam se kako sam izašla iz zgrade policije. I dalje ne spavam. Jednostavno ne znam više kome da se obratim, koga da pitam, kome da verujem. Tražim samo jedno – da me pismeno obaveste jesu li proveli analizu i kakvog su porekla ekshumirani ostaci. Izdržat ću. Neću odustati. Hoću istinu, jer imam pravo na istinu.

Ja samo mogu da poručim ovim mlađim generacijama da čuju, da dobro znaju šta znači rat i da u ratu najviše stradaju nevini, civilne žrtve i da se to nikad više... ko zagovara rat... i da se nikad više nigde ne ponovi. Ja ne želim nikakvu osvetu. Ja saosjećam sa svim žrtvama podjednako.

Sunčica Antić⁹⁶: Moj mrtav otac se 15 godina vodio kao živ

Ja sam Sunčica Antić. Moj suprug Negovan Antić stradao je na Kosovu. Kidnapovan je, a potom ubijen. Ali, nije postojala dokumentacija o tome da je mrtav. Fond za humanitarno pravo pomogao mi je da dođem do nekih podataka i ja se zahvaljujem.

Posle ulaska KFOR-a na Kosovo i Metohiju, mi smo ostali, nadajući se da nemamo neprijatelje. Desilo se to što se desilo. Moj suprug, Negovan, i moj ujak, Novica Ilić, naočigled mase, izvučeni su iz kola i kidnapovani, u selu Koretin, opština Kamenica, 31. jula 1999. godine. Posle dva dana, uz pomoć jednog tatinog kolege, Albanca, koji je sad pokojni, kome se zahvaljujem, mi smo našli tela koja su bila masakrirana. U pratnji KFOR-a podižemo tela, sahranjujemo ih na gradskom groblju u Kosovskoj Kamenici. Međutim, tada ne dobijamo nikakav dokument o preuzimanju tela ili o bilo čemu, o njihovom ubistvu, ništa. Prošlo je 15 godina. O tom događaju nema nijednog dokumenta. Ja sam umrlicu dobila pre jedno tri, četiri meseca. Samim tim, nisam mogla da ostvarim nikakva prava, a ni moje pravo da znam njegov grob. Znači, čovek je 15 godina sahranjen, a vodi se kao... kao... ma ne vodi se ni kao nestao. Vodi se kao živ. Htela sam da skrenem vašu pažnju i na probleme nas živih; verujem da i neke druge porodice imaju slične probleme. Međutim, uz pomoć Fonda za humanitarno pravo iz Beograda i iz Prištine... Oni su mi pomogli, pa sam tako došla do dokumentacije i dobila umrlicu kako bih mogla da ostvarim socijalna prava za sebe i za svoje dete. I mislim da su i žrtve i članovi njihovih porodica ugroženi po tom pitanju. Ne znaju kome da se obrate, ko može da ih sasluša, ko može da im pomogne.

96 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Sunčica Antić, raseljeno lice sa Kosova

Pravda i sud... Pravedni sud i pravda. Ja se nadam da će doneti istinu za sve žrtve, a posebno... Ja mislim da se civilne žrtve slabo pominju. Svaka žrtva je žrtva, pa bilo koje nacionalnosti bila. Žrtva je žrtva. Ja saosećam sa svim žrtvama. Žao mi je svih žrtava.

Ljubiša Filipović⁹⁷: Prvo pomirenje, pa povratak

Nikada nisam govorio o sebi i svojoj porodici. Ovo mi je prvi put. Uvijek sam govorio o drugim porodicama koje kao predsednik udruženja zastupam. Hoću prvo da kažem da je mnogo teško svim porodicama žrtava, pogotovo kada javno govore. Prethodnik iz sela Trnja kod Suve Reke... Za ovaj slučaj saznao sam tek na ovim sastancima, a ne dok sam bio na Kosovu. Izgubio je toliko članova porodice, to je jedna velika rana koja se teško može zaceliti. Ja sam u njegovom selu Trnju izgubio brata od strica, Žarka Filipovića. Ne izgubio, nego su ga kidnapovali 1999. godine. Nakon toga, u porodičnoj kući u Prizrenu maltretirali su, mučili, a onda odveli mog strica Pantu Filipovića, koji je bio zdravstveni radnik u bolnici. On je pomagao svima. Na nagovor komšija ostao je u Prizrenu. Nagovarali ga da ostane, da neće niko da ga dira, da će oni da ga zaštite. Kada su prolazile i dolazile razne paravojne i vojne jedinice kroz Prizren, tu su došli neki uniformisani, crnokošuljaši su ih zvali, ko zna odakle. Oni ga nisu znali, mučili su ga i zaklali. Najstarijeg brata su mi ubili u Maloj Kruši.

Ja sam uspeo, uz pomoć Fonda Velike Britanije, da se u Prizrenu napravi deset kuća za povratnike. Te su kuće napravljene na starim temeljima, ali u te kuće ni dan-danas ljudi se nisu uselili. Nema slobode kretanja, niko im ne garantuje bezbednost, nemaju škole na svom jeziku, nemaju zaposlenje i ne može čovek da opstane i da živi dole. Trebalo bi da se radi na pomirenju, na povratku, na trajnom povratku. Međutim, sa ovakvim dešavanjima, ja ne verujem da će se iko ikada moći vratiti da sretno i bezbedno živi dole kao što je ranije. Ali nadamo se boljoj budućnosti.

Verujem da, pre svega, prvo mora doći do pomirenja među narodom, pa je tek onda moguć povratak. Inače drugačije nikako.

Marica Šeatović⁹⁸: Moja potraga za istinom i za pravdom

Moj suprug Mihajlo ubijen je 21. studenoga ili novembra 1991. godine u susednoj kući, u obitelji Rašković, u Novskoj. Istom prilikom ubijeni su bračni par, Išo i Sajka Rašković, u njihovoj kući, i još jedan naš rođak, Ljubomir Vujić. Oni su, u stvari, meni svi rođaci. Ubili su ih pripadnici hrvatske vojske, Prve gardijske brigade – *Tigrovi*. Oni su u večernjim satima upali u kuću obitelji Rašković i tamo su zatekli bračni par Rašković i pitali: „Je l' tu ima u blizini Srba?“ Oni su rekli da je u susjednoj kući moj suprug i naš rođak Ljubomir Vujić. I onaj jedan koji se između njih pravio da je neki zapovjednik njihov, poslao je dva vojnika da ovu dvojicu dovedu u kuću Raškovića i

97 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Ljubiša Filipović, Udruženje porodica nestalih na Kosovu i Metohiji Božur, Crna Gora

98 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Marica Šeatović iz Novske, Hrvatska.

onda je počela tortura. To nije da su oni njih doveli tamo i ubili, rafalno, nego su ih mučili na sve moguće načine. Tjerali su ih da pjevaju pjesme četničke, ustaške, ovakve, onakve i ne znam kakve sve... Uglavnom, bilo je mučenja i maltretiranja. A ovu gospođu Sajku su odveli na kat dvojica ili jedan, nađena je na kauču potpuno naga, prerezana preko vrata i rasporena preko prsnog koša. Nađeni su okolo tog kauča ostaci majica, čarapa. To je sve bilo razderano. Na plafonu te sobe je zatečena krv, ne znam i danas da li je nestala. Ja tada nisam bila kod kuće. Bila sam u jednom susjednom selu sa mojim susjedima Hrvatima. Ali mi smo dolazili svaki dan kući, pošto su oni imali dvojicu dječaka u Hrvatskoj vojsci i kad je koji bio slobodan, onda smo dolazili kući. I dan prije toga bili smo kod kuće. Čak je ta moja susjeda zvala mog supruga da ide s nama. Moj Mihajlo nije htjeo. On je rekao: „Ne osjećam se krivim. Nisam nikom ništa napravio. Ja neću iz svoje kuće“. Uglavnom, imao je radnu obavezu. To je to, što se tiče tog ubojstva. Ja o tome saznajem nakon tri-četiri dana i, uz pomoć tih mojih susjeda, mi njih sahranjujemo. Godine 1992. počinje moja potraga za istinom i za pravdom. Istina se saznala, gorka i teška, a pravda neka polovična, ne znam... nije nikakva. Onda, 1992. godine, dvojica su bila uhapšena i pritvorena u Sisku, jer mi pripadamo toj županiji. Oko devetog mjeseca 1992. godine, Vojno tužilaštvo podiglo je optužnicu. I bila su tri ročišta na Vojnom sudu, a onda je donet Zakon o amnestiji i njih dvojica su amnestirani, pušteni na slobodu. Čak je na tom rješenju o njihovoj amnestiji bilo olovkom napisano da se tužitelj ne žali. I to saznajem puno, puno vremena kasnije. Prva moja borba je počela... Ja i ta gospođa Vujić smo počele potragu. Išle smo u sve institucije do kojih smo mogle doći. I, uglavnom, 2004. godine mi podnosimo privatnu tužbu protiv Republike Hrvatske za obeštećenje i tu, u vrlo kratkom roku, prvostupanjski sud u Novskoj odlučuje negativno. Mi se žalimo Županijskom sudu. I Županijski sud potvrđuje tu presudu i meni dolazi na naplatu... Na moju mirovinu koja je onda bila jako mala, to je bilo 2.600 kuna, nije ni sad veća puno, da plaćam svaki mjesec 500 kuna, 18 mjeseci. A to nije bio sav trošak sudski, nego samo za državno odvjetništvo. U međuvremenu smo se žalili Vrhovnom sudu koji je vratio predmet na ponovno suđenje i opet isti postupak, odbijenica, a u ponovljenom suđenju ja sam dobila kaznu od 10.000 kuna, koja još nije došla na naplatu. Možda mi dođe još. Kad sam dobila da plaćam troškove, obratila sam se nekim nevladinim organizacijama. To je prvo bila Documenta. Obratila sam se i nekim novinarima, ne znam da li je sada tu Boris Pavelić, novinar *Novog lista*, s kojim sam se srela u Sisku na projekciji dokumentarnog filma o Vjeri Solar, mnogi nju poznaju, njena kćerka je ubijena. I onda je Boris Pavelić počeo pisati o tome i počela je naša potraga. Išla sam kod državnog odvjetnika Mladena Bajića, ne znam kod koga sve nisam išla, i kod saborskih zastupnika, i u Građanski odbor za ljudska prava kod Zorana Pusića. Nevladine organizacije koje postoje u Novskoj... u Hrvatskoj su mi pomagale. Ja sam osjetila jako veliku podršku i ja im se ovog puta svima zahvaljujem. I mojima u Hrvatskoj i ovima iz Srbije, iz Sarajeva, jer oni svi rade jednu istu stvar, pomažu nama. Meni je to jako puno značilo. Puno više mi je značila ta podrška, od tih svih ljudi, nego da mi je neko iz bilo koje institucije nešto rekao. Jer ovo smatram da je iz srca i iskreno, a institucija vas samo ono... odreže i odbaci.

Oni [počinitelji] su bili amnestirani i pušteni. 2009. godine smo mi uspjeli, na neki način, da ponovo podnesemo kaznenu prijavu protiv te dvojice počinitelja. Jedan je u međuvremenu poginuo, u

nekoj je saobraćajnoj nesreći izgorio 1998. godine. Ovaj jedan je, u tom međuvremenu, pobjegao u Bosnu i Hercegovinu. Protiv njega je bila ponovo podignuta optužnica, za njega i još jednoga koji je tad živio u Novskoj, i sad živi u Novskoj. Taj naš predmet je u prvom stupnju bio, to kad se vodilo na Vojnom sudu, ubojstvo iz najnižih pobuda. Ja sam uz pomoć svih tih organizacija... uspjeli smo da to bude preimenovano u ratni zločin i podignuta je optužnica protiv te dve osobe. Taj jedan je bio u bjekstvu, ovaj drugi je oslobođen 2010. godine, a taj je u odsutnosti, na Županijskom sudu u Sisku, bio osuđen na 20 godina. Da bi se onda žalili, normalno, i državni odvjetnici, a Vrhovni sud je vratio na ponovno suđenje. U međuvremenu su osnovana ona četiri suda za ratne zločine i vraćeno je na ponovno suđenje, 2012. godine na Županijski sud u Zagrebu. I to je bilo jedno šest, sedam ročišta. Da vam kažem, ja sam na sva ročišta išla i onaj ko je prošao te sve sudove u bilo kojoj državi od ovih koje su novonastale, mislim da je to jedno teško razdoblje. Ja mislim da samo oni ljudi koji su jaki, čvrste volje da istraju do kraja, mogu to da podnesu. Za sve te nepravde koje vam čine na tim sudovima, kad ti okrivljenici ili njihovi zapovjednici lažu, lažu vam u oči, vi to ne možete jednostavno da istrpate. To je nešto neprimjereno.

Na kraju su, u ponovljenom suđenju, oslobođena obojica optuženih. I ovaj što je bio u odsutnosti osuđen. Sad je pravomoćna presuda... Nisam pročitala to, ali uglavnom, sudac je na neki način obrazložio da je ipak hrvatska država odgovorna, jer su njih ipak ubili hrvatski vojnici. Pa tu imam sad, hajdemo reći, neku satisfakciju.

Amir Kulagić⁹⁹: Behar, proljeće nas podsjeća na one kojih više nema

Ja želim, prije svega, onima koji imaju vlastito iskustvo rata i gubitka, da izrazim svoje duboko suosjećanje, ali i da nam preporučim mir, zajednički rad u korist opšteg dobra. Jedino tako si možemo dobiti neki osjećaj zadovoljenja neke pravde. Prije svega, izvinjavam se svim majkama koje su izgubile djecu. Ja mislim da je njihova bol najveća. Ali evo, dozvolite i meni da i ja ispričam par riječi o mojoj porodici i mom nekom ratnom iskustvu. Ja ću prvo reći par riječi o mom ocu Safetu koji je ubijen 8. maja 1992. godine. Ubijen je iz vatrenog oružja u leđa. Imao je više od 60 godina. Bio je sto odsto invalid. Bio je na štakama. Imao je obe noge polomljene. Jedna je bila i kraća, tako da nije predstavljao nikakvu prijetnju nikome. Nije želio napustiti Srebrenicu, zato što je smatrao, kao i većina drugih običnih prosječnih ljudi, da nije nikome ništa kriv. U to vrijeme, u Srebrenici, kada je on ubijen, ubijeno je za nekoliko dana više od 30 starih i bolesnih ljudi, ali na različite načine. Neki su živi spaljeni, neki su otrovani bojnim otrovima, a neki su zaklani. Iz metoda kojima su ti ljudi umoreni, možemo vidjeti da je cilj ubijanja tih nevinih starijih ljudi bio, prije svega, da se pošalje poruka da se neće sve završiti bez krvi; i drugo, da se zaplaše svi oni koji nisu pobjegli u neke šume i nadali se da će se sve završiti za nekih 10 do 15 dana. Što je karakterističan moj otac? Prvo, što on i većina tih starijih ljudi nisu danima sahranjeni; ležali su razbacani po ulicama i to je bila jedna poruka. Paralelno s tim, zapaljene su 82 kuće, čime je faktički uništena svaka nada da će to biti kratko i da neće biti žrtava. Ja i još neke porodice

99 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Amir Kulagić, iz Srebrenice, BiH

koje su u to vreme izgubile svoje članove podneli smo, pre nekog vremena, prijavu Tužilaštvu. Međutim, rekli su nam da nema niko da svjedoči. Što znači, svi imamo znanje, ali nemamo priznanje. I prvo, moje komšije, prijatelji, Bošnjaci, iz straha ne mogu ili neće da svjedoče. A moji susjedi, komšije srpske nacionalnosti nisu spremni, verovatno iz straha za vlastiti život ili iz nekog svog uvjerenja. Druga stvar, moj otac je jedan od primjera zločina bez kazne. Među nama, ovdje, ima dosta sličnih iskustava – da imamo znanje, nemamo priznanje, ali imamo dosta zločina bez kazne koji će sigurno ostati dugo u dušama sviju nas koji smo izgubili. Pored mog oca, ja sam izgubio mog očuha, mog daidžu, njegovog sina koji je bio dječak od 16 godina. Prvo ću reći par riječi o tom dječaku. On je bio u Tuzli, pošao za Srebrenicu, nestao je na tom putu i mojoj daidžinici, ili mojoj ujni, rekli su jednom da je pronađen i identificiran klasičnom metodom. Ona je bila tužna, ali barem sretna, došla je do posmrtnih ostataka, ukopan je, i ona je njega obilazila, da tako kažem, svakodnevno je išla u Tuzlu na to mjesto gdje su joj rekli da je bio ukopan. Međutim, kasnije se pokazalo da to nije tačno, što je bila jedna nova trauma koju ona i sada, kažem, nosi u duši i teško se nosi s tim. Hoću samo ovim primjerom istaknuti i zamoliti sve one koji rade u tužilaštvima, komisijama za nestale i tako dalje – budite vrlo oprezni, molim vas, sa takvim ponašanjem, jer ponekad ona zakašnjela trauma donosi mnogo veći bol i dugotrajnija je nego ona prva. Što su karakteristični moj daidža i moj očuh? Njih su našli u četiri ili pet masovnih grobnica. Vrlo je malo posmrtnih ostataka nađeno u jednoj grobnici. Prvo da kažem da su mene učili ili da sam ja mislio da čovjek može samo jednom umrijeti, jednom kad izgubi fizički život. Međutim, pronalaženje kostiju u četiri ili pet masovnih grobnica govori nam da možete umrijeti i drugi put. Raskomadaju tijelo, onda ga raznesu tamo negdje okolo. Pri tome uništavaju najveći dio toga. Izvinjavam se, nije baš jednostavno pričati o tome. Možda kad je u pitanju moj daidža i njegov sin... Ono što je često, i treća stvar koja je bitna u ovom slučaju, jeste – ne samo što su ubili, ne samo što su raskomadali tijelo, već nakon toga ide jedno sistematično negiranje da su ti ljudi uopće postojali. To je ono najteže što vam dođe na kraju, hajde da kažemo, kao završni udarac na vas, vašu ličnost i sve... A to je vjerovatno tako i kod većine ovih ovdje koji imaju vlastito iskustvo, iskustvo gubitka najmilijih kojima to najteže pada. A pogotovo kako je tek teško onima koji nisu došli do posmrtnih ostataka. Pored toga, ja sam izgubio tetka i njegovog sina. Oni su takođe pronađeni u više masovnih grobnica. Ali zašto su moj daidža i moj tetak i njihovi sinovi karakteristični za srebreničku situaciju? Možda iz dva ili tri razloga. Prvi je što su se porodica Kamenić, iz koje je moj tetak, i porodica Bektić ugasila. Bio je djed, bio je moj daidža kao jedina i njihov sin jedina. Sad njih više nema i ta porodica više ne postoji. Moja tetka, koja je već umrla, u stvari precrkla od boli, i moja daidžinica faktički su reproduktivno nesposobne i znači tih porodica više neće biti. To su samo karakteristični slučajevi, jer je na području Srebrenice dosta takvih slučajeva, to je taj transgeneracijski zločin genocida koji ne ostavlja... ne prestaje sa nestankom, da kažemo, fizičkim, već ostavlja trajne posljedice i tako dalje. Šta bih još mogao reći? Ja sam izgubio, pored toga, izgubio sam svoga zeta, koji je bio moj veliki prijatelj. Međutim, do njegovih posmrtnih ostataka nismo došli i teško da ćemo ih naći. Za smrt mog očuha i mog daidže bio je odgovoran Grbić, onaj oficir Grbić koji je bio osuđen na sudu Bosne i Hercegovine i prepoznat kao odgovoran za njihovu smrt. On je bio osuđen na višegodišnju kaznu robije od

30 godina i prije par dana je oslobođen uz obrazloženje da nije primjenjen zakon bivše SFRJ, da je napravljena neka proceduralna greška, molim vas... Mislim da za sve ovo ne treba komentar. Možete li zamisliti koja je to trauma za moju majku, za moju sestru i tako dalje, i tako dalje... Kad je u pitanju moja supruga, ona je u momentu kada je padala Srebrenica bila u sedmom mjesecu trudnoće. Ja sam bio u šumi. Mi se nismo vidjeli. Ona je došla u Potočare sa ocem, djedom i majkom i sestrama i... Zašto nju spominjem? Njoj su iz ruku otjeli oca i djeda, ona se gurala. Nije ih htjela pustiti. Međutim, nju su htjeli da udare puškom u stomak da ubiju tu bebu u stomaku, i onda je moj punac, rekao: „Nemojte, molim vas, pustite je, evo mi idemo, nemojte nju dirati“. Ono što je meni teško bilo, jer ja sam prošao kroz tu šumu od Srebrenice do Tuzle, sedam dana i osam noći, ta slika kako su raspoređivali moju suprugu, izvadili dijete, nabili na nož, to je, u stvari, mene... i sad mi često bude problem. (...) Vidim kako je žrtvama teško izaći i govoriti o vlastitom iskustvu. Puno je lakše pričati o iskustvu drugih. Međutim, sve one koji imaju hrabrosti da na ovakvim skupovima pričaju o vlastitom iskustvu smatram herojima a ne žrtvama. Treba naći snage da izađete ovdje i pred svima nama pričate o svom bolu. Gdje sam ja danas? Ja nisam izgubio samo to, već je i moja supruga izgubila sve svoje muške članove porodice. I ono s čim mi danas živimo, ja i moja porodica, jeste da supruga ima svoje traume, a ja imam svoje. Kad dođe vrijeme aprila, maja, kad dođe behar, proljeće, ja i moja supruga imamo dosta problema, ne međusobno, imamo psihičkih problema zato što nas taj miris, umjesto da nas raduje, podsjeća na smrt i na one kojih više nema. Oprostite.

Nikola Šašo¹⁰⁰: Oni su dobili svoj vječni dom, te njihove kosti

Ja sam izbeglica iz Hrvatske. Ja sam cijeli svoj život živio u Zagrebu. Moji roditelji, Ljubica i Petar, živeli su na Baniji, u selu Ljeskovcu, Dvor na Uni. I tamo su tih dvoje ljudi imali svoje imanje i radili. Bili su u mirovini. Oni mrava nisu u životu zgazili. I nikad nisu mislili da njima može doći nešto loše. Toga dana [4. avgusta 1995] kada je Tuđman „oslobodio“ Srbe u Krajini i govorio da ne treba nikud da idu od svojih kuća, moj otac je pomalo pristao na to i rekao: „Što ja da idem od svoje kuće, nisam ništa loše nikom učinio. Ni u jednoj vojsci nisam bio i ništa nisam radio“. Međutim, na nagovor komšija, krenuli su sa njima u koloni. Natovarili su i majku koja nije bila baš pokretna, i došli su u Dvor na Uni negdje oko 18 časova. Tu ih je zarobila hrvatska vojska. Oni su se odmah predali i dali su izjavu da žele da ostanu kod svoje kuće. Oni su ih odvajali – ko želi da ide prema Bosanskom Novom, prema Srbiji, a ko želi da ostane, na drugu stranu. Moji roditelji su ostali na drugoj strani, jer su mislili da ostaju kod svoje kuće. Međutim, tu su, da li su napravili grešku ili ne, jer bi se isto tako izdogađalo da su rekli da žele da idu, oni su popisani od strane hrvatske vojske. Znači, popisani. Komandant na zauzimanju... recimo... to je sve poznato, komandant je bio Željko Krapljanin. To zna i hrvatska vojska, zna i Ivan Grujić. Svi to znaju. Međutim, ovo što je rekao gospodin Žarko Puhovski, to je hod po trnju – da vi dođete i nekog odobrovoljite da dobijete bilo kakvu informaciju. Ja pošto sam živio u Zagrebu, ja sam non-stop išao u privatnu potragu

100 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Nikola Šašo, izbeglica iz Hrvatske, živi u Srbiji.

za mojim roditeljima. Verovao sam da su negdje ostali živi. Međutim, dok god nisam saznao, a to sam slučajno saznao od pomoćnika ministra Ivana Grujića, da nisu među živima... Tad sam se dao u potragu. Ti svjedoci koji su bili s njima, oni su pobijeni. Moga oca su ranili, pucali su mu direktno u prsa u jednome suterenu u kući u ulici Voje Strinake u Dvoru. Majka je sjedila, kako je nepokretna, na torbi putnoj. Nije se uspjela ni podići, a oni su joj pucali u glavu i raznijeli joj glavu. Mislim i nakon toga... Oni su roditelji petoro djece, ja, moj brat koji je aktivan u Udruženju porodica nestalih u Hrvatskoj, on je dio svog života i posvetio tome, obolio je, i tako dalje... Mi smo svi završili sa traumama. Svi smo uglavnom zaradili infarkte, što je isto, neko je govorio od ove rodbine – to je tiho ubijanje rodbine na takav način, doziranje istine i to. Tiho ubijanje. Nakon 19 godina, mi smo pozvani u Zagreb nakon drugog davanja krvi u Osijeku. Jednom smo dali krv nekoj međunarodnoj organizaciji, što nije važno. Hrvatska ne da kosti. I sve je to tako igra mačke i miša. I samo ako se neko malo odobrovolji da vam tu odškrine vrata i da vi saznate neku istinu. Međutim, ja sam zahvalan za to. Mi sad tek razmišljamo o tome da tražimo krivce, jer Hrvatska država se tako postavila da nemate kakvog krivca. Kakav krivac! Samo postoje žrtve njihove. Nema krivca na drugoj strani. I sada mi, recimo nakon 19 godina smo uspjeli... Pozvali su nas sa sudske medicine u Zagrebu. Mi smo preuzeli ta tijela i, hvala bogu, bili smo uporni. Mnogi su tu ljudi zaslužni. Od REKOM foruma u Budvi, gdje sam ja isto ovako izašao, tresle su mi se noge, a izašao sam za govornicu i govorio o ovom problemu. Tad je malo krenula ta istina o tome u etar, i tako dalje... Svakoga ko nije dobio kosti čeka takav put. To je mozaik sa sto kockica i nečijom dobrom voljom na kraju, da vam udjeli, samo da vi možete dobiti onu hrpu kostiju da možete da sahranite. Ja vam kažem iskreno, onako, meni je laknulo i ja sam zadovoljan. Hvala svima koji su pomogli, Nataši, Grujiću, svima koji su pomogli da mi to riješimo.

Ako ovaj REKOM ne zaživi, ne postoji nijedan neki drugi jači sistem, recimo, da bi mogao da objedini to i da neke bar, što reče profesor Puhovski, bar da neke norme uskladi i da odobrovolji te feudalce da daju bar tijela. Jer mi smo žrtve. Nisu oni žrtve. Mi smo žrtve. I da ti feudalci bar pristanu na to da nam daju koliko-toliko – naša tijela ili suđenje tim zločincima koji su ih pobili. Otom-potom, jer oni kroz to suđenje... Do suđenja tim zločincima, to je toliko dalek put. Ja sam u Zagrebu živio do 2000. godine. Hrvatska je raspisala potjernice za svim Srbima koji žive u Krajini. Mog brata su deportirali iz Vrbovskog, iz Rijeke, u Sisak u zatvor. Gdje god da ste se vi pojavili, opština ta i ta, to je Krajina, za vašim roditeljima, za mojim ocem, ne znam, koliko poternica. Čovek 70 godina od stočne pijace dalje nije otišao. Nikud se maknuo nije. Za njim je raspisana potjernica za rušenje policijskih objekata, za masovna ubistva. Svako je, uglavnom, imao neku takvu optužnicu. I šta bi god pokušali... Ja sam po Zagrebu hodao tri godine bez ikakvih dokumenata, kao duh. Kad dođete u policiju na Velesajmu i tamo ima neka Marija iz Zenice i ona kaže: „Za vašim ocem je raspisana tjeratica?“ Ja velim: „Koja tjeratica? Da li je međunarodna? Da li je ova hrvatska? Ova hrvatska je raspisana za svim Srbima. Ova međunarodna,“ rekoh, „ja priznajem nju“. Ne možete dobiti nikakve dokumente. Ja sam po Zagrebu tri godine hodao dok nisam zamolio pokojnoga Đukića, hodao kao duh bez ikakvih dokumenata. Tužio sam i hrvatsku državu i policiju i sve. Nema tu... Sve institucije tu opadaju. Zato kažem svima onima, ja saosjećam s vama. Neću mnogo dužiti.

I morate do kraja biti uporni... Evo mi smo uspjeli sahraniti svoje roditelje na Orlovači u Beogradu. Oni su dobili svoj vječni dom, te njihove kosti. I s time smo mi zadovoljni. E sad, ovaj drugi dio koji treba da nastupi, da se nađu ti koji su izvršili te zločine, to će tek biti hod po mukama. Znajući kako Hrvatska udara troškove ovima koji su nastradali, ona još privali da plate sudske troškove. Zamislite vi, ja primam 240 evra penzije i oni mi kažu kad ja dignem tužbu: „Stop, ovo su ti troškovi javnog Državnog odvjetništva“. Nemaš ništa više. Da li iko od Srba ima snage da dođe tamo i podigne bilo koju tužbu ili krivičnu prijavu? Ali ja vjerujem sada, pošto je taj REKOM, da će se ta pitanja pomalo riješiti. Pojedinačno, to ne pije vodu.

Hvala vam mnogo što ste me saslušali i želim da svi... Dugo smo čekali, 19 godina, al' želim vam da nađete psihički mir, kao što smo mi sada našli.

Kada Hotić¹⁰¹: Al' kako će zločinac zaspiti kad mu se budu slike vraćale

Sad ovom prilikom neću pričati u ime organizacije, nego u lično ime, ono što sam preživjela. Kad bih pričala cijelu priču, trebalo bi mi dana. U Srebrenici sam živjela sa svojim mužem, sinom, ćerkom. Tu su mi bila i dvojica braće, deveri. Tako, svi smo bili blizu. Međutim, rat nas zateče. Iznenadio nas. Nismo uspjeli otići iz Srebrenice, kao i mnogi što nisu. I prvi doživljaj napada, artiljerijskog napada na Srebrenicu; pobjegla sam sa grupom ljudi u šumu. To je bio april. Za to vrijeme, i Amirov otac i ono što je bilo nepokretno u gradu – pohvatano, pobijeno i spaljeno. Oni što nisu mogli da ustanu iz kreveta – to su popalili. To je Amir [Kulaglič] ispričao. Srebrenica je gorila. Jedanaest dana sam u šumi bila. Bilo je nas 56 muškaraca, žena i djece. Bio snijeg onaj aprilski što je pao kasno, pa kasnije kiša. Izdržali smo nekako. Niko se nije prehladio. I kad je Srebrenica zapaljena, vratimo se u tu izgorjelu Srebrenicu, da bi nastavili nekako živjeti. Međutim, granatirani smo non-stop s brda. Disati se nije moglo. Za kratko vrijeme hrane nestalo. Neću pričati o patnji bez hrane, o svemu, o onim naporima preko brda, u tuđu teritoriju, pod kontrolom Srba, odakle sam donosila hranu. Išla sam 19 puta. Prvi put kad sam otišla svi su mi nokti s nogu spali. Bila mi obuća jedan broj veća i u toku noći, dok sam ja nosila 25 kila kukuruza, u borbi da preživim i da prehranim tu svoju porodicu... Nisam dozvolila sinu da ide na taj teren da donese. Ja sam se izlagala. Sve je to nekako bilo... Podnošljivo bi to bilo, ta muka od granatiranja, avio-bombardovanje... Nema šta nas nije tuklo. Kad kažu – nije bilo avio-bombardovanja... Migovima su nas tukli. Donešena je rezolucija o zabrani upotrebe aviona. Pa su nas kasnije bombardovali... Neki kažu – iz Ponikvi dolaze poljoprivredni avioni. Ali ni puška ne može da ga obori, a malo ko je imao pušku. Zna Amir kako je tamo bilo bez oružja. Ja znam, odbrana se formirala sa 40 pušaka. Neko imao onu... moj Samir nekakvu napravio. Morali smo se braniti, jer smo napadnuti. Ostali smo tu. Nemamo kud. Ali sve bi se to pritr pilo, sva ta muka, ja bih to s ponosom pričala kako smo uspjeli da preživimo. To je pravo umijeće. To je čudo. Bez hrane, bez vode, bez struje, zatvoreni. A kad je Srebrenica pala tretirali su nas kao vojsku. Međutim, taj 11. juli kad je bio završetak naše sudbine, kad sam

101 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Kada Hotić, Udruženje Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa

se ponadala, još sam se radovala, živi smo, i moj Samir je živ, i moj Senad, moj muž je živ. I moja braća su živa. Jedni su otišli šumom. Jedni su u Potočarima. Dođe Mladić sa onom grupom. Odvedoše mog brata Ekrema u onu nekakvu bijelu kuću što se sad pominje. Nema mog Ekrema. Moj jedan brat otišao preko šume, i moj sin i djever. Nisu uspjeli proći. Ja taman u autobus jedan, da vam kažem da je bio transport svih marki autobusa iz Srbije, i *Lasta*, i *7. juli* iz Šapca, i ne znam ni ja ko sve nije bio. Prevoze taj narod, deportacija. Moj muž krenuo sa mnom u autobus, međutim, staviše mu pušku za vrat, ode u stranu, kad ja pogledah, tamo je grupa ljudi, stoje, ne umijem reći ni što, ni kako. Nosio je ruksak sa sobom gdje su nam bile fotografije. To su nam bile uspomene, da njih barem imam. Ta dva dana što sam bila u tim Potočarima s tim narodom, a dragi bože, kakve patnje. Porada se žena blizu mene, u grupi, u masi. I dođe čovjek i samo joj zgnječi onu bebu, dijete ni vrisnulo nije, ni javilo se. Nije mu ni ime zapisano. Nije među nestalim, nije među rođenim, a bilo je. Jedna drži bebu. Dijete plače. Kaže „Ućuti ženo to dijete“. „A šta ću mu ja?“, kaže žena. Šuti žena, ništa ne govori. Samo jedna curica vrišti, kažu da je iz Šušnjara. Mati joj više, valjda je mati: „Pustite je, njoj je samo devet godina“. Od usta do usta, nema možda deset metara do mene, silovali dijete. Vrištalo dijete, vrištalo dok mu nije nestalo daha. Prestade. Gužva je. Mi svi čekamo da se proguramo tamo. Držim se mom mužu za rame samo da... da ... Ono prije nego što su ga odveli, da se ne izgubimo. Trebam u WC negdje. U nekakav kukuruz ja pređoh. Tri tijela tamo jedno preko drugog bez glava. Tamo iza nekakve kuće, opet ima kuća nadomak tu, devet tijela potrbuške, bez glava. Ja se vratila. Nije mi ni trebao WC. Muža mi odvojiše. Ja sam bila prazna. Nemam više ni straha, ni želje, ni volje. Kasnije kad sam prešla i nastavila tražiti, sve bolnice, sve sam pretražila, kažu mi: „Samir ti je ranjen“. Sve sam obišla, tražila, nema moga Samira nigdje. Mjesec, dva čekala. Nema mog Samira nigdje. Čuvala cipele velike, 46 broj. Doći će moj Samir. Nema ga. Nije nikad došao, ni dan-danas. Ohrabrila sam se, osnažila sam se da se borim da tražim nestale, da tražim krivca. Pa i u REKOM-u i raznim organizacijama, pa u svim udrugama širom Jugoslavije i po bijelom svijetu. I ožilavila sam, otplačem i opet kažem – pa makar se ne stidim nikoga. Nije od mojih niko zločinac bio. Hvala dragom Alahu, nisu. Imam svoje patnje, svoje suze, svoju bol. Al' kako će zločinac zaspati kad mu se budu slike vraćale? Rekoh, njemu je teže. Dobili smo jedno pismo iz Vlasenice, u kom jedan tako slično opisao život koji ne bih poželela nikom, ni tom dušmanu koji mi je dijete ubio. Hvala vam.

Mevludin Lupić¹⁰²: Treba nam saosjećanje

Tačno 25. maja 1992. godine, u Lupićama, selu u kojem sam ja živio i okolnim selima gdje je živilo većinsko muslimansko stanovništvo, opkoljeni smo, da bi u roku od dan, dva, tri, svi bili protjerani u jedno selo, u Klisu, da bi odmah nakon te noći, dvije, bilo je negdje oko... sigurno 5.000 stanovnika, što žena, djece, muškaraca. Prvog juna na Bijelom potoku, za nas crnom, bili su razdvojeni svi muškarci od 15 do 90 godina, od svojih porodica, svojih supruga, majki i ostalih, natovareni u kamione i odvezeni u Tehnički školski centar u Karakaj kod Zvornika.

102 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Mevludin Lupić, Udruženje porodica ubijenih i nestalih u opštini Zvornik

Između ostalog, u tim kamionima je bio moj otac Ramo, moj amidža, amidžići, veći broj dalje porodice, komšije, prijatelji, ukupno 668 muškaraca. Šta se dešavalo u tom Tehničko-školskom centru nismo znali dok nije počelo suđenje u Beogradu. Tako smo saznali da je od 1. juna do 7. juna pobijeno u Tehničko-školskom centru njih približno oko dvije stotine, a neki su se ugušili od nedostatka vazduha i od vrućine. Onda su prevezeni u Dom kulture u Pilici, takođe opština Zvornik, gdje su isto tako mučeni, ubijani, da bi na kraju, u grupama, odvođeni u Gerinu klaonicu u Karakaj, i ubijani. Ovo što sam vam prenio, to se desilo u roku od tih nekih sedam dana, a sve to smo mi saznali godinama kasnije. U nadi smo živjeli da su živi, da će se pojaviti odnekud živi. Kada je rat stao, nastala je potraga dalje, potraga da li su živi. Pa su razne informacije, odnosno, dezinformacije kružile – nalaze se u Srbiji, ovdje, ondje, dok se nije prva masovna grobnica otkopala, u Pilici, pa onda masovna grobnica na Crnom Vrh. Ja sam do 2001. godine sa ostatkom svoje porodice živio u Tuzli. Kad smo se vratili u svoje kuće, onda počinje potraga za, ako ništa drugo, posmrtnim ostacima. A onda nekad, čini mi se 2005. godine, ne mogu se sjetiti baš datuma, dobili smo poziv iz Fonda za humanitarno pravo da kao članovi porodica prisustvujemo sudskom procesu jer je podignuta nekakva optužnica. Sad kažem „nekakva“ a tada mi se činilo da je dobra bilo kakva. Nisam se razumio ni u optužnice, nisam znao ni gdje idem u Beograd sa mojim komšijama, članovima porodica. Došli smo u Beograd. Taj sudski proces koji smo krenuli da pratimo bio je za ratne zločine počinjene u Domu kulture u Čelopeku, prema našim komšijama iz Diviča, a ne za stradanje 1. juna, u radionici Tehničko-školskog centra, Gerinoj klaonici ili u Domu kulture u Pilici. Ali zahvaljujući ovom suđenju, iskoristiću priliku da zahvalim gospođi Kandić i Fondu za humanitarno pravo i svim saradnicima koji su podržali članove porodica, došlo je i do suđenja za zločin na Bijelom potoku i Gerinoj klaonici. Te iste 2005. godine, moj otac Ramo nađen je u jednoj od masovnih grobnica na planini Crni vrh kod Zvornika. U tom trenutku je sva moja nada da je živ, sve što sam ja zamišljao, što sam ja sanjao, umrlo. Taj sudski proces nekako mi je otvorio oči. Nekako mi je... Onda, naravno, Nataša i saradnici njeni, pa i uvjeravanja tužilaca, sudija i svih onih da će jednog dana pravda doći za sve one... To me nekako ponukalo da dalje nastavim, da smognem snage da jednostavno krenem dalje, jer još nisam pronašao svoje rođake, to jest najbliže. Još uvijek tragamo za njihovim posmrtnim ostacima i dan-danas. Ali ne mogu, nisam se pripremao za ovaj današnji govor. Ovo govorim iz duše i srca. Kada je završen sudski proces u Beogradu, kada sam u presudi video ime mog oca, i potvrdu o njegovoj smrti, to sam primio kao jedan vid pravde, priznanje da je nevin čovek ubijen. Ali kazna od šest godina zatvora bivšem predsedniku opštine, i mene i sve porodice, duboko je razočarala. S moje tačke gledišta, presuda je katastrofalna. Čovjek koji je imao svu moć, osuđen je na šest godina zatvora. Čovjek koji je komandovao Teritorijalnom odbranom u to vrijeme i svim onim jedinicama koje su tamo bile, osuđen je na 15 godina zatvora. Ali ono što me hrabri i dalje, jeste onaj jučerašnji dan, jučerašnja Skupština. Ima nade, hrabrite me svi vi koji ste ovdje prisutni u ovoj sali, ne želim da napustim vas, ni priliku da slušam druge. Posvetio sam sebe ovom pitanju. Želim mir, želim da se pravda zadovolji, želim da jednog dana porodice žrtava dožive bar malu satisfakciju, da živimo i kažemo da je bar jednim dijelom pravda zadovoljena, da je istina izašla na vidjelo, da su zločinci kažnjeni. Međutim, nažalost, evo i ovih dana, jednostavno svi vidimo

šta se dešava u Haškom tribunalu, tako da sve to ima svoje. Ali ipak mislim da ima snage, da možemo izdržati svi zajedno ako budemo nešto pojedinačno radili. Mislim da smo nemoćni, ali ono što me ohrabruje jeste da smo svi zajedno u ovom problemu i da se nadam da ćemo jednog dana sjediti i govoriti o onome da smo barem jednim dijelom zadovoljni. Naravno, naše patnje ostaju sa nama, a možete nas saosećanjem tješiti, i to nam treba.

Prenk Gjetaj¹⁰³: Porodice nestalih najugroženija su kategorija ljudi pogođena ratom

Ne predstavljam nijednu instituciju, niti Komisiju za nestale Vlade Kosova, čiji sam predsednik. Došao sam ovde da slušam i odam poštovanje ljudima koji su doživeli nasilje i zločine. Na ova vrata, mislim na Forum u kojem učestvujemo, treba da ulaze samo ljudi koji imaju humana osećanja, jer samo oni mogu da razumeju patnju, bol i iskustvo rata. Jer zločin je zločin, bez obzira gde je i od koga je počinjen i on nema drugog naziva.

Prvo ću nešto reći o Nataši Kandić. Neko je naziva izdajnicom, neko je naziva i nacionalistkinjom koja pokušava da izjednači zločine i tako dalje. Ja je nazivam snažnom ženom koja uspeva da ujedini ljude u zajedničkom bolu, bolu za najbližima. Koliko istina može prodreti i kako postići da istinu prihvate oni koji su odgovorni, to je veoma teško da se postigne i to samo jedna žena ili jedna individua sama ne može. Međutim, svi treba da radimo na tome.

Porodice nestalih su najugroženija kategorija ljudi pogođena ratom. One su lišene prava da znaju sudbinu svojih bližnjih. Nisu ravnopravne, njihov bol se ne smanjuje, ne umiruje. Njihov košmar je drugačiji, i on povezuje porodice, nezavisno od nacionalne pripadnosti. Na sastancima i forumima čuli smo jednu poruku – da nestali imaju samo jednu jedinu karakteristiku, da im je to i etnička pripadnost, a to je da su nestali. I ako pokušamo da ih razumemo iz ove perspektive, napravićemo veliki napredak. Porodicama nestalih uskraćeno je pravo da znaju, ali i pravo na kompenzaciju i reparaciju. Njima je teško da dođu do institucija do kojih se najlakše stiže kada se nastupa u ime nacionalnih zajednica. Dete koje je izgubilo oca, žena koja je izgubila supruga i koja se stara o detetu – zar nemaju pravo na minimum pravde, da žive kao ljudska bića, a u položaju su žrtava ne svojom krivicom. Da barem imaju satisfakciju po pitanju osude zločina, a daleko smo od utvrđivanja odgovornosti za nestanke ljudi.

I možemo li mi odustati od odgovornosti? Naravno da ne. Jer kao prvo, pravo na odustajanje od odgovornosti imaju oni koji su doživeli nasilje. I ne vidim niti sam čuo neku takvu spremnost od predstavnika institucija ili članova porodica bilo koje nacionalnosti da su spremni da odustanu od odgovornosti za zločine.

A kada je reč o odgovornosti, ona mora biti praćena spremnošću za izvinjenje.

Svi govore da su žrtve. Zna se ko je žrtva. Stoga ja danas ne želim preuzeti odgovornost da kažem Srbija, Hrvatska, Bosna ili Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Albanci. Zna se vrlo dobro... vrlo dobro se zna,

103 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Prenk Gjetaj, Komisija za nestale Vlade Kosova.

treba da rade organi, nadležne institucije, tužilaštva, sudovi, istraga. Istina se zna, ali se krije. Istinu svi znamo, stoga ta istina mora izaći na površinu i tada možemo prevazići teškoće. To može biti određena vrsta satisfakcije i rehabilitacije za nepravde koje su doživjele žrtve. Hvala vam.

Munira Subašić¹⁰⁴: Najviše je potrebno povjerenje među ljudima

Čula sam dosta puta da se priča o pravdi i pomirenju. Nijednom nisam čula ni od koga da je neko govorio o odgovornosti i povjerenju. Mislim, na prostorima bivše Jugoslavije, najviše je potrebno povjerenje među ljudima. Znamo da je Haški tribunal osnovan 1993. godine kako bi uradio tri stvari: priveo odgovorne, zaustavio zločin i uspostavio mir. Međutim, od toga nema ništa. Čula sam ovu mladu gospođicu [Jelena Subotić], baš sam je pažljivo slušala, kada je rekla da će ona braniti Haški tribunal. O Haškom tribunalu će na kraju njegovog mandata davati ocjenu žrtve – da li je prošao ili nije prošao. A može ga braniti ko god hoće, može govoriti šta god hoće, ali mi žrtve imamo pravo da kažemo da li je njihov mandat bio dobar. Na početku, Haški tribunal je radio dobro, dok se nije inscenirala smrt Slobodana Miloševića. Ja kao majka koja sam u genocidu u Srebrenici izgubila 22 člana uže familije i možda preko stotinu šire, i koja sam prošle godine ukopala samo dvije male koščice mog sina Nermina koje su nađene u dvije masovne grobnice, 25 kilometara jedna od druge... I mislim da ja nisam takvo dijete rodila, da sam ga rodila i sa rukama i sa nogama i očima i glavom i sve. Nažalost, eto. Ali, opet, imam nišan među 6.500 njegovih drugova, komšija, prijatelja, pa sam nekako zadovoljna. Našla sam bar mali smiraj. REKOM jeste dobro da se priča, da se govori, da se ne zaboravi, ali mislim da se u REKOM-u moraju malo više žrtve uključiti. Nije samo – uradili smo izvještaj, došlo je do pomirenja, došlo je do ovoga. Mora REKOM raditi na povjerenju ljudi, običnih ljudi, političara, intelektualaca i svih drugih. To je ono što sam ja zapazila sad u ovome svemu. I mislim na kraju na oslobađajuće presude u našem sudu u Bosni i Hercegovini. Sud ratnih zločina u Bosni i Hercegovini koji je osnovan, takođe je na početku radio dobro, ali sad, u posljednje vrijeme, više tamo ne sjede, nažalost, ja se izvinjavam jednom malom broju sudija i tužioca, sposobni nego podobni. Tamo politika stavlja naše sudije i naše tužioce. Tako da i za sud u Hagu možemo komotno, mi žrtve genocida, da kažemo da je politički sud. Oslobađanje generala, puštanje na slobodu Šešelja... jeste da je on bio njihova noćna mora... i evo sad će biti noćna mora u Srbiji. Mislim, to je opet politika. Držati čovjeka ili zločinca 11 godina i ne presuditi mu. Moramo se svi kao obični ljudi zapitati šta je tamo, šta to opet nije dobro. Ja bih vas sve opet lijepo pozdravila. Ja sam htjela malo da otvorim da se govori malo više o povjerenju i o odgovornosti ljudi na prostorima bivše Jugoslavije.

Desanka Pejčinović¹⁰⁵: Zbog dece smo spremni da kleknemo i ponizimo se

Ja sam Desanka Pejčinović iz Peći, majka sam Slobodana, deteta otetog u gradu u kojem je odrastao. Predstavnica sam Udruženja kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji. Teško je,

104 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Munira Subašić, Udruženje Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa

105 Deseti Forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. 11. 2014. Beograd, Srbija, Desanka Pejčinović, raseljeno lice sa Kosova, Udruženje kidnapovanih, ubijenih i nestalih na Kosovu i Metohiji

15 godina, mnogo je teško za nas, za majke, za žrtve... za nas su ti naši članovi porodice i te žrtve juče oteti i ubijeni. Mi moramo nastaviti svom snagom ovako kako smo se borili više od 15 godina. Dakle, borba neće prestajati, ali, nažalost, gotovo da su svi roditelji otete dece pomrli, a nisu saznali istinu. Ja sam očekivala, a i sve naše porodice, mnogo više od REKOM-a. Mi smo očekivali da ćemo, ne samo preko REKOM-a nego i preko drugih institucija, domaćih i stranih, mnogo brže se približiti istini. Ja sam lično, kao i porodice iz našeg udruženja, očekivala... Znači, nama je REKOM ovde blizu, Fond za humanitarno pravo je blizu, mi smo se hvatale i dalje se hvatamo za svakog. Čak i neprijatelja ne smatramo neprijateljem ukoliko će nam pomoći da se približimo istini. Teško je živeti 15 godina u neizvesnosti. Članovi naših porodica su oboleli i živimo svakodnevno u grču; taj grč nikako ne prestaje. Ja hoću da kažem, a pokušaću da ne odužim, jer ima i drugih, da su naše žrtve tako ponižene, a da se nimalo nismo približili istini, a prošla je decenija i po. I ono što sam ja lično, a i sve porodice mog udruženja, na šta smo mi spremni zarad istine... Mi smo spremni, pogotovo mi roditelji koji ne znamo za tu svoju mladu decu od četrnaeste godine pa nadalje, ne znamo ništa, mi smo spremni da kleknemo i ponizimo se zbog naše dece, da oprostimo zarad istine ili barem da se približimo istini.

U vezi sa opraštanjem, jedna mama iz Prištine, Dragica Majstorović, zamolila me je da vam pročitam pesmu koju je ona napisala, vezano za njenog sina Ivana koji je otet u Prištini ispred zgrade, dok je stajao sa svojom ličnom torbicom da krene u raseljništvo. Nema ga i dan-danas, ne zna se njegova sudbina, evo, čujte, na šta smo mi majke i naše porodice spremne. Njena pesma se zove „Ubico“.

„Ubico, biće ti oprošteno, samo mi kaži gde si mi sina zakopao,

da li si mu lapski kamen na grudi stavio ili si sipnički pijesak po njemu prosuo?

Možda si ga u moju njivu položio.

Kako si ga osudio, koju si mu krivicu pronašao, šta si mu na kraju rekao,

da li si mu oči svezao ili si smelo u lice dete gledao?

Ni ljubav još nije spoznao, ni žilet nije kupio da bi bradu obrijao, da mu naraste stalno je čekao.

Ubico, reci mi, da li se na smrtnom času Bogu pomolio, da li je majku dozivao?

Kakvu si mu smrt odredio, da li si ga streljao, jer samo dete je bio, kako si mogao?

Ubico, biće ti sve oprošteno, samo mi kaži gde si ga sahranio, ispod kog drveta si mu život ugasio, kojom si ga travom ozelenio, kako si kući otišao i decu pomilovao?

Kad si moje dete ubio, kako si noćas spavao, da li si moje čedo sanjao?

Ubico, biće ti sve oprošteno, samo mi kaži gde si mi sina pokopao.“

Mi smo spremni da sve oprostimo i da poniženo stojimo zarad istine. Nema ih među mrtvima, nema ih među živima i zato ja molim, ne samo REKOM nego ljude dobre volje, karakterne, širokog srca, da nam pomognu. Neizdrživo je čekati na kosti, da mu napravim grob, da mu se odužim kao majka. Možda sam vas opteretila, ali teško mi je, vi ćete me bolje razumeti nego drugi.

ČIJI SU GLASOVI

Ahmetaj, Nora, Centar za istraživanje i dokumentaciju, Kosovo

Antić, Sunčica, raseljeno lice s Kosova

Begagić, Hazim, režiser, BiH

Bodiroga, Nada, Udruženje porodica nestalih i ubijenih Srba u Hrvatskoj *Suza*, Srbija

Bodroža, Stevan, reditelj, Srbija

Cvetkovski, Igor, Međunarodna organizacija za migracije (IOM), Švajcarska

Di Lelio, Anna, dr, New School, Univerzitet Njujork, USA

Dragović-Soso, Jasna, dr, viša predavačica, Londonski Univerzitet, Goldsmiths, Velika Britanija

Filipović, Ljubiša, Udruženje porodica kidnapovanih i ubijenih na KiM, *Božur*, Crna Gora

Finci, Jakob, predsjednik Jevrejske zajednice, BiH

Flere, Sergej, prof. dr, Maribor, Slovenija

Gashi, Bekim, selo Trnje, opština Suva Reka, Kosovo

Gjetaj, Prenk, Komisija Vlade Kosova za nestala lica

Glavašević, Bojan, Ministarstvo branitelja, Hrvatska

Gordy, Eric, dr, viši predavač, Univerzitet College London, Velika Britanija

Gorjanc Prelević, Tea, Akcija za ljudska prava, Crna Gora

Grebo, Zdravko, prof. dr, Pravni fakultet, Sarajevo, javni zagovarač REKOM-a

Grubešić, Niko, Ministarstvo pravde BiH

Hennessey, Mary Anne, Vijeće Evrope u BiH

Hotić, Kada, Udruženje *Pokret majki enklava Srebrenice i Žepe*, BiH

Hoxha, Dhurata, Međuministarska radna grupa za suočavanje sa prošlošću i pomirenje, Kosovo

Hribar, Spomenka, dr, publicistkinja, Ljubljana, Slovenija

Izetbegović, Maja, glumica, Sarajevo, BiH

Jovanović, Vanja, paroh sarajevski, Srpska pravoslavna crkva, BiH

Kandić, Nataša, koordinatorka projekta REKOM, javna zagovaračica REKOM-a

Karup Druško, Dženana, Udruženje za tranzicionu pravdu, pomirenje i sjećanje u BiH (TPOS), javna zagovaračica REKOM-a

Kelmendi, Adriatik, urednik TV Kohavision, Kosovo, javni zagovarač REKOM-a

Kesić, Vesna, novinarka, Hrvatska

Kilmurray Avila, dr, fondacija „Zajednica za Severnu Irsku“ (Community Foundation for Northern Ireland)

Klarin, Mirko, novinska agencija SENSE

Klasić, Hrvoje, dr, predavač na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Hrvatska

Komšić, Željko, član Predsjedništva Bosne i Hercegovine

Kosić, Zoran, Udruženje boraca ratova 90-ih, Kikinda, Srbija

Kostovicova, Denisa, dr, viša predavačica, Londonska škola za ekonomiju i političke nauke, Velika Britanija

†Kovačić, Mirko, logoraš, Vukovar, Hrvatska

Kulaglič, Amir, Srebrenica, BiH

Lalić, Ivana, novinarka i režiserka dokumentarnih filmova, Beograd, Srbija

Lamont, Christopher, dr, Univerzitet u Groningenu, Holandija

Lupić, Mevludin, Udruženje porodica zarobljenih i nestalih općine Zvornik, BiH

Lushta, Rexhep, hodža, Islamska zajednica, Kosovo

Marković, fra Ivo, hor *Pontanima*, Franjevačka teologija Sarajevo, BiH

Morina, Engjellushe, koosnivač Kosovskog saveta za spoljne poslove, Kosovo

Munjin, Bojan, pozorišni kritičar, Hrvatska

Mustafić, Dino, režiser, BiH

Nielsen, Christian, dr, Univerzitet u Århusu, Danska

Nosov, Andrej, reditelj i producent, Hartefakt, Srbija

Obradović-Wochnik, Jelena, dr, predavačica, Univerzitet Aston, Birmingham, Velika Britanija

Orlović, Sandra, Fond za humanitarno pravo, Beograd

Pajić, Zoran, prof. dr, Pravni fakultet, Sarajevo, BiH

Pejčinović, Desanka, Udruženje kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji, Srbija

Perković, Ante, publicist, Hrvatska

Perrin, Kristen, dr, University College London, Velika Britanija

- Petrović, Nebojša, Filozofski fakultet u Beogradu, Srbija
- Pjevač, Dragan, izbeglica iz Hrvatske, advokat u Srbiji, član Koalicije za REKOM
- Puhovski, Žarko, prof. dr, javni zagovarač REKOM-a
- Pusić, Zoran, Građanski odbor za ljudska prava, Hrvatska
- Ristić, Katarina, dr, Fakultet istorije, umetnosti i orijentalistike, Leipzig, Nemačka
- Selimi, Selim, lični izaslanik predsednice Kosova za REKOM
- Slapšak, Svetlana, prof. dr, Ljubljana, Slovenija
- Smajić efendija, Husein, muftija sarajevski, Islamska zajednica, BiH
- Sokolić, Ivor, University College, London, Velika Britanija
- Staničić, Tonči, veleposlanik Republike Hrvatske u BiH
- Stojanović, Lazar, režiser, Srbija
- Subašić, Munira, Srebrenica, Udruženje *Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa*, BiH
- Subotić, Jelena, dr, profesorica, Georgia State University
- Šarčević, fra Ivan, dr, Franjevačka teologija Sarajevo, BiH
- Šašo, Nikola, izbeglica iz Hrvatske, roditelji ubijeni u vojno-policijskoj akciji Republike Hrvatske *Oluja*, 1995.
- Šeatović, Marica, Novska, Hrvatska, muž i rođaci ubijeni u kući
- Šimić, Goran, dr, Ekspertna radna grupa Ministarstva pravde i Ministarstva za ljudska prava i izbeglice BiH za izradu Strategije tranzicijske pravde u BiH 2012–2016.
- Teršelič, Vesna, Documenta, Hrvatska
- Učakar, Mirjana, Udruženje izbrisanih, Slovenija
- Ukaj, Alban, glumac, Sarajevo, BiH
- Vitorović, Mioljub, zamenik tužioca za ratne zločine, Srbija
- Wastell, Sari, dr, Goldsmiths, Univerzitet London, Velika Britanija
- Zyberi, Gentian, dr, Norveški centar za ljudska prava, Norveška
- Žalica, Pjer, režiser, Sarajevo, BiH

Izdavač: Koalicija za REKOM

Urednice: Svetlana Slapšak i Nataša Kandić

Prevod: Dragan Novaković, Stefan Stojanović, Angelina Misina, Besim Rexhaj

Lektura i korektura: Smilja Bogdanović, Đorđe Božović, Jonathan Boulting

Grafičko oblikovanje: Todor Cvetković

Tiraž: 800

Štampa: Publikum

Beograd, jun 2015.

ISBN 978-86-7932-062-9

CIP - Каталогизacija y publikaciji -
Народна библиотека Србије, Београд

316.485.6(4-12)"20"(082)

323.1(4-12)"20"(082)

TRANZICIONA pravda i pomirenje u postjugoslovenskim zemljama : glasovi institucija, verskih zajednica, aktivista, akademije, kulture i žrtava / uredile Svetlana Slapšak i Nataša Kandić ; [prevod: Dragan Novaković, Stefan Stojanović, Angelina Misina, Besim Rexhaj]. - Beograd : Koalicija za REKOM, 2015 (Beograd : Publikum). - 118, 141, 136 str. ; 27 cm

Srp. tekst i engl i alb. prevod. - Str. 9-10: Uvod / Nataša Kandić. - Napomene i bibliografske reference uz svaki rad.

ISBN 978-86-7932-062-9

a) Помирење - Југоисточна Европа - 21в - Зборници b) Етнички односи - Југоисточна Европа - 21в - Зборници COBISS.SR-ID 216004364

